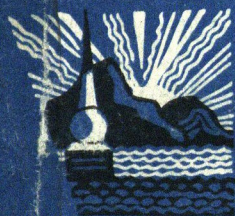

ISSN · 0130 · 531X

YAYIT XITEMI

47 1981

Чечен
чогаал
сеткүүлү

47. 1981

Тыва
ССР-ниң
Чогаалчылар
сөзүмү

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

НОМЕРДЕ:

РОМАННАР, ТООЖУЛАР,
ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

С. Сарыг-оол. Алдан-дургун-
нар. К.-Э. Кудажы. Ырлыг-
Булак. С. Сүрүн-оол. Баржак.

ШҮЛҮКТЕР БОЛГАШ
ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

С. Сарыг-оол, Ю. Кюнзегеш,
А. Даржай, С. Молдурга,
М. Өлчей-оол, В. Серен-оол.

СЫЛДЫСЧЫГАШ

Э. Кечил-оол, Э. Монгуш,
А. Куулар, С. Ондар, А. Са-
рыг-оол, А. Ооржак.

ШООДУГЛАР

О. Сувакпит, В. Монгуш,
К. Оргу.

ӨРЖ ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИ

Н. Гытык-Кара.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ

С(Тув)
У 47

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

А. К. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗЛОВА, Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ
(харыысалгалыг редактор), О. Ө. СУВАКПИТ, С. С. СУРУҢ-ООЛ,
Г. И. ПРИНЦЕВА, М. А. ХАДАХАНЭ, Л. Б. ЧАДАМБА (редактор).

0—7—4—3

121—170+03+M133

© Тыванын ном үндүрер чери, 1981

Романнар, тоожулар, чечен чугаалар

СТЕПАН САРЫГ-ООЛ

АЛДАН-ДУРГУННАР

(Романдан эгелер)

Тос эрийниң бир одаан өзүр шапкан

Бүгүдени чагырган мээрен чангы чергениң тогус одагалыг амбын ноян Өлзей-Очурнуң таңма чериниң кол аргасүмө, деткимчези-биле Даа, Бээзи ийи кожууннуң 27 сумузунун улуг-биче «эки-бак» дүжүметтери каттышкаш, «Алдан-дургунну» холга киирип, базарының база бир оптуг аргазын бодап ап-тырлар эвеспе он.

Ол болза Хемчиктин Улуг-Алаакка чыыш чыылдыргаш, оларның «херээн» аңаа көөр, өскээр кайнаар-даа аппарып шуудетпес дншкени ол-ла болгай! Ону баштап эрттирери-биле амбын бодунун дунмазы Торлук мээренни баштадыр үш-дөрт хире чызаан дүжүметтерин олче аъткарган.

А Хемчиктин ийи кожууннарының нояннары — Сагаан, Дугар, Бызыяа, Базыр; Моолдун Сайын-Ноян аймак болгаш Хемчиктин Даа кожуунун катгай чагырган бээзи Сактаржап, бээзи Дактаң-Доржу; Боданган-Хоолай кавызы беш хараалды чагырган дөрт дугаар чергениң тажы Серен-Доржу, тажы Урту-Назын, хаа Ең-Хи; ол үеде, ылангыя, «Алдан-дургун» үезинде ады-сураа улгаткан кедергей каржы-дошкун кол-кол дүжүметтер: Чурмит мээрен, Чылбак-Сат чангы, Саая чангы, Серен хүндү, Базыр чангы, Садыяа хүндү, Сенгин чангы (Ажык-Карак оолдары дегере беш кижиге) дээш хөй-ле дүжүметтер слут-чыдын чок кежээлеп, чыышты белеткеп эгелээн. Тайбың-чаагай, көктүг-шыктыг, ырга кирген

Хемчик унун коргудуп, шүүдедип, бораннадып эгелээни-даа ол. Аът даваны дызыраар, кымчы даажы хыбылаар. Чыыш белеткели деп ол чүл ышчаш? Хөй өглер дигер, оон-моон кыйгыт-сывыт кылыр, хөй аът-акта (тускай шокар өртөөл) тургузар. Аңаа чарылга, кочага, паштанчы, соодал кижилер аыш-чем — сүүзүн кылыр хөй чиш мал херек. Чыыштын «дериг-херексели» болур хол, бут демирлери, дөңгү, саак, хол-кызар дарган манзы, шаагай аймаан четчири-биле белеткээр. Ынчангаш оларны дарганнарга соктуруп, бызаңчыларга чазадыр дээш оларны чыып ажылдадыр. Улуг-улуг дүжүметтерге дашка тудуп, бараан болур — ырлаар, хөө-мейлээр оолдарны, кыстарны чыып алыр. Ол база-ла ындыг белең эвес ажыл: ындыг-ла амыр хымыш тудуп кыйгырарга, аяк тудуп алгырарга, дораан-на маңнажып келир, чазый эник дег оолдар, кыстар-даа каяа-ла ындыг белең олурап чүве ийик.

Көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок мерген кырганнарның аксы-биле алырга, хаанның тос эризиниң үчовуур «чадаганының» канчаар эдер хөөнүн кирип, көзүн көзөп турганы ол. Бүгү Хемчик уну дыңнаар ыйнаан. Чеже-чеже экер-эрес актыг, каралыг оолдарның арыг ханы агым Хемчик унунга бугаланып ага бээрин көөр бис. Оларның үчовууру-даа, аалдарында ада-иезиниң, алган куруяаның, ажы-төлүнүң ыы-сызы Хемчиктин дүнеки ойнаан оолдар, кыстарының омак-өглүг ыр-шоорунун, ынакшыл-болчааның аялгазы эвес-ле болгай.

Тоо эрииниң өрт, чалбыжы, ыш-бузу хып эгелээни олдур.

Кижиге бажын кижиге билир	Аът бажын кымчы билир
Хилинчектин канчаар силер.	Аарышкылыын канчаар силер!

Ол-ла чыышты белеткеп келген дүжүметтер өглерни чондан хавырып эккеп дигерде, аалында чок, «дургуннарда» кирип турар кижилерниң өглерин алыр. Алыр-алырда, элээн шиник ак өглерин эккээр. «Харын-даа арай аныяк (аянныг) херээжок ээлери-биле катай көжүрүп-даа келзе чүл? Маңаа паштанчыладып, соодалдаай-даа дишкен «дидир-дидир» база-ла Хемчик унунга дыргын тарай хона бер-бейн...

Ол үеде ады-сураа албанның бижик-данзызында шагда-ла кире берген кайгалдар каяа дүлей олурап чүве ийик, хая-дагның чаңгыланганындан, эзим-арганың хоолаанындан

өткүт дыңнап, көрүп турганнар. Ылаңгыя Хемчиктин чону караан хаптап, кулаан кумнап албаан турган. Оларнын чүрөктери оолдары-биле улам-на тудуш, аарза, кады аарып, килеңнезе, кады килеңнеп турган.

Шооттугда, шийиттигде, Соок дүне, чылыг дүне
Чонум караа чымчак-лайын, Шолбан караа чидиг-лейин...

Ол байтыгай, «алданнарга» өштүг-хыктыг далдыргай дүжүметчигештер болгаш байлар хат-чаашкын мурнуу чарыында доюлган хараачыгай, кымыскаяк ышкаш дойлуп, өөрүп шапкылажып тургулаан — ол дээрге алданнарга тодаргай херечи — медээчилер ол болбазыкпа. Чүгле Хемчик унунда аалдар аразы эвес, харын мырынай кожууннар, чызааннар черлеринде эш-өөр, өң-тала хөй-ле болгай. Ол аразында Чадаанада чараш Шевермаа ийи кожуун иштин, харын-даа Танды өвүрүндө Сорукту хаан аймакта чүвени эндевес турган: кандыг чаргы-чаалы, хоп-меге, медээ, хому-далдар кээп турарыл, бо иштинде орус, кыдат садыгжылар эрткен-барган элдеп-эзин өре-чээли оскунупканын, оозун негеп, канчаар чангай-торгузун чада сунуп, үүлүн-торгузун үзүп сунуп турарын безин кайгал эш-өөрүнчө шуудуп турган.

Кыдат торгу оңа-ла бээр,
Элендизин кым-на кедер,
Кыстар чараш кырый-ла бээр,
Кыдыынайга кым-на чагдаар.

Орус пөзү оңа-ла бээр,
Элендизин кым-на кедер.
Оолдар чараш оякталыр,
Ойнап-хөглөп кымнар келир...

дигилээш, күжүр Шевермаа сыйтыңайнып каттыргылап, сыңайындыр бызаанчылааш, нояннар агайларын безин уярадыр, улуг тындыр салгылаптар.

— Эх-эх, чараш, аас-кежиктиг, агайлар!..

Иштим-хөңнүм баксырай-дыр,
Ыглавыдып канчаар болдум.
Иштии сыннар туманнай-дыр,
Чаавыдып канчаар болду...

Туманныгда, бораанныгда,
Аза берген болурум кай,
Думаалыгда-ханаалыгда
Өлү берген болурум кай.

Дораан-на Торлук мээрeң баштааш, Улуг-Алаакка баштайгы чыыш өргээзин диккен. Аът-хөл баглааштар долу, дүжүмет чинзе өргээ долу. Менип эгелээн.

— Че, ам мону көрүп магадап алып, мөргүп тейлеп алып дээн эвес, оолдар. Кара-Даг бажындан бичии азырга сандан салгаш, ол өгнү өпөш кылыпкаш, көөр-ле болгай!

— Ийет-ийет! Тос эриниң одаан шап, одун кыпсып турда, олурган херек чок!..

Үжөн шаа шилиндек эрлер дүн каксы баштайгы өг чоо-гун тегерип келгенер.

— Кижн болганга хол чедип, хан төккөн херек чок! Ийи аъттыг кижн өгнүн соңгу дээвирииниң ийи азындан алгаш, эжик талазынче соя тыртып бадырар.

«Хай-бачыт арылдырар хат-казыргы келди! Аалдар, өг-лерде аза-четкерлер, үнүңер! Хемчикке ханыңар чаштаар, хайыңар халдаар! Үнгүлеңер! Чоруңар! Камгылдар дег хадыңар! Ойга-чикке овааланмазын! Кумнуң куу албыстарыңга, сайның сарыг албыстарыңга уя, чаглак болбазын! Согуңар-кагыңар!— дээш, ол өгнүң ынааларын ушта соп туткулааш, чайып алгыржыр, багда аъттарны салып, ол кодан иштинге кускуннап, курайлап шапкылажыр. Удурланып, сөс эреп келир кижн турза, ынаа-биле, кымчы-биле-даа таарыштыр домнай кааптар, ол-ла! Баштайгы кыйгытка кээп, бек-саакта кижн олурза, ону адырып алып херек. Оон үр-даа саадавайн, ол-бо дедир халыткаш, демги-ле болчашкан черивиске чыгып, дүжер бис. Ол-ла!»

Шак ынчаар Кара-Дагның дүнеки хат-казыргызы тос эриниң хып эгелеп олурган бир ханныг одаан буза шапкан. Онза кемдээн чүве-даа чок. Тос кудун оскунуп, эвеген чанагаш-даа маңнаан дүжүметтер хараган, чыжыргана аразынче баштарын суп дывыржааш, «дырбадып», «суйбадып» алгаш, кожуун, чызаан черлеринге ийик бе, аалдарыңга кээп ыглажып, кочу тоолга кирип, харын-даа чамдыктарының кадайлары: «демги кымыйың», «дембиреккейиң» эки-ле эргеледикен ышкаш-тыр, чаражыңны але!» деп, кыжырып турган «дидир-дидир» Хемчиктин үер чалгыы дег болгулаан.

Торлук мээрeң буу-хаа Самагалтайга шаап четкен.

— Мени өжөгээр өлүмче ыдаладың! Харын-даа тынныг келдим, көрдүң бе! Моон соңгаар сээң ол Хемчиңче бажым-даа углавас мен — деп, амбын ноян төрелинге Торлук мээрeң тынын чарбааш, өөңейиндир ыглапкан. Оозу ында-ла нептерээн.

«Дургуннарның» оода-ла кол-кол хартаачыларын холга кирип алыр аргазын бодааш, Хемчиктин ийи кожууцнарының ноян-дүжүметтери бир удаа мындыг чүве бодап ап-тыр: шаандан бээр «аъдын мундуруп, аргамчызын дергиледип», оон-моон оорладып-даа чораан Сеңгин чаңгыны оларже чорудар деп сүмелешкеннер. Ылаңгыя Ээр-Хаай Самбажыкбиле «бажа-баарын» ажыглаарын кол сүмелээннер. Оонбиле чергелештир ол-ла чурт иштинин ирик байы — Ажык-Карак — Чымба-Хелиң боду баштааш, ооң доозазы дүжүмет дужаал-тулгаалдыг, лама-хуурак беш оглу ол иштинин кайгалдарының кандыг-даа чорук-херээн ажыт-чажыдыбиле туда кадарып, көрүп-билип турар шиввишкин хопчулары-даа бар болуп келген. Сеңгин чаңгы оларга баргаш чүнү сөглээрил дээрге:

«Чаа хупурай берзин! Хей черге коргун, дезип турардыр силер, кайгал эрлер. Аал-оран, ажы-төл, ха-дуңмалар коргудуп, шүүдедип турардыр силер. Ол кайын болур... Хоржок! Бо чурт иштинин нояннарынга барып кириңер. «Бо-ла тодаргай херечи барымдаа чок меге, шам-хоптан бисти чарыл агартыңар. Аңаа ол хоп-чипти херек кылгаши, бисти дөө амбын ноянче сүрүп бербенер!» дээр ол-ла. Мен бо нояннар-биле мынчаар чугаалаштым. Олар ынчаар чөпшээреп турар чүве-дир. Мону сүмелээр дээш келдим!» дээр ол-ла дишкен. Сеңгин шак ындыг чазый, чашпаа, арын-нүүр чок боду-биле өлешкин ыт дег чылбаңнадып чедип келген-даа...

Кайгалдар Сеңгинчик ада-оолдарның арнын-иштин дагда хая өттүр-даа, дээрге булут өттүр-даа танырлар-ла болгай.

— Кончуг дириг азавыс чедип-ле келди! Канчаар бис, оолдар?

— Канчаар чүү боор. Туткаш, чула эриндеп тургаш: «Моон сонгаар силерни бакка суп, херечи болбас мен!» дээш тос чыгаанга кирип алыр, ол-ла!

— Чо-ок, эш-өөр! Ажык-Карак адалышкыларга кандыг-даа бурган-чүдээн, амын-дангырак кылып, оларга бүзүрөөн херек чок!

— Че, бир удаа шенеп көөр-дүр — джип чөпшээрешкеш, шынап-ла, тос чыгаанга кииргеш, шенээн-даа.

А оозу дораан-на бүзүрөл чок, ийи арынныг, дириг дайзын арнын көргүскен-даа болгай.

Шевермаадан медээ

Чадаананы өрү челер
Чадыр өгге кире-ле бээр.
Чадыр өгге кире бээрге,
Чараш-караң ында-ла оорар...

ХемчиктинҮстүү-Ишкинден аъттанган Араажы бижээчи Чадаана кайы сен дээш, огданаыйндыр саяктаткылааш, дөс-түнмейн челзип ынай-даа болгулаар. Кудай өннүг Самнаар-Бора деп көк-бора аьдын мунган хап олурган. Ол эртен аъттанып турда, үдей көрүп турган кадайы Оюу Араажы-ның хевир шинчизин магадап: «чоп мырай аныяк, чаражы дам барган моон!» кылдыр бодап туруп калган. Оюунун чап-чаа даарап доосканы, даады бир дески дыдыраш ак хураган кежи өң тонун кеткеш, Сурун дарган хээлеп каккан мөңгүн оттук-бижээн азынган, база-ла мөңгүннеп кылган эзер, чүгенниг Самнаар-Бораның кырынга олурда, кижин шынап-ла эр-ала эзир-ле: кызыл чаактыг, аккыр диштерлиг, кадыр хавааның кирбиктери кара-кара. Чоон кара кежегелиг, бедик күдер сынныг, хып дээн аныяк эр. Орай күс болза-даа, бүгү Хемчик уну алдын-сарыг. Ылаңгыя чыжыргана дээрге бүдүн-бүдүн ортулуктар эртенги хүн-биле херел-дешкеш, кандыг-ла-бир хып турар алдын, дириг чалбыыш! Та чүге чүве, Араажы ол чайыннанган чыжыргананы көөрге, Оюунуң хүлүмзүрээн шырайы көстүп келир.

Чүткүл-чүткүл базар Борам.
Чүген сарыы кирген Борам.
Чүден-кымдан артык ынаам,
Чүлдү-чүрээм чамдыы сарыым...

кылдыр хөөмейлей аарак ырлагылап каап, челзип олурган. Хемчикти кешкеш, Баян-Таланы өрү Чадаанаже кезек чортуп олурда, Дажыма биле Самбажыктын дүүн Оргу-Шөлге берген даалгазын сактып келген:

— Мөлдүргей, шүшпөң кылдыр көзүлбес. Кожуун, чызаан дүжүметтериниң карактарынга илдигил көөргеттинме! Дүрген-не Шевермаага эптиг-коңчак черге ужуражырын бода. Ол Сагаан ноян деп бажы-биле кылаштаан хары идегет даайыңның Шeverин хараалдан салбас көрүп турар деп бил!»— деп Дажыма чагаан.

— А чүгле ол ноян кайда хөлестеп, саадап олурарын, ооң ол калга шериглери дөгере бар бе, олар? Кайда, чүнү

чаннап турарыл? Чүглө ону эвес, черле чызаанда солун чүү-чүү болуп турарын, ол бистиң өткүт дылывыс чүнү билip алганыл? Ылаңгыя амбын нояндан чаа бижик-медээ кайы хире шуужуп турарын ылавылап кел, кайгал!— деп, Самбажык улуг чудуруу-биле шуут-ла бүгү кожуун-чызаан черин бузурадыр көзөөн ышкаш шугул айытканын уттур-даа арга чок.

Чадаанага шала чылбырты аарак чортуп келгеш, бир кыдат садыг чанынга дүшкен. Оон-моон келген кижиле хөй; баглааштарда аъттар-даа долу. Ынаар бир шөлде он шаа бижээчи дүжүметчигештер болгаш хуурактар баг аткан, хөлчок-ла шимээрпег турганын карак ужу-биле көргөш, ында чүглө ийи хоолга бижээчилерин танаан-даа; «барып адып, уткулап көрзе аар!» деп бодаза-даа, чагдаваан.

Кыдат садыгга кире бээрге, улус-ла хөй...

— Ча-ча! Балаан бал-бал. Толгу бал, чай, тапка бал. Алыл-алыл!— деп, арган кыдат хааштагылаан.

— Чаа танчааты... Удавас хар чаар, күс. Дары, коргулчун, быстан бар бе?— деп, Хөлчүктүг чурттуг бир аңчы эр айтырган.

— О-о, ам удавас Улан-Кум бүүзеден он тевелиг улуг танчааты келил-ле. Далы, колгулчун хөй! Чээли-даа бээл-ле...

Ол улус аразындан бир чарылга кижиле уруу Долба-Сүрүң үнө халаан. Араажы ооң соонче бүдүү үнгөш:

— Долба! Аңаа турам, дуңма — деп соондан четкен.

— О-о, Араажы акый! Силерни танывадым. Каас-ла кижиле турарга, чызаан дүжүмеди бе дээш, орта-даа көр-бедим.

— Ачаң чарылгада хевээр бе? Чүнү чаннап тур силер, чээ?

— А-а, маңаа чүнү чаннаар ол. Дүн, хүн-даа дивес; оон-моон улус кыйгыртып, далдырткайындар шаап-ла турар ол-ла — дээш, холун чайгааш, турган черинге бир ээрилдир бөөлдени берген.

— Көрдүң бе, Чадаана кыстары ындыг ээлдек болгай, чаннап турганын — кылдыр бодай жаапкаш, Араажы уругнун арнынче чоокшулап кээп, оожум үн-биле айтырган:

— Мында Шевермаа кадай кайда турарыл, көрдүң бе, Долба?

— Ойт, менден айтырып канчаарыңар ол? Мында нояннар, дүжүметтер агайлары, кадайлары-биле эл-хол апарган,

каас-куузу-даа кедергей, чайтыңайндыр каттырып, чарнын чайып базып турар-ла чоржук.

— Чок-чок, өске чүве бодай бербе, дуңмам! Угу бистиң чер чурттуг, мээң кадайым Оюу-биле элеге-төрөл кижиле болгай. Бир сөс дамчыткан чүве. Көрзүңзе сөглээр сен, шиве.

— Ча, сөглээр мен. Мен ону өттүнгөш, арай чиктиг харылаптым. «Чадаананы куду челер...» суг-суг дигилээш игилдеп, бызаанчылап олурда, амыр угбай боор! Бистиң өөвүске баар силер бе? Мен эдерттип эккеп берейн бе?

— Ой, шынап-ла, күжүр сарыым! Ынчап көр! Өңөр кайда ийик?

— Дөө ол, алды хүрээ бетинде, шокар өртөөл чанында ыяш-өг ол.

— Че, мен моон аъттангаш өөңерге барып дүжейн. Улуска... Қымга-даа ол дугайында артык чүве сөглеве...

— Чиктини! Силерни алгырып чарлаар мен... Көргей-ле силер, хи-хи!— дээш, ынай болган.

Чызаанның шавар чарылгазы Медээчи өөңге Араажы биле Шевермаа ужуражып келгөш, өөрүшкү-биле:

— О-о, Араажы, сен сен бе мон, көрүнчүк! Бо Долба-Сүрүн: «сени сураглап бир чараш эр чедип келди, шымда» дээш, сөөртүп келди ышкаш чүл. Коргуп-даа харын! Че, сол-менди бе!— деп Шевермаа тыныш алынмайн алгырбышаан, хатчыгашка өпейлеткен чаш хаак дег ээрлип келген.

— Ой-ла бойнан! Чоп мырыңай чажыга берген сен, Шевер угбай! Чадаананың оьдунда бе, суунда бе, чаражың мырыңай дам-на барып-тыр! Бо Долба-Сүрүн-биле үе чыгыдыр сен ийин мон?

— Ча, хупуразын! Қижиле кырыыр шөлөөн болган эвес, көгээр куртуур изиг болган эвес.

Көвей, балай улус көргөш,
Хөөкүй бодум хөөрексеп,
Хөртүктүг-ле сынаар көргөш,
Көк-ле Борам дидирексеп —

дигилээш, Шевермаа көңгүс-ле он беш харлыг кыстар ышкаш, диштери ак-чайт, кара карактары кыптыгып, харындаа өөрүшкү каткыдан сыстып үнген чаш-даа көстүп, ийи холун девип ойнаан кара-дуруяа чалгыннары дег далбаңнадып бөөлденгилээрге, ак-көк торгу тодарлыг, алалыг тону-

нун эдектери безин шивиниң халайып баткан будуктары салгынга чалгып турары дег эстеннеп, салбактары киискээш, белинге ораажып тургулаан.

Араажы, өг ээзи кадай, Долба-Сүрүн үжелээ ол чаптанчыг эргештенген аажыны көрүп, магадап, ыйт чок турганнар-даа.

— Че-че! Сени көргөш хөөрөксөп турарым ол-дур ийин. Араажы.

Көпкө чашпыр хөңнүм-даа чок,
Көвей багай чаңым-даа чок.

— Хөөрөп олур че. Оран-чуртувуста онза-солун чүү-чүү болуп тур? Оът чиир мал онча-менди бе? Эът чиир кижиден эзен-менди бе? Чалгынныг кулун төрөөн бе бар бе? Чакпалыг оол төрөөн ава бар бе?

— Амдызында онча-менди. Солун бараан болуп тур-ла бис. Оюмаа дуңман сеңээ ужурашсыңза, сөгле диген сөстери бар чүве ийин.

— Ой, күжүр Оюмну! Уруг-дарыңар чежел? Чоп мырай ачазывас, чаш оол хевээр сен? Бо тонуңну, бөргүннү Оюу даарады бе?

— Шупту-ла ооңуу-ла болгай. Оглувус үш харлыг, эр-эр! Ойнап чүгүрүп турар...

— Ох, чаражын! Аас-кежиктиг кыс-тыр. Ам чаа чээрби бештиг але?

— Ийе. Утпаан-дыр силер.

— Па, уттур боор бе! Иштенир-даараныр, эргек-дыргактыг кыс болган-дыр. Мырай-ла бичии, сес, тос харлыында-ла ине тудуп, ужук сөөртүрүн айтып чордум.

— Ындыг-ла болгай харын.

— Че, чүл мон? Менээ чоп ужуражыксадын? Тө каан олур, Араазай (Араажыны өөрү баштактанып ынчаар шола-лаар).

— Чаа, өөдежок куруяктар чугаазы-дыр ийин: сеңээ суй-белек сунуп, улус-даа кээп турар хире! Та-та. Эки журун-даа билбөөн мен, угбам. Манаа чугаалаарга эпчок.

— Хош-сөк, коңга-дамбыра. Алды, Үстүү Ишкиннерге менээ эннежир оол ховар деп билир херек. Келзе-келзе ирик бай, эрзек-самыын Сеңгин чаңгыда арын-нүүр, ат-алдар бар ийикпе. Ол суй белек эвес, сүр-күчү дөгээр чада-вас ыйнаан.

Ийи-ле Ишжин эргий ушкан
Итлик куштуң кашпагайын.
Ийи кижн куяктанган
Сецгинчиктин нүүр чогуң!

— Че, «ындаагыларның» бедик чергезин коптарба. Көөр карак, дыннаар кулак көвей. Эки-биле эрбешпе. Бак-биле баглашпа. Бо хүрээден бээр кылаштажып чоруулам. Бүрээ, бүшкүүр, шан, кенгирге шимээрпеп, хурал хурап турар ыш-каш. Аас-дыл, ама-хеледен чайлап, бачыт арып, бурганга тейлээй-даа бис, Север.

— Ой, шынап, че. Аалдыг-баштыг, авыгай хөөгеттиг сээң оон-на шын. Менде чүү боор:

Бурганынга тейлесе-даа,
Сүзүү четпээн Севермааны.
Буруу бакты көрзе-даа-ла.
Сүлде кагбаан Севермааны...

Араажы биле Севермаа мөргүлге баар дээн албатылар бооп хүрээже углап, кончуг осжум, иштин-хөңнүн, көргенин-билгенин бирде бирээ чок тө кагжып, шөлээн, кичээңгейлиг хөөрешкеннер-даа. Дөрт, беш дуганнарның эң ортузунда улуг дуганга чоокшулап кээп, мурнай таварышкан хүртү маанайны Араажы күштүг холу-биле ээргништелдир шелип-терге, дыка үр доктаавайн, чингиртилендир дээскинип турган.

— Хүрээге мөргүп келген улус шупту-ла долгап турар. мооң ужурун-даа эки билбес мен ийин. Сен чоп эрнин бор-баңнадып, сымыранып номчуп турарың ол? Бо ламаларның номун база билир кижн сен бе? Ийе, бижик-биликтиг кижн билир-даа сен ыйнаан але?

— Чок. Моол бижик-биле тангыт ном көңгүс аңгы. Мен бичинимде, моол үжүк өөренип тургаш, бо төвүт номнун үжүүн база сонуургап, айтырып турган мен. Ол төвүт дыл көңгүс өске, тек, чаңгыс сөс-даа билдинмес, үнү чок кижн-биле дөмей-ле. Ынчангаш бичин-даа болза, моол дыл билир кижн моолун өөренип алганым ол. Эрнин шимчеп тур дидиң. Ол дээрге мен «Омани бадни хом!» деп, чүгле үш сөстү номчуп турарым бо. Бо эреге чуулдуруп олурап ламалар бир эрегени эргээ-биле эргилдирген санында омани бадни хом дей каап олураптар. Ол эрегени чуулдуларда, ыяап-ла хүн аайын эдертпир эргилдирер ужурлуг. А бо хүртү маанай дээрге кижн «лү бээрге, ооң сүнезини бурган ораны дээр

дываажан ораныга чеде бээр болза, черле өлбес мөңгө-жээни ол А эрегени бир эргилдирерге-ле, ол дываажанче бир базым болур чүве-дир. Бодунуң назынында түңчүүр чедир маанай тыртып (сөглөпкөн) кижидываажан ораныга ычап-ла четкени ол дээр.

— Ол «түңчүүр» деп чүңүл, көрүнчүүм, ойт?

— Түңчүүр дээрге эң-не хөй сан-түңү-дүр ийин. Бис канчап он, чүс, муң, түме, сая дээш-ле чоруп бээр ийик бис. Та каш-каш катап саяны түңчүүр дээр чүве? Мен билбес мен. Чамдык сан эки билир лама хелиңнерниң чугаазы-биле алырга, быжыг эвес ыяштан кылган эрегени түңчүүр чедир эргилдириптер болза, элеп-чирлип төктү бээр чүве дижир. А хупура! Аңаа кым бүзүрээр? Сээн ол эергижиңни хүртү маанайга дөмейлээниң хөлчөк чаптанчыг тывызык-даа болза, бо ламаларга кочу төөгү апаар, хөөкүй угаанныгбайым! Ынча дивейн көр, өршээ! Че, дуганче кирээли. Бөргүң уштуп ал.

Ортаакы улуг дуганга кирип кээрге, кончуг бедик, делгем, каас-шинни шыргай-ла чүве! Дуганның дөрүндөй орту эртир эжикче угландыр оң, солагай ийи талаларда шөйбек шугумнар хевирлиг кудустар шөе чаткаш, оон кырындан каас хээлиг хевистер чаткан. Ол шугумнарны чагдымнар дээр, харын-даа тыва сөс-биле чадыглар дээн хевирлиг. А ол чагдымнарның бажындан ужунга чедир ламалар дизе олуруп бады келген. Шупту кызыл оргумчуларлыг. Эң үстүндө, сагыл-саңмаар азы ат, эрге-дужаал аайы-биле деп болур, хелиңнер, күмзаттар, кескийлер, кечилдер, мырыңай эң адаанда майындылар, хуурактар чедир саадапкан болгулаар.

Ийи шугумнун ортузу үш-дөрт базым хире хостуг. Ында орук кылдыр база-ла хевис чаткан. Демги ийи таланы дургаар чаткан чагдымда дизе олурган ламалар дужааш-дужааш бот-боттарыңче уткуй көрүшкөн болур. Ол-ла лама бүрүзүнүң мурнунда ширээлерде ном-судурларны ашкаш, көрүп номчуп олурар кылдыр салгылаан. Бажында олурар улуг-улуг ламаларның ол номнарының чанында конгалар, дамбыралар, сержим өргүүр чөс бумба (доңгуужугаштар, тогус чүү чажыгларлыг) салгылаан. Оон кудулаарга, улуг, бичелиг сеглеңнер, шаңнарны ширээлер кырында-даа эвес, баскактанган ламаның эдек-бут кырында белең салгылаан. Оон куду майынды хуурактар мурнунда янзы-бүрү хээлиг

улуг, биче кеңгиргелерни тускай буттар кырында тургуе-каш, оларны кагарынга белен догуурларын туткан олурар-лар.

Ийи чагдымның ортузунда хевис чадыглыг дилиндек бажында, элээн өрү, эң дөрү черде, бедик дүжүлге кырында хүрээниң улуг камбызы саадалкан олурар. Ооң шала чоогунда бир дүжүлгеде сокшун кумзат олурар.

Ийи чагдымда дизе олурган ламаларның артында дизе тургулап алган хамык-ла янзы-бүрү үннүг бүрээ, бүшкүүр, яндың, хайлый дээш ол-ла онаашкан хөгжүм херекселин туткан хөгжүмчүлөр кезенип манап тургулаар. Ол-ла хөгжүм херекселдериниң аразында бир-ле херексел онзаланып көс-түр: ужунда мөнгүн дашкажыгаш суп каан, үреринге эптиг, ийи эрин кире бээр, оон чоорту чоонназа-чоонназа, аксы барып чылапча паш аксы хире алгый берген, унунда мөнгүн билзек куржагларлыг кызыл чес хоорза-мургу дег. Ону бүрээ дээр. Эң-не узун, улуг хөгжүм херексели ол. Бир киж ийи бүрээни аастарын бурунгаар углай ийи эгинге чүктеп алыр. Ынчаарга ийи хөгжүмчү оон сонгу уштарындан тудуп алгаш, алгырттырынга белен чоруур.

Араажы биле Шевер кончуг шимээнниг турган хөгжүм, номчулга арай намдай хона бергенде, дуганче кире дүжүн келгенер. Ынчангаш ол ыржым кадында дуган иштин кайгап-харап, ол бүгү дериг-шимелдени, чурум-чыскаалды аажок магадап, көрүп четтигип турганнары ол. Дуганда бажың дег, улуг сонгалар бар эвес: дөө өрү ханалар бединде хей тыртар төп-төгерик — ажык аастар бар. Чогу м дуган иштинде бүгү-ле ханалар баарында бедик, чавыс, каът-каът ширээлерде делгээн хөй-ле янзы-бүрү бурганнар бар. Оларның мурнунда чүзүн-баазын алдын-мөнгүн, улуг-биче түмөн колдуларда сылдыс дег хөй чулалар чырып турар. Ооң аразында хөй күжү, айдыс, артыш, санның чаагай айдызы чыталып келир.

Дуганның ол бедик дээвиірлеринден ийи кулаш хире дизип бадырган өң баазын хип, кадак, торгу шала кырынга бичии-ле четпес тургулаар: бир-бир көөрге, харын-даа дески үнгүлээн пөш, чойган, шарлан, хадыңныг эзим сагышка кирер, карак чингиртиленир — чараш! Араажы мурнааш, ийи каас, аныяк мөргүлчүлөр бөрттерин уштуп, холдарын тейлей туткулааш, эң дөрүндө бурганнарже бazyптарга, хурал хурап, ном номчаан улуг, аныяк ламалар бүдүү карак ужу-биле эдerti көрүп олургулаан.

Чүү-даа болза бичии үжүк, ном-судур, бурган-сагызын деп чүвени билир Араажы алдын өннүг холадан шуткаан, олурган кижиге хире бедик будда бурганнын баскактанган буттарындан баштай-ла тейлеп, айыс ап эгелээн. Шевермаа ону эдерип, база-ла айыс ап, хамык бурганнарны ылавылап көрүп ап, тап-билээ бар чорааннар. Шевермаа черле караа шевер, көскү кижиге болгаш, ол-ла хамык будда, Шожаа, Шиваа, Очурманн, Жангрейнзек, Махахала дээн ышкаш бурганнарны онза-ла көрүп чораан. Эң ылаңгыя херээжок бурган Сагаан дарыйгыны, ооң ажык хөрээн, ооң барындак — хевин дыка үр магадап доктааган. Араажы ону эскерип кааш, манагзынып чораан. Чамдык хөй баштыг, хөй холдарлыг бурганнар болгаш пар, арзылаң ышкаш чиктигдаа чүүлдерни ооң элдепсинип чорууру аажок.

«Шак мындыг шевер, уран-чечен кижиге ындыг болбайн канчаар. Манаа өң-баазын будук, бийир, беге тутсуптар болза, чуруп-даа алыр чыгыгы болгай аан бо!»— деп, Араажы ол эжиниң кичээнгейин кайгап чораан. «Шарайн шажын ёзуунда болза, херээжок кижиге дуган, бурган аразынга үр болбас ужурлуг болгай» деп Араажы сестип-даа чораан. Ынчалза-даа олар бүгү-ле бурганнарны хүн аайы-биле эргий көрүп, тейлеп эрткеш, Араажы адак сөөлүндө камбыдан барып айыс алгаш, бүгү-ле дизе олурган ламаларже мөгөй-бишаан, эжикче углай оожум чылып чорупкан, Шевермаа ону өттүнүп чоруп орган. Шынында камбы, сокшун кумзаттан эгелээш Шевермааны танырлар: оларнын кадайлары-биле үеннеп ойнап, каткы, хөг үндүрбүшаан, ламаларнын чагалыг, чайгы, кышкы тоннарын ол быжып, даараар-ла болгай.

Ол мөргүлчүлөр дуган эжинде олурар кеский чоогунга келгеш, дедир көрнүп турда, оларга-даа аян туткан ышкаш, азы көөргөттинген-даа дег, сокшун кумзат хөөмейлей аарак, ыяң тыртыл номчуп, коңгазын чайып үндүрерге, ынча хөй лама чаңгыс аай бадырбышаан, хамык шаң, кеңгирге, коңга, дамбыра, бүрээ, бүшкүүр чиртинейнип-ле үнген. Чүглө дуган ишти эвес, харын бүгү Чадаана хөрээн жоадып, улуг тынып, уян үн салып турганзыг болган. Араажы бүдүү Шеверже көөрге, хөгжүм аайы-биле эглинейнип турган.

— Бо-ла мөргүлге чоруп, селгүүстээн улус болганы-выста, дөө Кара-Дыттар, Чайлаг-Алаактан бээр кылашташпас бис бе, өннүк?— деп, Шевермаа даштыгаа үнүп келгеш,

ында таныр-танывазы, эр, херээжок улус хөй чыгып келгенин эскерип кааш, өнедин дыңналдыр чугаалаан:

— Че, харын ындыг-дыр. Сен бо чурт кижизи эки билир-ле болгай сен, баштап көрөм — деп, Араажы доктаавайндаа Шевермааның айыткан уунче базыпкан.

Ол хире, хар-назы үези, кайызы-даа черле шевергин кеттинген Шевермаа биле Араажы ол чоок-кавыга дытта дийңнер, сугда балыктар дег көзүлгени чугаажок.

— Эмин эрттир-ле көскүлөң байдалдыг ужуражылга кылып чор бис. Улус чоп кончуг бисче көөр чүвөл мон, угбам? — деп, Араажы сестип чугаалаан.

— Че, чаштынып, хараган иштинче маңнашкан торлаалар дег, коргуп-хоюп чоруур орнунга, бис дег мынчаар ажы-биле хөйүнү аразынга каттыржып, хөөрежип чораан ийи эш аңгырга кым карадаарыл? Харын өжөгээр меңээ синнигип, хал-мал каттырып, бажың оскунуп чор — деп, Шевермаа чагып кааш, боду сула чаңнап, мырай чаш кулун дег ээлдек чораан.

— Бо-дур, дунма, Сагаан ноянның саадап олурар өргээзи. Мында үен-даян черлик ыт безин шоолуг тургуспас. Ооң чоок соодал-паштанчылары — ийи-үш хире карачыыл тывалар бар. Оон ыңай бо иштинге ыңай-бээр уурук-суурук өглөр, аалдар кезиир шагдааларының өө дөө, элээн коңчак турар ол-дур. Олар бо-ла тываларның чаын биле берген: тоор-херексээр, серемчи дээр чүвези чок, тоткан-дожаан бугалар-ла. А бо кожуун, чызаан чериниң улуг, биче дүжүметтери-даа маңаа шоолуг келбес — деп, моолдан кээп, чыл хуусаалыг бот саадап олурар Сагаан ноянның — Өөлөт дарганың өөн олче көрүнмейн-даа, Шевермаа оюн-каткы аразында Араажыга айтып берип чораан.

— А херээжок улус-биле суг холбагдажы бээр байдал бар бе мон?

— А хупура! Ындыг адыргак көк хая маңаа онза сандарап, самыраарын «шеглээр хире» дижир чүве. Хаая-хаая бо улуг нояннар бис дижир Бызыяа, Базыр суглар ышкаш дүжүметтер боттарының агайлары, элээди кыстары-биле кээп шайлагылаар, чок болза боду аъттыг-хөлдүг оларның аалдарынга чоргулаар чүве эвеспе оң. Ол чоруурда, бодунун ламазы, шериглери кады чоруур. Ында-даа чүү деп «Лама чокта, бумба калчаараар» дээнзиг чүве-дир ийин.

— Бо сакпай шериглери дүне ында-мында таңныылга тургулаар ирги бе? Боолары кандыг боолар ирги? Шупту

бир дөмей бе? Сен ол шериглер өөнгө кирдин бе, канчалдың?

— Чок. Мен ону шагда-ла бодаан мен. Ол хиремде-де, мынчага чадаштым.

Чүгө дээрге мындыг — мен болзумза бо-ла улуг-улуг нояннар агайлары, дүжүметтер куруяктары-биле чоок, өңтала, нөгөр-сөлде, өрү бедик чергениң кижизи болуп, шуут-ла ынчаар көстүп чоруур «кадын, агай» болгай мен. Ол-бо доора хөделир болзумза, бо хопчу агайлар мени дораан-на дыл бажынга киискиде бээр. Мээң эки кеттинип, каастанып билиримни, оюн-баштак, ээлдек аажы-чаңымны көргөш, эки-бак дүжүметтер менче эът көргөн кускуннар дег ээрлирлер болбас ийикпе. Ынчаарга оларның кадайлары мээң бичии-ле тайзы базарымны илп алыр дээш оралдажыр. Ооң-биле чергелештир бо долгандыр турар бөдүүн, карачыл чонувус дөмей-ле сөглээр сөстүг-дылдыг, дыңнаар кулактыг-ла болгай. Мен дээрге чүзү боор ийик:

Эрлер болган кижээ шорлур —
Эргээм-биле согуптар мен,
Эзремчигей кижги кырлар —
Эдээм-биле ширбиштер мен!

Кымнар болгай кижээ шорлур —
Кымчы-биле домнаптар мен.
Кымыскаяк кижги үглээр
Кызыл-дустан бүлгүрер мен! —

дигилээш кожамыктап ырлагылаптар мен. Шынап-ла, бо Чадаананың аныяк кыстары:

— Дөө Сагаан ноянның хууда эмчи ламазы, маадыр шериглери чалап — сени шуут адап: Шевермаа кадайны бээр эдертпип эккелиңер дижип турлар, бараалам, угбам — дээш, ээрежип келгилээр.

Чадаананың оглу чок бе,
Шавыраачы шалданы чоор!
Чуртувустун оглу чок бе,
Чургаан шерии калганы чоор!

— Че-че, дунмаларым! Чадаананың арыг чаш, айлан-куштары бажынар уу-биле маңнашпаңар. Чүгүрүк кымыс-каяк чукка чыпшынар. Оваарнып, оожум чоруңар. Бай Хемчиинерниң суунуң арын, чериниң чаражын, чонунуң буянынын көрбөс силер бе. Эң-не арыг үнүңер харам чокка чыжырткайндыр ырлажып чоруңар. Езулуг-ла ынакшыл, чуртталга ында! — дээр мен. Ооң ыңай, олар мен мында бир

чызаан дүжүмеди-биле орааштыымны билирлер. Чүгле ол дүжүмет-биле ажыт-чажыт сымыранчып турар эвес, харын ооң кадайы, улуг уруу-биле эл-хол, эш-өңнүк турарымны шуут үр-чар, хоп-чип өөскүдүп турза-турза, адак сөөлүндө көңгүс шимээң читкенин билирлер. Ону кайгал, магадап чоруурлар.

— Чүге ындыг амыр чүвөл ол! Силер кандыг ындыг дүл-гээзинниг, илби-шидилиг силер? Өске улустун амыдыралын-га ындыг тайбың таварылга чүге болбазыл!— деп адааргап, сүме-даа айтырганзыг кыннып келирлер.

— Эх, дуңмалар. Мында кижини кайгаар онза чүвө чүү-даа чок. Кижилер-биле кижилер өзүндөн өң-тала, алызын-дан акы-дуңма эптсжиң, эдержиң билиринде-дир ийин! Ол кижини чүгле бо Чадаанада эвес, бүгү Алдыы, Үстүү Хем-чик унунда ийи куруяктыг дижир. А мени ол кижиниң чүгле бодун дуурайлап алган эвес, харын ооң куруяан, ажы-төлү-нүн безин чүрөөн тудуп, дуурайлап алган Шевермаа дижир. Шынап-ла, ооң бүгү аагын, эрээзин шыдап эрткеш, адак сөөлүндө анаа чемигип, өөренип калган, шынап-ла бир өг ишти дег чурттап чор бис. Бир өг дээрге шынында ындыг эвес, бүгү Чадаана, чызаан безин билир. Мен тускай өг-баштыг, бот-сула чурттап олурар Шевермаа-дыр мен. Ол ат-сураг, чугаа-соот менээ чаглак, көжеге болуп чоруур — деп, Шевермаа бодунун ужуралын-даа, аарыын-даа сула салдынып хөөрей каапкан.

— Ойт, шынап оортан сөөлгү үеде онза солун чүл? Дың-нап кел дээш, Ээр-Хаай биле Тажи-Ийма катап-катап ку-лаам тыртып чагыдылар, угбам Шевер.

— Ишкин оглу-биле сула чугаалажып, базып чоруурум-га, ана чүгүм аар, иштин-хөңнүм көңгүс ажык, чагайын ай. Кадайын Оюу-биле ынакшылыңар дээрге бир-ле сөглөөн сөс, керткен ыяш чүвө ыйнаан, але?

— Эх, шары сирти үстүр эвес.
Самбажыгы салыр эвес.
Хүлбүс мойнаа үстүр эвес,
Күжүр Самба салыр эвес!

Ол-ла.

— Че-че, Самба дивейн, Араа дедаан, көрүнчүк. Сээн чараш куруяаннны ол куспақтап чыдар эвес, сен-не сорул чыдар сен ыйнаан!

— О-ох, бистиң ол ынчаар чүү-ле эн мөге, быжыг бол-дур, ынакшылды-даа ол-ла сөс-биле бадыткаар бис, чараш угбазы.

— Че, доора чоруй баардывыс, бодан кеский, боран аксын тырт дээр ийик бис. Сээң айтырыыңга харыылаайн:

Бижик, өргүүдел, шам, хомудал. Ол дугайында чугаа-соот, дүүрээзин дээрге, Чадаана хемниц агымы доктаавазы, савазын ашканы-биле дөмей-ле. Улаастайның Хевей амбын Хо-Вин-Баа-Ваң, Башкы таңма, амбын ноян, Далай-Хаан кожуун, Сорукту-Хаан аймак, Хемчиктин Даа, Бээзи ийи кожуун, Таңды уранхай амбын ноян Өлзей-Очур, Өөлөт дарга Сагаан Бээзи Сантаржап, тайжи Урту-Назын суг-суг дигилээш, ноят-дүжүметтернин бижик-медээзин ол билиир-гек бижээчи моол бижиин билбес эзирик, элээр безин ыяңгылыг кылдыр кыйгырып номчаан, анаада-даа чулчуруп чоруур апарган чүвс боор ийин бо. Медээ-седээ хөй-хө-өй. Силер-даа дыңнап, билип турар боор силер. Аыт изи кевир-бейн, элчи-кулчу, кыйгыт-сывыт шуужуп турган чүйүк...

Мээң демги хөйге көдүрткен аттыг-чарлыг «ынакшаан ашаам»— ыраажы бижээчим мээң дилээм-биле менээ бүдүү көргүзүп турар ийи-бир бижикирин өгдө аптарада суп алган мен, харын номчуп ал. Өггө эвес. Сси ынаар, дөө Чадаана эринге кылаштал чор. Мен барып эккээйн, чажым.

— Аа, өршөө, хөөкүй орланывысты. Улус эскерип кагбазын! Чүс тейлээйн, чүпөөң чүктээйн!

— Че, харын та чүкте, та дүпте!..

Шажын хүрээ төвү болган
Чадаана деп чургувуска
Чангыс-даа бол, эштиг-даа бол,
Сайлык кушкаш хостуг ужар.

Эстеп маңнаар кулун кайдал,
Эдек тудар оол кайдал!
Чаштап маңнаар кулун кайдал,
Чаштан тудар оол кайдал...

Шевермаа ырлавышаан, салгынга чайгаткан чаш хадың дег кылдыр өөнче сагланнадыр базып ыңай болурга, Араажы ооң соонче көрүп:

— Хөөкүйнү, Хемчиктин кызын! Ол хире экер-эрес эр кижилернин баш-мунгаш чорук-херээ дээш, дагзып каан онаалгазын сертежок күүседип турар. Уржуктуг, түвектигдаа дивес, ундарап-мунгарап салдына-даа бербес. Анның дүгү дег, дагның эрээни дег байлак аажы-чань мырыңайла чаш, улам байып, кыптыгып чоруур. Эр төрөөн турган болза, бистин Хемчиктин кайгалдарын ылап баштап шы-

даар баш бо-дур ийин! Муң, түме-даа шериг болза, моң соондан шуурганнап турар болгай аан. Бажында угааның көр, чүрээнде одун көр. Багай-согай эрлер мындыг маадыр даңгынага эр болуп серттээр хамаан чок, одун ап, аьдын ап, бараан болур шаа-даа чок, хирезин минни бээр болгай аан. Чанында чораан эжин ала-чайгаар-ла караан чырыдып, хөңнүн эргизип, хөрээнге дагай бээр. Моң бүргег хөлегези безин чок, кезээде-ле кааң аяс арын-нүүрүн көр! Кара карактары бүдүн тоолду доюлдур ыдып кээр. Диштери! Чүгле деп-дески аккыр эвес, кандыг-ла-бир ак сүт дег, от-көс дег хып чоруур. Хүлүмзүрүү мөңгө, өшпес! А үнү! Ыры! Тывызыы! Чечени! Дүп чок, төнмес, ындындан чайгаар-ла төктүп кээп чоруур! Кыс-тыр ийин!— Араажы ынчаар магадап ханмайн олурда, эжи маңнап чедип келген...

— Че, бо чудук кырынга мээң-биле кожа олура, номчуп ал. Мен долгандыр көрүп олурайн. Кандыг-бир каралыг, азы анаа-ла сонуургак тоянчы бээр бисче углаза, сен кончуг ынакшаан оол болуп, мени куспактап, ошкап-чыттап эгле. Ону эскербезе, мен ооңу чараштыр белиннедипкей мен аан.

— Ча, шынап-ла сени бар-ла шаам-биле куспактап, ошкап оргаш, номчуп алың — деп, оюн-баштак-биле Араажы бо моол бижиктиг бижиглежиглерни сундугуп номчуп эгелээн.

Бээзи, Даа кожууннарның нояннарын чалап эккеп чугаалажыр

Куулар Араажы Чадаанада Шевермаадан алган медээлерин өөрүнге кээп дыңнаткан соонда, херектиң байдалы улам тодараан.

Ооң иштинде ылаңгыя сөс домак-медээ бажында: «Андан-дургунну базар дээш ишкээртен хөй шериг келир дидир!» деп, салгын-сырын сыыгайнып келгилээн.

— Олар шак ынчап турда, бистер чоп анаа манап олурар бис! Бээзи, Даа ийи кожууннуң нояннарын маңаа чалап эккеп, ынавас хире болза, колдуктарыңче кичигелеп, күш-биле тудуп, коңгажыгаштардан кулактарыңга сыргалап-даа эккеп, шыңгы чугаалажыр. Чүнү чугаалажырыл? Чугаа-ла хөй. Хамыкты мурнай, кол-колу бо: бирээде, силер, нояннар боттарыңар бо бүгү ийи кожуун кырынга кээп турар чүс-чүс, харын муң ажыг баш мал санын ай, хүн иштинде, Хем-

чиктин оорлары ажыы-биле сүрүп кээп турарыга бүзүрээр силер бе? Тодаргай херечилер кымнарыл? Бар бе? Бар болза, олар дөө Сорукту хаан аймакта, хили кызыгаар даштында моол чуртунда ай, хүн санында тыва оолдарны, оларның алган малының чүгле санын билип, көрүп турар эвес, харын дүк-чүзүнүн көрүп, кымның кажазындан үнгенин безин билип турар херечилер-дир. Кайда, кымда чурттап турар херечилерил ол? Силер аңаа бүзүрээр силер бе? Херээжок чылгычы кыс өлүрген-дир! Кажан, каяа өлүрген? Ол кыстың өлгөн сөөгүн барып көрүп бүзүрээр силер бе? Ийиде, бир эвес ыңдыг херечилер ылап бар болза, оларны маңаа эккей, ооң кызыл арны-биле бо Хемчикте тодаргай оор кымның-биле арын удур көрүштүрүп нүүртеп байысаарыл? Ону доп-дораан күүседир херек. «Алдан-дургун» дигип турар-дыр силер. Кым санаан? Каяа санаан? Чүгө алданыл? Бистиң Хемчиктин ийи кожуундан «оор херектен» деп кыйгыртып турар кижилериңер саны үш чүс ажыг болгай. Олар шупту дургуннар бе? Дургуннар деп чогууна кымнарны ынчаар адаарыл? Бо бистер болза, үстүндө айтырганывыс ат, арын чок шам, нүгүл дээш, боттуг барымдаа чокка хаанның тос эриизинге чыгаар болганда, «дөмей-ле өлүмгө чыгааны ол» дээш, силерниң кыйгыдыңарга ажыы-биле барбайн, ынавайн тур бис бо! Дөө Оюн кожууннун бүгүдени чагырган амбын ноян Өлчей-Очурдан силерге: «Ол кемниг херектиг оорлар, дургуннарны тудуп, шыңгыы дайычылап, шүүп, байысаарыңа белеткеңер! Кезедип чагырыңар!»—деп, дужаал бижик аът изи кевирбейн кээп-ле турар-дыр. Бис мындыг ийи, үш дакпыр кыжаныг алдында тур бис. Аарыыр эъттиг, өлүр тынныг кижилер-дир бис. Ол манзы, шаагай элээр, үрелир эвес. Чеже-даа кижилер өлүрүп шыдаар. Уште, Хемчиктин алдан дургуннарын базар боомонгулуг шериг белеткедип турар силер. Бо арыг чаагай Хемчикке хан төп, оон дагылгалыг, ыдыктыг танды-сынын, хем суун хиртедип, килсннедип, Хемчиктин бүгү чонунун адын бужартадып, бакка сугар, ханга бораар деп баардынар, боданыңар! Херекти чөп кылып, бистерни агартып, арыглап, бо бак ялалыг «херектен» дүрген-не хостап өршөөнер. «Хоойлу билбес дүжүмет хол чедер, кодан билбес ыт өг долганыр!» деп сөстөн боттарыңар-даа адырлыңар! Мыя Хемчиктин чээрби чеди сумузун орта чагырып, оон херээн арыг чорудуп шыдавас болзуңарза, Бээзи, Даа нояннар болуп, чиңзе кадап, дүжүлгө ээлеп олурган херээнер бар

бе?— деп айтырар дээш, чалап келдивис, нояннарывыс! Силерге харыы-буруу чокка хол-даа дегбес бис.

Кара-Дагга ажыы-биле бөлүглешкеш, «алдан-дургун» ат алган кайгалдар бир чыыжынга шак мынчаар сүмележип, чөвүлешкеш аьттанганнар ийик. Аңаа баарда көскүлөң болуп, боо-моңгу хөй чепсек-херексел-даа холга тутпас. Дөртөн шаа кижин он-он, харын ийн-үш, беш хире кылдыр үзүк-үзүк, аразы ырак эвес, бот-боттарын арты-иштин, соо-мур-нундан карактажып-камгалажып, хөлчөк демниг, чанышыны чок дидим, шалыпкын хөделир дишкен.

Сагаан ноянның тускай чурттап орав өргээзинге, чоогунга кижин эвээш, шөлөөн турда чай аразын бодап тургаш, Дажыма (чинзелиг бөргү-биле), Самбажык ийи хенертен кире хона бээр. Өскелери даштын хараган аразы, чоок-чоок черлерге үзе тургулап алгаш, ол өргээже дооратан кижин кирибезин бодаар. Ылаңгыя ооң камгалакчы шагдаа шерин болур октуг-боолуг кижин болза, дораан-на ыт-дааш үндүрбейн арыг оожургадып холга кирип алыр. «Ноян мында нарын, чажыт херек чугаалажы бээди. Ону дыңнап-даа болбас. Кайы, кымга дыңнадып-даа болбас! Маңаа оожум олурунар» дээр, ол-ла.

А ноянга кирген ийи кижин:

— Дээрги ноянывыс! Черле элдепсинип, сестип, чүнү-даа бодавайн, бисти дыңнанар аңар! Бис Даа нояндан келдивис. Силерни дап-дарый, аргалыг-ла болза, чажыт, кымга-даа дааш кагыспайн, моорлап келиринерни чалады! Силерни аңаа чедирери-биле тускай томуйлаткан кижилер бис. Херек тоң чугула! Нарын, чажыт-даа. Чүгле аңаа баргаш, чугаа үндүрер. Ам сөс-домак херекчөк. Аьт-хөл-даа белен. Кеттинер, ана!— дээр ол-ла.

Орук-суур ынчаар ыак дугурушкаш, орай дүне, уйгу каксы өргээже кирген-даа. Ноян серт-бурт оттуп кээп:

— Кымыл? Чүге келдиңер?! Чула одун дыңзыт!— дээш, серилиг орун кырында сандайландыр, иштики хөйлен, чүвүрү-биле олуруп алган.

Чуланы элөөн чырыдыпкан. Чинзелиг бөрттүг Дажыма-ны көрүп, караан чоттунуп олурда, Самбажык орун баарынга чоок кээп күдүк базып, сөгүрүй аарак бараалгавышаан:

— Чаа, мындаагылар, оожум айылдыңар. Бис бараалгап келдивис. Чугула херек бар апарды...— дээш, ооң шимчээш-кинин карак албайн харагалзап олурган.

— Чүү улус силер дидир мен! Орта силер бе?..

— Чаа, анаа, анаа! Мен айыткаптайн, аңар!— деп, Дажыма барык-ла сымыраны аарак, ийи холу-биле поянны оожуктур имневишаан, боду сөгөдей олуруп чоруй, демгиле белең «чалалгазын» тө каапкан.

Сагаан ноян чүвениң байдалын эскерип кааш, дүүрээнин билдиртпес дээш, арай шыңгыы кеттинип эгелээн.

— А силер чоғум чүү-чүү улус силер? Даа ноян чоп ыяавыла силерни чоруткан? Мени күш-биле тудуп алыр дээш бе?

— Мен суму чаңгызы кижидир мен, көрүп олур силер. Даштын-даа бараан болур өөрүвүс бар. Орукка бүгү чүвени айыткаайн — дээш, Дажыма даштын өөрүңүң даван даажын дыңнаан кижидир болуп:

— Өх-өөм, арай оожум оолдар! Ноянывыс удавас моорлап. үнер, манаңар!— деп шыңгыы сымыранып каан.

— Даа ноян дүне када мени кыйгыртыр чүү апарган? Боду чүгө келбээн? Мээң баар-барбазымны силер билир силер бе? Тудунар харын!..

— Чок-чок, анар! Ол чугула херек нояннаар силерниң херээнер-дир! Бис силерни ыяавыла чедирер апаар бис, аңар! Өске чүнү-даа бодаваңар!..

— Ага! Шуут күш-биле тудуп алыр деп бе? Мен силерни танып олур мен. Шынын сөглөңөр!..

— Ой-ой! Үнүңер дыңзыын! Даштын улус дыңнап каар, оожум, аңар. Бисти танааныңар тоң-на таарымчалыг-дыр. Мында «күш-биле» дээр чүве чок. Чөп чугаалажыр дээн херек-тир. Даа ноян биле силер ийиниң шуут-ла кады күжүңер херек. Саадавайн моорлаарынарны далажып көрүңер, аңар! Херек кырында «күш-билер» октуг-боолуг күштү силер мөөңнөп, чыып турар силер!

— Херектиң ужуру илдең-дир! Билдим. Мен ужур эдертип баар мен. Ындыг болганда, силер мени бо дүне далаштырбаңар. Мээң моон ап чоруур херээм долу. Эдертип алыр улузум-даа бар. Бодум мунар аъдым, эзер-чонаам бар.

— Чоок-чок! Силер моон чызаан таңма чери кирип, кымга-даа көстүп болбас, аңар. Ынчаарга-ла херек сандараар — дээш, Дажыма биле Самбажык туруп кээп, дүүрей берген.

— Ындыг болза, та канчаныңар, чоонуңар, мен чорувас мен.

— Бир-тээ, ужур эдертип, чоруурун чөпшээрөп тургач

кижини канчаар! Туда кадарбышаан, даң чырып келгиже манаар — деп, Дажыма, Самбажык олар дугурушкан.

— Чок-чок, хоржок! Мону бичии-даа хозадып болбас!— деп, Узун-Белек, Араажы, Азыранды ышкаш өөрлери удурланы берген.

— Адыр-адыр, дунмаларым. Улуг үр-чар болбазы-биле маңаа бичии «чымчактанып» чөөртүп көрээли. Мындыг-дыр, дыңнаңар — дээш, Самбажык өөрүнге угааткан:

— Силер чызаанга киргеш, таңманар ап алыңар. Бүрүи хеп-сыныңар кеттинип алыңар. «Мен бачым херек ужурунда үндүм. Мени чоктап дүүрөвөнөр!»— деп сөс берип, азы би-жик бижип каанар. Оон өске артык сөс чок. Дүрген! Улуг-ла диге үш даңза таакпы тыртым хире чорааш, дедир бо өргээ-нерге чедип келңер. Силерни чызаанче кады эдертип, ба-раан бооп чоруур оолдарны бис чорудар бис. Оларга шууг сөс-домак чок баштадыңар. Оон башка бо херек-чорук бүт-пейн баар эвеспе!— деп айтышкын берип, негелде салгаш, ону чызаанче чорудар. Оон башка хоржок! Бо-ла чызаан дүжүметтери, моон бот-камгалалы даамыл шерин бүгү ко-жуун, суму дүймедип, шимээн үндүрери чугаажок! А ноянны шуут хол туда эдерип баар эрлер Араажы бижээчи, Узун-Белек мөгө, эки сөс билир Азырандай үжелээ чорзун!— деп Самбажык шуут хажык чок айтышкын берген. Аңаа кым-даа удурланмаан.

Ол ёзуугар Сагаан бээзи ноян ол чоруун элээн саадаш кылыңза-даа «чөп-биле» бүдүрүп алгаш келген.

«Долаан бурган» чеди сылдыс орун артынче өөздип кел чораан. Дээр аяс. Бүгү-ле сылдыс шолбан четче-менди, ка-раа чидиг көрүп тургулаан. Алдыы, Үстүү ийи Хемчиктин ады-сураа үнген «алдан-дургун» оор уржуктуг, «херектен ялалыг» чүс-чүс эжер-эрес оолдарынын мурдундан даш теп-кеш турупкан дөртөн шаа бора-шериг Чадаананан ноянын үзээлеп сүргеш, аъттанышкан. Даа ноян Дугарга барып бараалгап, даңза солчур дээш чорупканы ол.

Туттурбайн туруп-туруп,
Дуруг үнө бергей-ле бис.
Дуруг үнө берген соонда,
«Дургун» атка киргей-даа бис.

Шупту-ла терең ой хой кештери ийикпе хураган кеш-тери өң болгаш додарлыг тоннарлыг, янзы-бүрү тыва бөрт-терлиг, ол үениң Хемчик кунну тыва аъттарлыг. Хөй кезин буттагылап каан чактыр, ооң аразында эвээш бырдаан боо-

ларлыг. Даады-ла додуккан-дадыккан хүрөң-кызыл шырай-лыг, тырың аныяк эрлерден боттанган бора-шокар шериг Ак-Хаялааш, Шеми, Чыргакы-Аксы таварааш, Хемчик унуче кирип олурда, күскү каан эртенги хүн өрүлөп олурган. Хаая-хаая огжаң кара булуттар доо-ла Шекпээр, Манчүрек баштары, Оргу-Шөл арты Ары-Арга баштарында Хемчик унун хараан ышкаш көстүп келгилээн. А ол булуттарнын ырак-даа болза, барааны, дүрзү шырайы бо-ла аъттыг оолдар-биле хевирлеш көстүп тургулаанын эскерер кижги эскерип болбайнан. Ол-ла шокар-шериг аразында Өөлөт бээзи — Сагаан ноянын хилиң бөргүндө шаңгыр-өле чинзезиниң өңү безин эртенги хүнге шонуткаш, орта таныттынмас, чылчыргай көстүр. Ноян-биле даады кожаланчып чортуп олулар Самбажык, Дажыма, Араажы оларнын экти бедик, хөрээ көндөй аъттары безин үш чоруу дески ышкаш девиржидип органнар. Ындыг кончуг ыт-шимээн чок шириин болзажок, кайгал бүрүзүнүң сеткил-сагыжынга чүү-чүү кирбес дээр! Эрээн шокар-ла чүве. Кезээде үн үзүлбес ыраажы Дажыма-нын хөрээндөн оожум, кыстарзыг үн аттыга хона бергенин боду безин эскербейн барган:

Күскү доңдак аътка кежээ,
Кужур ынак ботка кежээ,
Часкы доңдак аътка кежээ
Чараш ынак ботка кежээ...

— Оош! Шут декай-оо!

Шырым булут тыртып ойнаар
Чыргакызы ындыг хем боор,
Чырык долбан кыптып ойнаар
Чындыр-карам ындыг кыс боор!—

дигилээш, Узун-Белек дөстүнмейн сала каапкаш, ийн эзеңги кырынга туруп кээп, бүгү өөрүн эргий харап:

— Э-эй, кайгалдар! Эр Хемчиктиң хей-аъды кайыл? Өрү көдүрүндөр! Эр чүректиң оду кайыл, өрт кыпсыңар!— деп, хол чайып алгыра каапкан.

— Чоп кончуг ындынналы бээдинер. Мындаа чоокта чаа Оргу-Шөлге болган дүнеки оюн ойтулаашты сакты бээдим. Оон шимээн хөөнү ам-даа ийн кулаамда динмирвишаан. Чамдык авалар боттарының кыстары, күдээлери-биле кады аалдар аразынга чиртиңейндир ырлажып, чайтыңайндыр каттыржып турган, аккыр диштери, кызылгыр чаактары ол-ла хевээр көстүп келгилээр. Шак ынчаар хүртүүн күштүг

ырлап, хөглөп алган соонда, өлзе-даа хомудал чок. Ону Хемчик канчап уттур. Өшпес от, өрү хей-аът ол-ла болгай!— деп Ожук-Каккан улажып хөөрээн...

— Бээзи ноянывысты бо күскү кара-дондакта чаактыг Хемчик өрү човаткаш канчаар. Даа ноянны бодун бээр чалап аптар бис! Мыя чыткан хүннээректиг Оргу-Шөлде аал-дарывыска чалап чедирип, бар-чок аыш-чемивис дээжизин салып хүндүлээлинер, оолдар. Ылгын-ылгын муна кааптынар!— деп, Дажыма өөрүнге барык-ла байырлалды-биле хөглүг чарлап кайгыргаш, челзип ынай болган. Ооң тевиинге алзып, аъттар-биле хөглөшкөн ноянның аьды-даа чыраа-лавышаан, мурнунда Дажыманың аьды-биле мурнун былаажы берген. Ноян-даа чаңгыс сөс анныр чай алынмайн, бажында чинзезин быжыглап, хере тепкеш олурупкан.

Ол бүгү байдалды көрүп хөөрээн Араажы кончуг дөспес ыраажы Шевермааны сакты хонуп кээп:

Салым биле хуум билзин,
Шавылырым дыңзыдыңар.
Хувум биле салым билзин,
Курум, бөргүм быжыгланар!—

деп, ёзулуг-ла ооң уян ыяңгылыг үнү-биле бадырыпкан. Ол хүртүүн, омак шимчээшкин эзининге Дажыманың тып адап алганы «Бора-шокар шеригниң» аъттарының доозуну көдүрүлгөш, кызыл чалбыыш өңнүг хей-аът тук болуп, оларның кырында кииский берген. Шапкан эрлерниң ооргаларында боо-моңгу кылаңайнып, шаарарып чоруп олурганнар.

Чир-шон каткы, чугаа, ыры-шоор-даа үзүк чок. Ол чоок-кавының аалда, черде ажил-амыдырал харап ажылдап, арай-ла тайбың эвес, тыныш бачым, сагыш дүвүрээзинниг чону ол доозун, шимээн, бараанны ырак, чооктан көргөш:

— Чүү мындыг көрүштүг чаагай байыр-наадым, дагылган-тайылган болу бээди!— деп, олурган кижини туруп магадап, чадаг кижини аъттанып кайгап турган.

Ол аразында:

Арты-ла арга бажынайда
Ак-ла хары чаап келди,
Амбын куруяа Делгермааның
Алды хонук болчаа келди —

— деп, кайгал Донгулак ырлагылааш, шуут-ла аът чарыжы мунган оолдар дег кускуннап, курайлааш салып олурган.

— Па-па, ол чүү деп албызың ырлай бээдиң? Аьдын аксын тырг! — деп, кожа чораан Мөңгежиги алгырган.

— Кайы, утгупкан сен бе, моң? Ийн чүс чылгы херээ дээш Самагалдайга бүдүн ай иштинде эриидеп турда, амбын ноян Өлчей-Очурнуң улуг, биче ийн куруяан иелдирзин көргөн мен. Бичезиниң адын Серээдир дээр чүве. Улуг куруяа Делгермаа чараш-даа, угаанныг-даа, топтуг-даа кижидижир.

— Бо-ла диригге кезин союп турар улузунарның уёчовууру дөө Дыттыг-Арыг чайлагга безин дыңналып турар чүве-дир. Оларның агын, каразын эки ылгавырлап турар дүжүметтер силер бе? Сен хан көргөш, эзирип тур эвес сен ыйнаан, Өлчей? Сооң-мурнуң бодап көр. Бо ажы-төлдүг кижидир сен — деп, ашааның шенээн тыртып олурар дижир чүве. Ынчангаш даштыгаа демирлиг, саактыг олурган кайгалдар өнедини ноянның ол агайы Делгермааны ырлажы бээр бис. Мен бир катап, саакка дыка сарынап, буугуп олурумда, ноянның биче агайы Серээдир хөлчөк каас кеттинипкен, саяк хүрөң аьттыг чындыннадып эртип бар чор. Холунда бир боодал алдын-сарыг өңнүг чечек тудуп алган, оозу-биле арнында сээк хойгускан кефирлиг челбинип, оон кадында бисче карак ужу-биле көрүп бар чор ышкаш, дөстүнмейн артында-ла моолчургу аян-биле бо-ла ырымны салыптым он.

— Че, оон? Кончуг Черлик-Калдар — деп эжи айтырган.

— Оон чүү боор. Кыс кыс-ла болгай, эзериниң кырынга артында-ла менче көрүндүр чая олургаш, ол боодал чечээ-биле ийн сай чаштарын аткаар суйбаан бооп эрте бээди. А-а кулугур! База чараш-ла! Мырыңай чаш чүве, ойнаар-кыс-ла! — деп, сактып хөөрөп чораан.

Шак ынчаар Сагаан ноянны Оргу-Шөл бажы, Кара-Даг баарынга беш өг аалга эккеп дүжүрүп, аьдын ап, бир өгже чалап киирген. Ол аалда даштын баг адып ыйнаан, ыт-шимээн, каткы-хөглүү-даа аажок, шуут-ла тайбың чаагай! Ноян-даа харын кедээки, дөлем сын бели черниң арыг агы, кангызыг агаарынга оожургаан ышкаш сула шайлап, эьт-теп олурган.

Шайлаан соонда, Самбажык, Дажыма, Араажы, Узун-Белек, Қожагар, Қонгаштай олар колдап, ылаңгыя арыг моолдаар Азырандай барык-ла хелемечи болуп, Хемчик ийн кожуунну катай төдү Моолдан кээп чагырып олурар Бээзи хүн ноян Сагаан-биле чугаалажып эгелээн. Чугаа дээрге чүү

боор. «Алдан-дургуннуң» кырында аар чүктешки, хоочу аарыг болган үстүндө белеткеп алган хөй айтырыгларын салып эгелээн.

— Богда, өршээ! Кара баарлыг, хары идегет Сагаан кара шору! Көк даш. «Чангыс алдын сөс ышкаш болза, муң лаң алдын төктүп барып дүжөр!» дээн ышкаш, шуут бажын чаяр. Харын айтырыглар салган кижиниң арнынче удур көрүп, элдепсинген дег хүлүмзүрүүр-даа.

— Бо болза көнгүс мээң херээм эвес-тир. Доо Самагал-дайда бүгү Тываны чагырган амбын Өлчей-Очурнуң херээ-дир, оон айтырыңар. Бо Даа кожуунну Калганың Далай хаан аймактан кээп чагырып олурар бээзи Дактаң-Доржу, Билин-Очур болгаш Бодаган-Хоолай беш хараалда, ылаңгыя Алак-Оваа хараалы таңнаан кыдат дүжүмет Кюй-Мин, Чыжыргана хараалын таңнаан бээзи Дондук-Норбу, а бо Даа кожууннуң иштинде саадап олурар даа нояң Дугарны чоп менгилештир тудуп эккеп, чүге байысавайын-дыр силер, мооңар?! Чогум-на Бээзи нояныңар Базырыңар кайыл? Боданып көрүңер: бо ийи кожууннуң 27 сумузун катай чагырган хамык чангы, хүндү, чалан, чейзеңнерниң мырыңай-ла хол туда херээ эвес чүве бе? Менден ам айтырыг салбанар. Харыылаvas мен!— деп моолдап, ийи быктын даянган, хөртейти хере тепкен, харын чоргаары кончуг, удур шорлул олурган.

Аңаа Самбажык шуут дөстүнмейн туп-тура халааш, чүнү-даа канчаар аайын тыптынмаан ышкаш, ийи билээн сывыр-тынмышаан, Сагаанның мырыңай чанынга барып олура каапкаш, оңд ийи караанче чиге көрүп алгаш, байысаап үңген:

— Э-э, нөгөр! Ыядыр арның бар бе, сээң? Кижилерниң кежин диригге союп, ханын төгеринде, демгилеринден айтырар ийик сен бе? Чеже кижиниң херээн чүгле кымчы, хаак, шаагай, манзы дылын-биле чугаалажып, агын, каразын ылгавайн чыгап шиидип, дарлап чип келчик сен, ойт? Оваартын! Сээң өзүн, чүрээңни өттүр билир, балыг, бертик аңна-рын олур бис бо! Кырвыыста ай, хүн көрүп тур. Сээң сүне-зиниң Эрлик-Ловуң хаанынга баргаш база мынчаар, сен дег эстинип өчүүр ирги бе? Чо-ок, нояным! Сээң балыг аның Самбажык-тыр мен. Бисти ынаар дүүңгү дег хүр таварып, ойнаар, дурааргаар деп семеве!..

— А-дыр, акым, Самба, оожум. Боларны бо Бээзи ко-жуунунун нояны таңманы тудуп олурда, «сен»-даа дивенер.

Силер, боларлар, мындаагылар деп ёзу эдерип чугаалажыылы. Ужур ундыг — деп, Дажыма хөлчок оожум чазамырлаан.

Оон ыңай боду ноянче көрнүп:

— Шынын сөглээн кижини кижичи көрбөс, шывык туткан кижини ыт көрбөс — деп үлегер домак бар. А бо удаада, мында кым шынын сөглөп олур? Кым шывык тутканыл? Кым ыдыл? Кым кижичи-дир? Көрүңөр даан, мындаагылар, чижээн алыр болза, манзы туткан бээзи ноян Сагаанны ыт Самбажык көрбөй, хоратап ээрип олурар ышкажыл. Мону добразыдан көрүп олурарга, силерге үргүлчү-ле кактырар, шыкпыртадыр Самбажык шынын сөглөп олур. Ону бүгү Хемчик, Чадаана, Шеми. Чыргакы, дөө Барлык, Аяңгаты көрүп турлар. Бо кырывыста Кара-Даг көрүп олур. Каяа, канчап чажырар бис. Канчап чагырар бис? Азы «ыытташпаңар!» дээш эриидеп, тос эринни чүдүрө-ле бээр бис бе? Чок! Ол болза тергини мелегей болуп, шуут тоолга киргени-вис ол. Бөгүн бис маңаа чинзе, чергевисти уштуп салгылап кааш, анаа бөдүүн хаан албатызы кара баштыг кижилер болуп алгаш, чугаалажып көрээлинер, аңар! — дээш, хап, даңазын алгаш, кедээр барып олуруп алган.

Кара-Даглар, Оргу-Шөлдер

Күстүң ортаа ай ортан үези. Алды баштыг Кара-Даг кырындан ынчан ол-бо чүктөрже харап көргүлээрге, база бир сеткил-сагышка көдүрүмчелиг, уяралдыг дээр бе, азы Самбажык, Дажыма олар дег экер эрес эр кижичи хөрээн хозадып, бети-ле дээрге хөңнүн чазалдыр кангырткайндыр каргыраалап, хөөмейлеп, сыгыртыптар үе. Бүгү Хемчик уну алдын-сарыг. Сарыг бүрү хөй дүжүп, ыяш арай-ла шаарарып чырый берген. Алаак, ортулуктар өттүр Хемчиктин суглары ёзулуг-ла арыг ак, мөңгүн илчирбени ээр-мыйыр, чоон-чингелиг кылдыр угулзаландыр шөйүп бадыргылаан. Кара-Дагларның ол бедиктен хараарга, дөө-ле дөвүн талыгыр көстүр хиреде-ле, оон саарыгларының шаалаан ыяңгылыг даажы безин дынналып кээп чытканзыг. Кайын дынналыр ийик. Оон кулакка сиңнигип калган үнү сагыштан ыравас, ырлап чыдары ол-ла болгай. А ол Хемчиктен чарлып чадааш, шала орайтап чанган түмөн кас, дуруяанын сөөлгү үннери-биле холушкаш, Кара-Даглар хаяларынга чаңгыланып кээп-даа турар ыйнаан.

Кижн сеткили ол хире уян-чуга, талыгырда үннер үргүлчү чаңгыланып кээп сырынналып турар.

Шак ындыг бир кааң хун «дургуннар» барык четче чыгы хөй кижн чыылган. Самбажык биле Дажыманың ийи ак-ак өглерин бүдүн-бүдүнге ынча эр аът-хөлү-биле хол-буг бажында, чинк хөвөң ышкаш көжүрүп үндүрө бергеш, Кара-Дагнын эң беднииниң чаъс арнын орта өглер орнун ширээ кырында бурган олуду, хаан дүжүлгези дег оргулааш, тик-килээн. Дөө ол Оргу-Шөлден көөрге, дээрде ийи ак шол-баннарзыг көстүп-даа тургулаан.

Аал көжүрүп, өргээлер тил дойлаан хөй эрлер Кара-Дагнын кырынга, ооң арга-чарыындан сиртинге үндүр дир-гелдир харап келгилээн пөштер, дыттар баарында чырта тыртпас, чылан өтпес мыйгак-хараган мурнунга шергей олурупканнар. Пөштер баштарында күскү бышкан хүрең-кызыл, бизиргей тооруктар угдунмас тоглап турар. А чамдык мыйгак-хараганнардан күскү чечектер хөглүг чалбыштар дег хып ойнагылаан, чагаай айдыс, күжү, артыш-шаанаксыг чыдын чашканнап келгилээр.

— Че, кайгалдар! Самбажык, Дажыма ийи акыларыңар өглерин бо Кара-Даглар бажында эккеп хондуруп-ла алдылар. Эки-ле чүве-дир. Мен хууда маңаа үнүп келгеш, моон бүгү Хемчик унун көөрүмге көскү, делгем чагаайы-даа аажок. Өскөн чуртунун бир беднииниң кырынга үнүп келирге, ындыг-даа болбас арга чок. Сактырымга, хөрээм хостуг, бажым бедик-даа апарган ышкаш. Эзир куш ынчанган бедик хаяларга уя тутар. Ужарда безин ыяап-ла бедик көдүрлүп алгаш, долгандыр бараан-сараан харап кылыйтып, дээриглеп ойнаксаар аан, олзуг-даа мен!— деп, Самбажык туруп кээп, олурган хөй өөрүнге чоргаар хөөрегилээн.

— Ийе-ийе! Хаай акый туруп кээп, экер эзир дег чалгын чүглер силгигилеп, ийи билээн сывыртынгылаанда, кандыг ийик, оолдар?— деп, бир эр дөстүнмейн мактап алгыра каапкан.

— Кадай оглу кайгал чүвөн,
Хайындырар чеде бээди!
Кара-Дагдан булут тырткаш,
Халап үнүп канчаар болду?—

— дижир ийик силер бе? Ол-дур, ытташпанар, дыцнаңар!— деп, Узун-Белек Самбажыкты улам деткип, өнемчидип каан.

— Ээй, чок-чок, оолдар. Мээн бөгүн хөрээм көвүдөп, сеткилим куюмнап турза-даа... Эх! Чогум чүүден эгелеп,

чүнү канчаар дээрзинге база-ла аанакайын бо мугулай «ка-ра доңгам» эки хайындырбайн-дыр ийин, эш-өөрлер!.. «Си-лер маңаа бөле олуруптунарам. Бичини-бичии сүмележиш алыр чүве бар» — дээн болгай мен. Че харын, шупту эмег-лежилтээли... Мурнай бо Дажыма дунмам силерге чүве чугаалаар дээн кижиге, оолдар! — деп Самбажык өөрүн оожук-турган.

— Ол-ол! Оон эгелээр-дир оо! — деп, Ожук-Каккан дүр-ген-не улашкан.

— Көрдүңер бе? Бо кончуг хартаачы акыларыңарнын мени сугже, отче халыдып турганнарын?! Че, бир-тээ ындыг болганда, мен чоончук мен. Ада оглу ачыр-дачыр, не оглу ийи ден дижир бис.

— А чоғум чүүден эгелээрил диди бе? Ийе... чөп айты-рыг. Шынап-ла, чүнү-даа сесирип алыр мурнунда, бодунун черде баскан ийи балдырының быжыын, ийи кызыл чуду-руунун дыңзыын, шенеттинер херек болгай.

— Кайы хире быжыг бис, ынчаш? Шыны херек, эш-өөр: пат бис. Эки-ле ладыгып быжыкпаан бис! «Эргээ өөрөнмейн, бергээ өөрөн!» дээн-не болгай! Кызыл чудурук-биле буга думчуу үттеп болбас. «Сын бажындан сыра дилеве, сыра бажындан сырбык дилеве!». Бис оода чадаарда, мынчап бир черге чыгылып келгенде, чүнү кылыр, чүнү чугаалажыр, кан-чаар ойнаарын безин билбес, эедергей бис. Мен бодаарымга мындыг, эш-өөр:

— Соғун, ча белен: четчир, баг адып ойназа? Баг какса, тевек тепсе, кажыктаай-даа. А эки-бак чактыр-чамык боо-лары-биле «кара», «кызыл» адып, хараал танып, карак өөрөтсе? Адыш-чарыш, адаан-мөөрей кайыл?

— Ол-ол, оол! Көңгүс хааглыг чүвени! — деп Кожакар Комбулдай алгыра каапкан.

— Адыр-адыр, акыларым, мен доозуптайн — деп, Дажы-ма ам мырай туруп кээп:

— Ча. соғун чазаар, аът, идик дагазы согар, чазаар дарган кымыл? Шупту билир бис бе? Арга, сын кезип аң-наарда канчаарыл? Адыг араатан халып келзе канчаарыл? Ас, кырза, алды, араатанга салыр дузак, какпа, маспак черле чежел? Аьдың дерни: аргамчы-кижен, эзер-чонак, кош-комун чежел? Бодун дернин: өгдешки, шээжимек, кышкы, чайгы идик-хевин четчир бе? Чежеге? Таалың-тулуп, хап-сава, паш-пагажың? Кызыдак-саадак, ок-дары чемзээң че-жел? Чежеге четчир?

Үүжелеп курлаан күш-хүнезин, далган-тараа, ааржы-курут, хеңме-хоорга чжел? Чежегел? Аал чеми, чер чеми дээш ол ышкаш эт-эдилел, идик-хеп дөрт шагда дөмей эвес болгай. Оода-ла оттук-бижээн, балды-кержээн дээш шупту херек эвесе мооңар? Моон эгелээр-ле болгай. Чүгле: «Бо ноят, дүжүметке актыг мойнум сунуп бербес мен!»— деп аксы-биле аал көжүрүп, дылы-биле дыт ужуруп кааш, отче көрүп, дагже көрүп олуарга, болур бе, ха-дуңма? Бо-ла. Бо дугайты силерниц арга-сүмеңер херек, эш-өөр!— дээш, Дажыма бир черзи чудук кырында сандайлангаш, таакпы-лай берген.

— Дыңнадыңар бе! Чүвениң шыны думчукка тулуп келирге, кижини мынчап ыттаар чүве чок олуарар боор чүве. Шынап-ла, чүге-даа белен эвезивис бо-ла болгай, оолдар. Мону шуут-ла минниң алырдан башка чүү дээр, але?— деп, Коңгаштай бажын шаштынып, өөрүн долгандыр көргүлээн.

— Бо дээрге бистерниц кажан-даа, каяа-даа уттуп болбас амыдыралывыс ышкажыл! Бо-ла бүгүнү бодавайн, херек кырында кылбайн эрттирип-ле турар болзувусса, чүнүң-даа мурнунга мырыңай-ла «чыда өлүр чылан» болганывыс бо. Шынап-ла кандыг бис, мооңар? Мен боданып келиримге, чоп мырыңай куруг ышкаш мен! Орта бе?— деп, Айыжы корткан хевирлиг дүвүрей берген.

— Ол-ла болгай. Кандыг-даа аза, дайзын кижиниң кайда-ла бир дудуу, аскак талазынче согар. Бистиң бир көзүлдүр-ле ханга дүлүп чип, тергиидеп турар дириг дайзынывыс бо Сеңгин чангы амырап турганы чүйүк. Бистиң шуут-ла боскувустан аспактап, халыыдап тур. Ам кайгап-харап, каттырып-сыгырып, хол куруг олурган херек чок! Бо Дажыма эживистиң салган, сагындырган айтырыгларын доп-дораан холга алыр-дыр, ха-дуңма!— деп, Араажы улашкан.

— Бөгүн дээрезинде бистер Сеңгинчиктерниц адап турары ышкаш «дургуннар» эвес-тир бис. Харын-на ынчаш «оор», «дургун», «херектен», «ялалыг идегеттер» дидиртпес дээш, анаа-ла «ёзу» эдерип, тос эриин алдынга чыдып бербес дээш, холга кирбейн, ынавайн, даш тепкеш олурупкан кижилер-дир бис! Чүгле чүвениң шынын, чөвүн негеп турар бис. Бис-биле кижизиг эп-чөп чугаалажыңар! дээр бис ол-ла. Бир-тээ шак мынчаар даш тепкеш, хая көрүңгөш олурупкан соонда, шынап-ла бо эживис, болчукчувус Дажыманың чугаалаанын доп-дораан-на эдертип күүседир: дүн, хүн дивес кылыр херээвис-тир. Бо-ла аал-оранда ха-дуңма, агбай-хөө-

гет, ажы-төл-биле кады кылыр үүлө херээвис-тир. Мен-даа шуут билиндим — деп, Узун-Белек даңгырак берип, ийи холун тейлей туткаш: Самбажык, Дажыма оларже баштай мөгөйгөш, ол-ла улаштыр хөй өөрүнчө мөгөйгөн.

— Ол-ла болгай! Ам шуптувус билдивис. Кижн бүрү шак мынчаар ыңайлыгыга кирип, кады-биле боданы берген соонда, ам өске бодал чок!

Кадыгланза, кадыг-ла бис,
Хая даштан кадыг-ла бис.
Чымчактанза, чымчак-ла бис,
Чычыы пөстен чымчак-ла бис... —

дижир болгай бис, оолдар. Ам дораан бистин бо кавының кончуг ус, шевер дарган, бызан эрлеринге дарый-ла ча, согун чазадып, аът, идик дагаларын-даа октуруп эгелээр-дир. А баг-манчак кылыр алгы-кеш-даа октап болбас! Мырай-ла изни-биле эттеп, ууштап, дериг-херексел кылыр. Иштенир, даараныр эр, херээжок кижилер-даа олут чок. Олар хөй-хөйү-биле демниг, хөглүг ажылдазын. Бо чамдык сөстүг-дылдыг, өң-талалыг кайгалдар бо-ла орус, кыдат садыг-жылар-биле дарый-ла бүдүү эп арга-биле харылзажып, окчемзек, дары, коргулчун, быстан, былдадан тыптынып, сурагланзын. Бо-ла чурт иштинде аңчы-меңчи, аяжы-дузакчы эш-өөрде ажыт-чажыт, азы өг богу болуп чыткылаарыштыг, даттыг-даа боо-монгу хей турбазын: барны көдүрер, чокту сураныр — деп, Самбажык туруп кээп, олурган өөрүнү аразынга ол-бо кезий кылаштап, харын кижн бүрүзүңгө даалга берип, холу-биле айтып, караа-биле имнеп, арга-сүмө бергилээр кайгал чаңы-биле шимченип турган.

— Чаа, акым Самбажык, мээң черле сагыжым дөстүн-мейн-дир: чөпшээреп көрүңер! Ийи-үш сөс сөглеи кааптайн — деп, Шигбей Коңгаштай холунда хап, данзаны тутпушаан туруп келген.

Ол-ла олурган хөй өөрү серт кылынган ышкаш шупту дойлуп, сорбайып, манай берген.

— Че, харын, ам чоончук сен. Ол-ол харын. Салып тур. Дүрзү түрүң-даа эр шигчи кирип кээп-тир оо! — деп, Самбажык харын-даа тура халып, уткуй барып куспактаар чыгы, ийи холун көдүрүп чалаан.

— Мындыг-дыр бо, эштер. Чизе-чивезе, чиди дээр! Алза-албаза, алды дээр! Оор уржуктуг, кемниг херектиг дургуннар дижир. Бистиң бо Бээзи, Даа ийи кожууннуң моол, тыва ноят, дүжүметтери-даа мырынай-ла өөнээ, дөө Моолдун

хаан кожууннун бээзи, тайжы эки, бак, ирик бай дүжүмет-тери бо бүгү Хемчикти бүдүнгө сыбырптар деп; оларнын мырыңай-ла хүрээ-хиит, лама-хуураа, эр, эмектей агбай-хөөгеди чедир бисче «Таңды уранхайже» бээр-ле каргыш чатказын салып, кара довураан чашканнап турар. А шам, хомудал дээрге мырыңай дөө-ле Хомду-Улаастайлааш, Башкы амбын кожуун дамчып, мында Хемчикке хөмө чүдүрүлген-дир. Чүгле кодан, кажаа сынмас малын шамнаардан эрткеш, калдар ыдын, кадарчы кызын өлүргөн деп нүгүлдөп турлар. Оларга бо Хемчик иштинде чүзүн-баазын арга-хоргабиле «байы бажын ашкан, эди эктин ашкан», оон караа дуглалып, шуут халыыдаан Ажык-Карак — Чымба-Хелиң беш адалышкы: Ажык-Карак, Чымба-Хелиң, Сүрүң чагырыкчы, Сеңгин-Чангы, Балчий-Чалаң, Максыр-Чангы — шупту дүжүмет. Ылангыя бо самыын-садар Сеңгин чангы кончуг кара чылап, ат алдары, ада ызыгууру-биле арнын шыптынгаш, ам бистиң шуптувустун дириг дайзынывыс болуп, бижик-биле херечилеп киирген. Ол бистиң бо ийн кожууннун моол, тыва нояннарында, амбын Өлчей-Очурда, Моолдун хаан кожуун дамчааш, Улаастайнын манчы хаан төлээзи Хевей-амбын холунда киирген. А оон холунда боорга Орхон, Бээжин бистиң баш-мойнуvus алырынын дириг херечизи ол. Ол ханныг каралыг шулбус шак ынчаар «шынчы» болуп, бисти тудуп ап турда, чүнү көрүп олурар бис?! Ам мырыңай бо Кара-Даглар бажын тепкеш, көзүлдүр-ле чагыртпас дээш туруп алдывыс. Ам чүл? Бо бижик-биликтиг, албан, хоойлу ёзу-чурумну, ак-караны көрүп турар бистиң ижин-кара чок эживис Дажыма, ам чаа-ла бистин мурнуvusка кезээде чырып турар ёзулуг мөңгө чуланы кыпсыпты! Карактарывыс чырыш диди. Бистиң ха-дунма чонувус, аал-оран, ажы-төлү-вүс бо Оргу-Шөлде көрүп олурлар. Бисте чажыт, дургун чок. Ажыы-биле түр-күжүвүс көргүзүп, адып-боолап, адыш-чарыш кылып ойнавышаан, алыс быжыг, хынамчалыг белет-кел дөггеримчени-даа дүн-хүн чок кылыылы харын.

А мен дөрт-беш хире хартаачы эштеримни эдерткеш: Сеңгинчик адалышкыларнын одарындан хөй-даа эвес, бир кодан торлаа хире-даа четпес, сувай-суургадан үзе сүрүп келийн. Эх, хупура! Мен эр угаан-биле өжэним негеп, дап берзимзе бурган-даа моондак болбас. «Кылынган» дээнде кылынмайн. Сеңгинчик көрзүн, харын!

Кызыл-Тайга бажынайга
Шалба чайып турганымны,

Кызыл-билек¹ сувай бени
Хырбачалап органымны.
Оргу-Шөлдер шынаазынга
Ойладып-ла келгей-ле мен.
Огдар чангы байысааза,
Ойтур хөрлөп үнө бээр мен.

— Оор-аар-даа эвес-тир ийин, эш-өөр. Хамыкты хайындырып, хартыганы ужудун тургаш, бодунун мойнунун кырынче херечи кылыр болзунза бо-дур! Чаш кырыр, өжөөн кырывас! Көр, Сенгинчик!— дээр ол-ла.

— Эр хей-ле-дир сен! Ол-даа болза ийи караан шимгеш куруг холу-биле эреге чууктап, омани патми номнап олурганындан ыракта-ла дээрэ чүве-дир. Чүгле бодан, төрөөн: ол кончуг диштиг тулуптарың — Сенгинчик ада-оол калбаа-биле арга оп-биле ажыт-чажыт тудуп сыырыптарындан аңгыда, бижик-билик, аксы-дылы-биле хоп-нүгүл чашканнаар: шуут-ла өрт, үер, хат халаптар ол-ла болгай.

— «Аа өршөө дадайым! Бүгү Хемчикти үптөп, дээрбедеп, чий бээдилер! Бүгү-ле амбын чургаан, Даа — Бээзи нояннар! Орхон Бээжин Манчы хаан — Цин-кыдат, авыра-авыра! Тынывыс алыңар!»— деп алгырып турганын көрдүңөр бе!— деп, Самбажык хөй өөрүңгө сагындырган.

— Ол-ол! Конгаштайның оозу шын. Эвин эртип, бажы-высче теп турган дайзынга хол дегбеске, ол-ла болгай!— дишкеш, хөй өөрү калбаа-биле көдүрлүш кылынган.

— Бисте оор, дургун чок!

— Бистерни кандыг-даа «ак-кара» ылгавайн, кыйгыртып эккелгеш, ай-айы-биле хап-шүүп, хаанның тос эриизи-биле чыгап буруудаткаш, ооң өрө шүүткелинче бистиң эт-малывыстың когун үзе хавырар дээрге, холга дүжүп бербейн, ажыы-биле ынавайн, удурланып, чөрчүп тур бис. Олар оон кортпас, улам дерзиннээр деп билип, көрүп тур бис! Чүү-чүү дижир ийик бис:

Хүнүн манаан күжүр бодум,
Хүлүг манаан-ийн холум.
Шаан манаан чаңгыс бодум,
Шаагай манаан ийи чаагым.

Чептен, багдан холум доңду,
Эдилээри ууразын.
Сенгинчиктен хөңвүм калган,
Чагыртыры ууразын!

¹ Кызыл-билек — бениң чалынын семизи.

Багдан, чептен холум донду,
Эдилээри ууразын.
Балчыйлардан хөцнүм калган,
Чагыртыры ууразын!

Бо-дур, оолдар! Мыя бо ийи ырының утказы ийи аңгы: бирээзи чүгле ужур эдертип, манап олулар-дыр, а бирээзи шуут ойтур тепкеш, дүпкүрүпкеш барган ол-дур!— дээш, Сарыылдыг Садыяа туруп кээп, Шигбей Конгаштайже көргөш, чудуруу-биле бодунуң хөрөөнчө айтып:

— Ам чугаа хей. Мен белеп мен!— дээн.

Бээзи, Даа ийи кожуун девискээринден эгелээш, Оюн-нуң амбын ноян кожуундан бээр эжелеп чагырган Моолдун Далай-хаан кожууннуң тажы, бээзилерин дешпип, Улаастай-ның чанчын сайыт Хевей-амбын чедир «Алдан дургун» деп санын адап алгаш, оларны хоптап, херечилээр кол шивиш-кин Сеңгин чаңгы адалышкыларга көзүлдүр өш-биле оор, дургун ады-сураа үнгөң кайгалдарның баштыңчыларының өглерин Кара-Даг кырынга аппарып хондурган. Оларның Хемчик уну ол кавыга тургулаан кол-кол билдингир аалдарын чоорту-ла бүдүү Оргу-Шөлчө бөле кожа-кожа хондуруп турда, ол-ла чоок-чоок аалдарның аныктарының бир-ле кончуг шимээнниг дүнеки ойтулаажы болган. Аңаа алданнар-ның дыңналган, дыңналбаан ыры-шоору шуут-ла чаптып, шимээргеп үнгүлээн.

Алды баштыг Кара-Дагга
Алдыртпас бис, туттурбас бис,
Ажап чилби Сеңгинчикти
Аннап каар бис, эндеп каар бис.

Бажы бедик Кара-Дагдан
Бараан харааш, көрүп каар бис.
Балчый, Сеңгин өштүглерни
Багга, чепке кожуп каар бис.

* * *

Онгу-шивээ Оргу-Шөлден
Ойлап дезип үнмөс-даа бис.
Ондар чаңгы чылгызындан
Үзе сүрүп сүүзүниээр бис.

Каязы ширээ Кара-Дагдан
Кажып дезип үнмөс-ле бис.
Кара-Монгуш чейзеинден
Хавырып ап, сүүзүниээр бис.

Дөртен-бежен шаа кошчуг челер, маңсаар аъттарын шилип мунгулаан, ол үеде Хемчик унунга ады-сураа үнүп тургулаан тергини чараш, кайгамчык ырлаар кыстар болгаш эрес кайгал оолдар өнөдйин-не шүглүп, болчажып алгаш, ойнап үнген. Оларнын аразында кол нуруузу — алданнарнын ажы-төлү, ха-дунма, үе-чергези үнгүлээн, харын-даа дургуннарнын өг-бүлө ээлери — кадайлары база үнген деп чугаа-домак тараан. Ынчангаш ол дүнеки оюннарга киржир аныктарнын саны оон соңгаар-даа көвүдээн. Оларнын ол хөглүг, дидим, сүр-күштүг ойтулаажынга дыка шыырак байлар болгаш харын-даа дүжүметтернин оолдар, кыстары безин кээп каттыжып ойнап турганнар. А оларнын ыры-шоорунун утка-шынары — даады-ла алданнарнын ол дедирленген демиселинин хөөнү болуп турган:

Улаастайга ады четкен
Улуг күштүг алдан-дургун.
Чанчын, бегге чары четкен
Чаажыкпастаан алдан-дургун.

* * *

Чиргилчинниг Оргу-Шөлге
Шивээ кылыр, онгу кылыр.
Чингижикке, Комбулдайга
Чинзе кадаар, чалаа баглаар.

Шаарарган Кара-Дагга
Чагы кадаар, баглааш кадаар,
Самбажыкка, Дажымага
Чан-чаа өңнүг чинзе кадаар.

* * *

Чагыргадан чалданмас бис,
Чаагын дөгөп кактырбас бис.
Хоойлудан кортпас-даа бис,
Холун сунуп хүлүтпес бис.

Эжен хааннын хоойлузу —
Эрлик хааннын таңмазы-дыр.
Эвээш санныг алдан-дургун —
Эчис барып шүүлде-дир.

Алдан-дургун дижир чүвең —
Аза хааннын таңмазы-дыр.
Алдан-дургун дижир чүвең —
Алыс барып шүүлде-дир.

* * *

Моон үнзе тывылбас бис,
Моол, Алтай кире бээр бис.

Тургуннапса, туттурбас бис,
Тумат курту кире бээр бис.

Терек ыяш мочургазы
Күзүн келгеш, хадый-ла бээр.
Демп кошкак алдан-дургун
Дескештезе, чаштай-ла бээр.

Агы-каңгы, кадар сиген
Күзүн келгеш, хадый-ла бээр.
Алыс дөс чок алдан-дургун
Аштырыпса, бастыргай-даа.

— Э-эй! Мындыг сула ыры ырлашпаңар! Хей-аъдывыс
маны сулараар, хоржок!

Ушса, турза, кулун-па ыйнаан,
Ушта халды берээлиңер!
Утса, кагза, уруг-ла ыйнаан,
Ушта чаңнай берээлиңер!

Шак бо ырларны Хемчик очумунда бир ховар чараш
дээн болгаш тергийн ыраажы, бо Араажы бижээчинин кара
чажындан аксын-дангыраан бержип чорааш олурушкан эжи
Оюу кол хөөн киирикчизи болуп ырлап турган. Ол ышкаш
Дажыма кадайы Дырыш, аказы-биле ачыр-дачыр ырлаар
Дарийанза онзагай кыпсыкчылар болуп тургулаан. Оюунуң
аңаа ынчаар киришкени анаа эвес. Ол кидин кыс шаанда
тергийн ырлап эгелеп турда, ызыгуурундан ирик бай Байыр
чаңгы Оюунуң ада-иезинге аът, шары, алдын, мөңгүн аазап,
кудалап алып деп турган чүве-дир. Ынчап баарга, Оюу
дедир тепкеш, Араажы-биле өгленип чоруй барган. Аңаа
адааргап, күнүүргээш, Байыр чаңгы хээли-керзең сунуп,
күш-биле булаар дээш, Араажыны кожуун чызаан черинге
киирип эриидедип, мырыңай шаанга-ла чедирген.

Ынчалза-даа ийи аныяк ол от-көске чыгалдаларны ойтур
геп шыдап үнгөш, ам-даа тулчуп чорууру бо:

Үзүттөлбе, үзе кирбе,
Үрүлтер бис, хадый бээр сен.
Часкыланма, чара кирбе,
Часкаптар бис — чаштай бээр сен...

Ынчангаш бо ойтулааш бүгү Сүт-Хөл, Алдыы, Үстүү Иш-
киннерден эгелээш, Хемчик бажы Ак, Алаш чедир дыргын
тарап, ойнаан аныяктарның эге хөөн киирикчизи турганы-ла
шын. Тоол домак-даа эвес.

Сенгинчикти баспаан шагда,
Селемеден сезинмес мен.
Ажык-Караан баспаан шагда,
Адар боодан чалданмас мен.

Бо ышкаш өске-даа ол үениң эрес-дидим, коргуш чок ырлары Хемчиктин эрнин ажып, бүгү Танды тос кожуун иштинге үерлеп бар чорда, бүгү-ле ноян, дүжүметтернин дүжүлге ширээзи сириңейни берген. Олар оон корткаш, оон-моон октуг-боолуг шериг дилеп, алгыржырынга четкени-даа ол...

*

КЫЗЫЛ-ЭНИК КУДАЖЫ

ЫРЛЫГ БУЛАК

Тоожудан эгелер

Алдыгы эге

— Өргү артының сымырааларындан келдим — дээн соон-да, Нас-Сүрүн ашак үш дүн ортузунда эжик соктаан.— Бригадир, эжиң ажыт, «Чакпыыл-Сарыың» хөделдир.

— Чүү болду? Кайыын келдиң, аңчы?

— Азыг, азыг.

— Чүү дидир сен, аңчы?

— Азыг, азыг.

Нас-Сүрүннүн оон өске чугаалаар сөзү чок болган. Шай чылыдар дээрге-даа ынаваан. Чүглө чоруур дээр. Сылдыс-Шокарны каапканнар. Чадаглаан оолдар амыраарлар, суур-же мунуп апаарлар.

«Чакпыыл-Сарыгны» хөделдирипкен.

Нас-Сүрүн шеригге чорбаан-даа бол дайынчы ёзу-биле чугаалаан. Кыска болгаш тодаргай:

— Өргү артының сымырааларынче хап ор, бригадир.

Ынаар баар орукту Эрес Оюнович бодунуң беш салаа-зындан артык билир. Ында сымырааларга хаажылаткан дилиндек аргалар аразында шөлдерде хөй тараалар бар. Ээрем-не. Ыяш тырта, черле суксавас, чылдың-на ынчаар үнер.

Тараазын чаа кескен аңгыстарны таварааш, бир өзенин

өрү «Чакпыыл-Сарыг» калгып чоктап орган. Орукту оон ынай Нас-Сүрүң айтып чораан.

— Дуу дытче угла, бригадир.

— Ак хадынны тавары, бригадир.

Хоочун аңчынын чаңнап чоруурун бодаарга, машина деп чүвениң торлур чери чок ышкаш сагындырган:

— Бо чооганы кеже халды бер, бригадир.

— Дуу хажатты өрү үне бер, бригадир.

«Чакпыыл-Сарыын» чеже хөөледир, Эрес Оюнович машиназын доктаадыпкан:

— Моон ынай чоруп шыдавас-тыр. Мотор база изий берди.

— Па — деп, аңчы кайгап каан.— Лапчарның Чакпыыл-Сары болза Өргү артының сымырааларында торлур чери чок ийин.

Оон ынай чадаг кылаштажыпканнар. Караңгыда та канчап көрүп чоруур кижини, Нас-Сүрүң бо-ла чидир база бээр болган. Эрес Оюнович алгы хөрөктээжин уштуп тудуп алган, шелегер иштин уун чадаан, семис арнында дер-суу төгүлгөн чораан, оон эгиштеп олуруп алыр. Манап чадап кааш, Нас-Сүрүң спортсмен оолдар дег дедир бо маннап келир.

Күскү даң чырып орган. Ынчаар сөөртүнчүп чораш, бозага хаяларлыг кадыр каът баарыга келгеннер. Ынаар сөөскеннер аразынче айыткаш, аңчы чугаалаан:

— Азыг ол-дур, бригадир.

Эрес Оюнович сести-сести чоокшулай бээрге, мелдер кара чүве чыткан. Улуу кыжаалаң шары-ла. Азыглары шөйгөн быштак дег агарган.

— Бузар — дээш, Нас-Сүрүң куу сиген кырынга өөнгө ышкаш дүште чок маспактандыр олургаш, даңза, хавын ушту берген.— Мынча улуг амытанны аътка канчап чүдүрер, ынчангаш сенээ чеде бердим, бригадир.

Эрес Оюнович, чер чырый бээрге, топтап көөрге, сөдөгө-биле хаванның мойнундан баглааш, чоон дытта ыяк чыпшыр шарып каан болган.

— Өлүг аңны чүгө өртеп каан чоор?— деп, Эрес Оюнович кара кайгаан.

— Хоо, чүү деп чоор ол — деп, аңчы шын-на сеткили-биле чугаалаан.— Улуг аас эдип болбас. Таңды кежинин чүглө аалынга аппарып, өөнгө кирип алгаш, мээни дээр.

— Орта чоор бе?

— Шагда бистин черге Чолдак-Аңчы деп кижини чурттан чораан дигир чүве — деп, Нас-Сүрүң таакпылавышаан уламчылаан.— Бо Туман Кызыл-оол сугларның кырган-ачанының адазы-дыр. Ол күжүр ынчанган-дыр. Чазын көкте сыын аткаш, мыйызын таваа-биле ооргаш, дытка азып кааш аьдынче чорупкан. Дораан кээрге, сыыны чок болган-дыр. Тургаш, дытта мыйызын дүжүргөш, бажынга катап салып алгаш чоруй барган болган. Изи чыткан. Ооң соонда ол кырган өлүргөн аңын ыяп-ла ыяшка чыпшыр шарып каар апарган.

Эрес Оюнович чааскаан кара баары кадып-ла орган, Нас-Сүрүң дүште чок уламчылавышаан:

— Шын, шын. Мен база каш-даа катап ындыг таварылга көргөн мен. Суглуг караам, судалдыг холум бо. Бир катап Кызылда дунмам оол чедип келди. Аңнаар мен дээр кулугур болбас ийикпе. Бо-ла чөпшээрел ап алган чоруур. База-ла: Өргү артының сымырааларыңга болгай. Хулбүс көрүп алгаш, нелээ дааштапкан бис. Барып ушту. Дүргөн халы дээримге, кижим харын кашпык-хүүргезинден байлаң-шил уштуп бо ыйнаан. Бирээ-бирээни ток кылып алгаш, сояр дээш бар чыдырывыста, аңывыс тура халааш, бисче былгыр-пыпкаш, четтирбейн барган.

Бригадир шаанга кири каттырып, дыштанып алырга, аңчы азын бузуп кирипкен. Күскү хаванны сойбас чүве бооп-тур. Кежи-биле каттай үзе кескилеп алыр. Семизин канчаар, ооргазы донгайты салып каан деспи-ле, чааның кылыны дөрт илиг ажыг, үрүңү база оон дудак чок.

Эьтти ам машинаже дажыглап эгелээннер. Шыдаар мен дээрге, баштай бир бут биле бир холду кошкаш, Эрес Оюновичиниң чоон моюн дөзүңге арта каапкан. Эрин арай боорда тургаш, ийни куду элең-тендин кылаштап бадыпкан. Тайгага кылаштап өөрөнмээн кижини бирде төшке-даа үзер, бирде ыяштар аразынга ызырны-даа бээр, чүс базым четпейн чорааш олуруп алган.

Чүктенип алган Нас-Сүрүң шөлээн чугааланып чораан:

— Амырадым, шыырак кижиге эьт чедиртип алыр.

Шыырак чүвең кайда боор, Эрес Оюнович туруп чадап каан. Чүгүн чингедир ужурга таварышканнар.

Ийи эр-даа көк суг дүшкен. Хоочун механизаторнуң чугаазы-биле алырга, каш-даа рейс кылганнар.

Аңчы карактарының уштарын ыргайтыр, сыгырартыр каттырып, хөглүү аажок чугаалап турган:

— Эъттин эгин базып бээри элезин-биле дөмей-ле. Улуг иштин бичин сыыгазын харын, бригадир. Дангаар-ла машина-тракторга чындыннадырынга дам барган-дыр. Үргүлчү мени эдерип тур. Өргү артының сымырааларынга сарыгып ал.

«Чакпыыл-Сарыгны» хертейтир-ле чүдүргеннер. Эрес Оюнович дүжүк олудунга саадаптарга, олбук-кудус чадып каан ышкаш болган. Бо-даа бүтпээн ашак-тыр деп, ол иштинде боданган.

— Кулузун иштин куду бадар бис. Баштай Лапчар сугже тудуп олур — деп, аңчы чугаалаан.

Өзенни куду аары кончуг калгып бадыпканнар.

Бартаазынның черни эрткеш, ак черге үнүп келгеш, Нас-Сүрүң тыныжы ажып, домактанган:

— Ынча кагайга тараазын бастырып алгаш дуймус олурар, силерни-даа кандыг эрлер дээр.— Оон элээн болгаш, сагыш човап чагып чораан.— Моон соңгаар меңээ дыңнадып туруңар. Кижиниң өстүрүп алган тараазы азырап алган малы-биле дөмей болгай. Тараазын кагайга бастыраарга, малын бөрүгө чиртирге кайын боор.

Баштайгы коданга келирге, Лапчар Ирбижеевич дагда хой кадара берген болган. Нас-Сүрүң кезээде ындыг, шалып, далаш.

— Өргү артының сымыраалары — дээн соонда, өгже эът киир октапкан.— Көрөм, Анай, уругларыңга. Эки-ле хайындырып алыр эвеспе, хүнзедир.— Оон машинага олуруп чыда чагаан.— Лапчарга утпайн чугаала, кокайлар ис-дажы билдине берзе, дораан-на менче... Ам Бижээчиже тудуп олур, бригадир.

Бригадирни Нас-Сүрүң шагда-ла удуртуп эгелей берген болган. Ону боду-даа билбээн, Эрес Оюнович-даа билбээн. Нас-Сүрүң черле элдеп, улуг-даа, бичин-даа, таныыр-даа, танывас-даа кижилер оон аайынга дораан кире бээр.

Бижээчиде Чалбаа ашак сугга кээрге, бир кезек мөн эът, кадарлыг ээгилер ол өгнүң үзүүнде пет дээн. Чалбаа ашак арны кыза берген үне халып келгеш, айтырар безин чай албаан.

— Өргү артының сымыраалары — дээн соонда, Нас-Сүрүң бурт дээн.— Бөрү-Суу кайы сен дээш хап олур, бригадир.

Шавыгалыг Куу-Дагда кыштагыг Тазараңмай суг ында

күзеп орган чүве-дир. Даштын анчының үнүн танып кааш-ла, амдажаан чүвең деспизин тудуп алган үнүп келген:

— Дүүн кезжээ-ле боон этти, хой кирип чорааш дың-надым. Эртен дургу манап келдим, пажым суун чеже-даа катап соолдур хайындырдым.

Тазараңмай база элдеп солун домактыг кижиге, ыяп-ла кожааттап чугаалаар.

Ийн аңчы ол аалдан дедир оорааш хем унунче кирип-кеннер. Чавынчак сугга хап келгеннер. Чандыр-соора орус-тап алган, оон аксы Тазараңмайдан дорайтаар эвес. Чавын-чак хаванны-даа сонuurгаваан, Нас-Сүрүң аңчы көстүп кел-генде, черле ындыг болгай, эът дээрге, чүү дижир ийик, саат-ла.

Аңчыларны көрүп кааш, Чавынчак шала келдирлей аарак мендилээн:

— Зраастүчү, пожаалуста. Боо тып бээр дээниң чүү болду, аңчы? Малчын кижиге үттүг демир чок олулар деп чүве черле бүтпээн херек-тир. Мургу-даа бол эккеп берип көр, бо дунман-биле-даа кады удувас мен, чүвүрүм иштинге суп алгаш хонуп турар мен.

Кулузун аксында кыштагга келирге, Туман Кызыл-оол салаадан чоон кээшпе ораап алган, бажыңында оозун бур-гурадып үнүп орган.

— Өргү артынын сымырааларындан ыйнаан — дээш, Кызыл-оол сарыг диштериниң аразындан ажыг ышты үндүр-бүшаан агараннаан.— Кыштагга чаа көжүп кээримге, ажыл көвүдээн, чоруп шыдавадым ышкакжыл, аңчы.

Нас-Сүрүң ону буруудатпаан-даа, эът көдүрүп алган кылаштап орган:

— Кады чоруул дээрге хоржок, ол хирезинде эът дээнде эзир оолдары дег, дылы кызаңнаан эрлерни. Сээң бөрү үнгүрүнче кирип турар каадың ужунга таваржы бердим.

— Хаа — дээш, Кызыл-оол алгырыпкан.— Ынчан мени өлүрүп-ле каар часкан сен аа, аңчы.

Мынчанган чүве-дир ийин. Ынчан Кызыл-оол бичин тур-ган. Чазын Нас-Сүрүң бөрү үнгүрү дилээр дээш, ону эдер-тин алган. Ол-ла хүн Өргү артындан бирээни тыпканнар. Казар-даа, чушкуур-даа арга чок хирээн болган. Чоокшулап олулар аразында бөрзектер ынаар чыпыш дээннер. База орта эвес аңчы-дыр ийин, иези чыткан болза канчаар, Нас-Сүрүң боданмайн-даа Кызыл-оолдун ийи будундан аргам-

чы-биле баглааш, үнгүр иштинче кир дээн. Бичии кижги чөрчүжөр эвес, үнгөп кирипкен. Караңгы дүмбей, чүү-даа көзүлбес, үнгүр ишти улам тарлап бар-ла чыткан. Адак соонда төнгени ол боор, чыт-бус дам-на барган, кижги оогуп турар. Чылыг, чымчак чүвелер туттунган. Аха, бөрзектер! Кызыл-оол шыдаар шаа-биле элээн кашты бөле-хаара куспактап алган. Дугурушканын ёзугаар: «Тырт!» деп алгырган. Базым хире-ле болган боор, Кызыл-оол бичии дедирленгеш тырлы берген. Шимчеп чадап каан. Тыныш бачыдап эгелээн. Бөрзектер сактыр харык кайда боор, салгылапкан. Нас-Сүрүң база корга берген, Кызыл-оолдун үнү келбестээн. Ооң буттарындан дыка тыртарындан сезинген, сактырга, белинден үстүп кээр ышкаш болган. Чүү болдун, канчап бардың деп, үнгүр иштинче алгырып-ла турган. Адак соонда Кызыл-оолдун: «Тырт, акый!» дээн үнү дынналып келген. Ам тыртарга, кижизин бош үнүп келген. Бөрзектер кайда боор. Коргар туржук, арны-бажы куу довурак, ишти-хырнын, ээгилерин сүүр даштарга ханзырадыр шыйбактадып алган хирезинде, Кызыл-оол шаңгыр карактарын кылаңнадыр хүлүмзүрээн.

— Ам чанаал — деп, Нас-Сүрүң кортпас боду коргуп чугаалаан.— Бөрзектерни чоор бис.

— Чок, ам билип алган мен — дээш, Кызыл-оол серте чок үнгүр иштинче катап кирип каан.— Хөрөккө кагылып чыткан дашты ап каапкан мен. Чүглө аяар тыртар сен, акый. Мен бодум эп-чөп-биле.

Ынчап тургаш он бөрзек уштуп алганнар.

Чаңгыс ол-даа эвес. Ам Кызылда чурттап чоруур дуңмазын бичинизинде база бөрү үнгүрүнче кирип турган. Оозу чеди бөрзек ужулгаш, хүнзедир кускан дээр болгай. Амдык калган Дакпа хөөкүйнү мырыңай бөрү үнгүрүнүн аксын дуй олурупкан дижир чүве. Кыс бөргө үнө халыыр чай бербээннер. Баштай Нас-Сүрүң артып чораан чагызын үнгүр аксынче дуй октапкан. Оон кашпагай, калчаа чүвец, Дакпа аът кырындан шурай бергеш, буттары-биле чагыны киир тепкеш олурупкан. Бөрү дээрге чагыны үзерлеп, Дакпаның кирза сапыктарының улдуннарын хоора хемирип турган. Чагы өттүр боолап тургаш, бөрүнү өлүргеш, бөрзектерин уштуп алганнар.

Нас-Сүрүң аңчы-биле кады чорааш, Эрес Оюнович элдепейлиг ужуралдар дугайында солун чугаалар дыңнап, шаан-

га киир каттырып, чүүл-бүрү эштер-биле ужуражып, кедергей дыштанып ап чораан.

— Таңды кежинин дайнам-даа бол үлежип четтирер — деп, аңчы катап-катап чугаалап чораан.— Кижн боду ажыр-бас, чон, эш-өөрү кончуг. Кижн сеткили хензиг черден өөрүүр, хензиг черден хомудаар.

Аңчынын аайынга алзып алган Эрес Оюнович ооң бодунга эът артпайн баар ийне деп чүве бодаваан. Бир аалга баргаш-ла:

— Ам кайнаар, аңчы?— деп, улам элзип чораан.

Агылыг унунда Бады-Суу биле Казактын аалынга кирген соонда, аңчы чугаалаан:

— Ам Дүк сугже тут. Кожазында аалда эжинин кадайынга бажын чара шаптырып алган ыглап ораp эр дижир чораан. Балыг-бышкынга хуюктап каан хаван куйгазы амыр-ла. Кыдат сарыг хырба-биле дөмей, чыпшыр тудала бээр.

Ол аалга халдып келирге, Дүк шынап-ла бажын ак пөс-биле шарып алган орган. Ону көргөш, аңчы карактарын сыгырартыр каттырып шаг болган:

— Па, анаа кижн ышкакжыл сен, аал. Бажын чара шаптырып алган дээрге, чартык донгалыг ораp кижн деп бодадым, чаңгыс кулактыг, чаңгыс карактыг, чартык думчуктуг, чартык аастыг. Бажынын бир чартыын холунда тудуп алган ыглап ораp кижн деп бодадым. Кадайлар-биле канчап чаалажы бергениң ол, аал?

— Элдеп чүве — дээш, Дүк эрнинде кара салын карартыр хүлүмзүрүүрүн оралдашкан.— Ол аалга кежээ орай чеде берген кижн-дир мен. Араганың ёразы болбас ийикпе. Мен-даа халаң, кадай-даа халаң. Оор келген деп бодадым дээр кадай чорду. Артында эдирээзи сынып чаштай берген. Мени танып кааш, кадайнын девидээни аажок. Доп-дораан өгде чыткан өшкү бажы өрттеткеш, хуюун балыг черже ургаш шарып берген. Оон балыгга эки боор чүве дээш, өрттедип каан өшкү бажын албадап тургаш төндүр чирткеш, чарым-шил база хойладып берген, ыр-шоор-биле шаап чанып келген-дир мен.

— Бажыңны чара шаап кааш, кадай чүү диди ынчаш, аал?

— Кандыг кончуг хээрек баштыг кижн сен, дунмам — диди.

— А сен чүү дидин?

— Кандыг кончуг хээрек эдирээлиг кижиг сен, угбам — дидим-не.

— Черлик хаван куйгазы өшкү бажындан артык деп бил — дээш, Нас-Сүрүң эът ап бергеш чорупкан.

Оон Куу-Даг ужунда Дадар-оол сугже халканнар. Ол кезек черге аалдар үзүктели берген, Нас-Сүрүң ам боду хөөрөп чоруп орган:

— База-ла Өргү артынын сымырааларыга чүве. Чазын чааскаан бөрү үңгүрү дилеп чораан мен. Кижиг чамдыкта база солун таварылгаларны көөр чүве, бригадир. Өске черже улуска ойлаттырган боор, Өргү артында кооргал иштинге төрүп чыткан кыс бөрү кырынга чортуп келген мен. Бөрү чүгле бажы биле хөрээ уштунган оглун соонга кызып алгаш салып-ла берди. Мен-даа база аьдымны дарс кылдыр кымчылааш, соондан сүрүплеттим. Кыс бөрү ышкаш кызымак амытан көрбээн мен, бригадир. Улуг, биче Өргүлерни одуртур сүргеш, Ак-Довурак чирин таварткаш, Кадыр-Дагнын артында Көжер-Сайырни өрү чоктадып бар чорумда, соонда кызып алган оглу черге барып душту. Кайын тура дүжерил деп бодаан мен, ындыг эвес болду. Кыс бөрү мени-даа тоо-вайн дедир магнап келгеш, оглунуң шаразын чылгап туруп алды. Дүже халаан дораан боом арнып келдим. Бөрү шимчеш-даа диведи. Хың хандырыксаан болзунза, оглумну эвес, мени өлүрүп ал дээн ышкаш эгиштеп тур. Оон хавааның адаанче чаштып кире берген соок карактарында өжээн-кылык, хомудал, кээргел болгаш сөөлгү идегел имистелип турду. Ох, чүү дээр сен, бригадир, көк бөрүге чеже-даа малым чиртип чораан, өжүм четпээн болзумза-даа, мажы базар дээримге, салаам шимчевээн-дир. Сен-даа ажы-төлүң дээш кызып-кылайып чоруур сен, мен-даа ажы-төлүм дээш кызып-кылайып чоруур мен, моон сонгаар мээң оруумга таварышпайн көр дээш, иешкилерни каапкаш, чаныпкан мен.

Хоочун аңчы чугаазын дооскаш, чүге-ле ийик, харлыктыр таакпылай берген. Эрес Оюнович база ыт чок. Ол мурнууда аңчы кижини чүгле адар, боолаар араатан деп бодап чораан, ам көөрге ындыг эвес болган. Аңчы кижини дег кээргээчел, чаагай чүрек кымда-даа чок.

Нас-Сүрүң кирип кээрге-ле, Дадар-оол кудумчуда азып каан радио ыды дег чоон үнү-биле киңгирээн:

— Аалдар кезип аарың кире берди бе, аңчы?

— Өргү артынын сымырааларындан бадып келдивис. Далажып чор мен, суурда хамык бажынар база бар.

Нас-Сүрүн ол аалга база ызырынмаан, аяк эрни ызыра каапкаш бурт дээн. Суурга четпейн чорда-ла, бүдүн хаванын чартыы чаштай берген.

Эрес Оюнович хоочун анчыны Агылыг суурга чедирип кааш, бергенин алгаш, хап чана берген. Сөөлүндө дыңнаарга, Бүүрзекте аалынга хаванның чүглө борбак бажын дергилеп алган чеде берген болган.

Чедиги эге

Эң баштай «дидир-дидир» дыңналып келген. Ооң соонда төп черлерге хуралдар болган деп сураг үнгүлээн. Бир-тээ оларның ажыл-херээнге даап турар болган төлээде, малчыннар анаа-ла кулак салып олурбааннар. Маргыжып, чөрүлдежип, чүүлдүгзүнүп, чигзинип, удурланып, бадыткап — хөй янзы бодалдарны илередип турганнар.

Лапчар Ирбижеевич база дораан-на боданып эгелээн. Черге чааскаан хой-даа кадарып чорааш, өөнге шайлап-даа оргаш, удуп-даа чыткаш. Бирде ашак-кадай эр, кыс ийи бажы-биле-даа боданып турганнар. Чүүлдүг-даа ышкаш, чүүл чок-даа ышкаш.

Мырыңай үр болбаанда суурга малчыннар хуралы болур деп чар келген. Херектин чугулазы ындыг боор, даргалар боттары аалдарны кезип турганнар. Олар анаа-ла аян-тээлөп, хөнөк коргудуп чоруп турбааннар, суртаал ажылын өдөк бүрүзүнге чашканнап чорааннар. Ынчанмайн канчаар, Агылыгның малчыннары өске черлернинден дора эвес, олар база хурал-суглаага чангыс эп-сеткилдиг келзин деп бо ыйнаан. Бүдөр чүвө болза, чаагай күзел-дир.

Бо удаада кижилерниң идепкейи онза-ла болган. Сургакчылаан даргалар амырап турганнар, оларның эки ажылының түннели-дир. Айыткан хүнүндө, мырыңай чогуур шагында улус суурнуң клувун шыгырт кылдыр олурупкан. Ында чүглө малчыннар эвес, анаа-ла сонуургакпайлар болгаш анаада хурал дээрге куду көөр, кулур дээрге өрү көөр аазатпайлар безин четкилеп келгилээн болган. Чыылганнар хуралдың эгелээрин четтикпейн манап органнар.

Президиумга салбыр эргелекчизи, партия организациязының секретары, райондан келген боор, малчыннарның танывазы эш суглар көстүп келгеннер.

Дажысаң дарга суглуг шилди кыңгырадыр соктагылааш туруп келген:

— Оожум, эштер. Шимээн, шимээн. Эш Ламажай, сен улуска часпар үезинде хөөрөп бээр сен аа. Эш Нас-Сүрүн, сен база бичии шегле шүве, аң-мең дугайында солун чугаан соонда болзун, бистер борта мал-маган дугайында домак кылыр деп тур бис. (Хөрээн хозаткылаан.) Ынчаарга болган болза, эштер, келзе чогуур кижилер шупту чыгып келген төлээде, Агылыг салбырының малчыннарының хуралының аксын ажыдар деп санал бар. (Чүүлдүгзүнгөн үннер, ында-мында ийи-чаңгыс адыш часкааны дыңналгылаан.) Байырлап динмирээн херээ чок, эштер. Айтырыг болза чугула, малчыннарның болза мырыңай ажыл-херээнге, амыдырал-чуртталгазынга хамаарышкан. Мен борта хурал даргалары сонгул турган херээ чок деп бодай-дыр мен, эштер. (Чанында эштеринче көргүлээни.) Бо-ла мындыг хевирлиг, бистерге дагзып кагза ажырбас боор. (Чүүлдүгзүнгөн шимээн үнгөн. «Шын-дыр, даргалар көвүдээрге...» деп чугаа дыңналып бар чыткаш, чиде берген. Каткы дыңналган. Дарга ол кижини хөй улус аразындан караа-биле дилээш тыппайн барган.) Шимээн, шимээн, эштер. Чугаалажыр айтырыг болза чаңгыс чүүл (дарга оон ыңай сөс бүрүзүн чаңгыстап адаан): «Малчыннарны суурже көжүрөр дугайы». (Зал ишти өөн чазарлаткан арылар дег шимээргеп эгелээн. Суглуг шилди соктап тургаш, чыылган чонну дарга арай боорда оожургадып алган). Бо айтырыгны чүүлдүг дээр кижини мээң-биле кады хол көдүрзүн. (Хамык хол дигини-биле карбаш дээн, дарга артында хүлүмзүрөй каапкан.) Эки-дир, эштер. Ам бир эвес удурланыр дээр кижилер бар болза, база мээң-биле хол көдүрзүн. (Дарга чааскаан холун көдүрүп алган турган. «Бодуңар чүгө удурланы бердиңер?» деп чаңгыс аас домак дыңналган. Кочулаан каткылар үнгүлээни. Дарга холун шивегей-биле шанчыпкан ышкаш бадыра тыртып алган.) Пат-ла чаңчыгып калган хол-дур ийин. Ам дадагалзап оорар кижини бар бе, эштер? Чок. Эки-дир. Ынчаарга ам илеткелди эки дыңнап көрүңер, эштер. Ол дээрге тоң чугула. Чүгле дыңнаар эвес, санал-оналыңар беринер. Хурал-суглаага чүве чугаалаары бистиң чуртувуста хостуг дээрзин силерге катаптап турбас мен, эштер. Ол дугайын бистиң Конституциявыста — Үндезин хоойлувуста алдын үжүктөр-биле дүрүмчүдүп каан. (Борта келгеш, дарганың үнү аттыга-ла берген.) Малчыннарның культурлуг чуртталгазы дээш үстүңерде удуртур-баштаар эштер уйгу-чыдын чок ажылдап турарлар. Оларның ыңдыг ада салышкынын-

га боттарыңарның карак-кызыл күш-ажылыңар-биле харыылаар ужурлуг силер. Силерниң салым-чолуңар, аас-кежиктиг чуртталганыңар боттарыңарның холуңарда. Бир эвес силер ындыг маадырлыг ажылдаар болзуңарза, силерниң хөрек тураскаалдарыңарны хүлер-биле шуткааш, Агылыг суурнуң кудумчузунга кезээ мөңгедө чыскаалдыр тургузуп каар бис, эштер.

Дажысаң элээн үе дургузунда алдын өртектиг сөстөрүн чугаалап, үнелиг чагыгларын берген соонда, илеткел кылыры-биле райондан келген даргага сөс дамчыткан.

Бир эвес Дажысаң президиум столунуң артындан эге сөс чугаалаан болза, илеткелчи индирже хертейтир базып үнө берген. Хөй мурнунга арны чазылган, бажы каткан эш боор, ол далашпаан. Улуг кызыл папказын ажыдып салгаш, карманындан карак шили уштуп келгеш ынаар үргүлээш, думчук аржыылы-биле чоткулаан. Оозун кеткеш, хаайынын кырынче бадырыпкаш, шала донгайгаш, көстүктериниң кыры-биле чыылганнарже көргөн.

Чанында орган эжи кулаанга бир чүвө сымыраны кааптарга, Дажысаң туп-тура халааш, кырлыг стаканга сугну тө-чая мойтуладыр куткаш, илеткелчиниң баарыңга аппаыр тургузуп каан.

Шапкын хем ортузунда чалгыяк хемедө олурган чүвө ышкаш, илеткелчи индирниң ийи талакы эринден быжыгландыр туттунуп алгаш, хавактарын дүйүп, кадыг түр тыртыныпкан соонда, кезек чайык ышкаш, сааладып кирипкен. Теплиже-ле, делегей байдалында барган. Чурттар аразында нарын айтырыгларже элээн хандыр бакылап көргөш, эге баштай-ла Барыын Европаның кырында барган. Келген дарга социалистиг чурттарның байдалын сайгаргаш, Барыын Германияның реваншистерин илииртеп шаг болган. Оон ыңай Гибралдар өдүгнү артааш, Африкага баргаш, Конгонуң, Мозамбиктиң, Анголаның, Эфиопияның улустарыңга чүректин ханызындан революстуг изиг байыр чедиргеш, Атлант океанче эштип кирипкен. Район төлээзи сугдан үнмейн чыда-ла, америк империализмче балыг адыг дег шурай-ла берген. Кулугурну бүдүн чер чок кылдыр хээ дамдыктааш, Латин Америкага барган. Чилиниң патриоттарыңга чалбыштыг сөстөр чугаалап чоруй дораан чанчын Пиночеттиң хыл мойнундан алган. Ону молдуруктап-молдуруктап, Оожум океанче салдап кирипкен. Илеткелчи ам-на дыш ап, серииттенип, стакандан суг ижип ап, Австралия таварааш,

Малайзиянын үүрмек ортулуктарын кезип, шөлээттеп чораан. Орта бичии дыш ап алгаш, Көрей, Вьетнам, Лаос, Камбоджа дамчыл чоруй Кыдатка келген соонда, индирде дарга биеэ чаңы-биле хүртеңнеп-ле эгелээн. Кыдат ревизионистерден чүү-даа артпаан, санзарлыг дүк дег савап каапкан. Оон соок суг ижип алгаш, арай боорда серип алгаш, япон самурайлар-биле чулгаш-чалгаш каратэлежирикеш, Курил ортулуктарынче арай боорда ээп чанып орда, чыылганнар эзеп каап, эжик калбаңайнып, чыылганнар үне-кире халчып эгелээн. Дажысаң илеткелчини үзе киреринден дидинмейн, суглуг шилди аяар соктагылаан. Чеже боор, шак сайзырап бар чыткан. Индирде эш ону эскерген боор, ам допчулап эгелээн. Бүдүрүлге айтырыгларын ол-бо талаларындан бичии үскүлээш, арай боорда районга ээп келгеш, совхоз таварааш Агылыг суурга кирип кээрге, малчыннар ам-на улуг тынганнар. Ол үеде сонуургакпайлар клубтан шагда-ла арлы берген, чүгле малга чоок кижилер маадырлыгы-биле шыдажып олурганнар.

— Көржең-оолдаар херек!— деп, илеткелчи ажыл-херекче кирип уламчылаан.— Танды районнун «Элегес» совхозунун сураглыг хойжузу Санаа Көржең-оол мурнакчы идепкей көдүрүп үндүрген-дир. Чүл дээр болза, Көржең-оол-даа, оон ийги кадарчызы-даа суурда көжүп келген, арыг-силиг, чылыг-чырык бажыңнарда чурттап орарлар-дыр. (Залдан: «Хою база бе?» деп үн дыңналган, суглуг шил кың дээн.) Хою дидиңер бе? Хою одарда. Ийи малчын ээлчежип ажылдап орарлар. (Зал ишти шимээргеп эгелээн, илеткелчи үнүн улам дыңзыдыпкан.) Чеди-хонуктаар. Баштай бирээзи чеди хонук кадарар, оон соонда өскези-чеди хонук. Ээлчээн эртирип кааш, суурга хап кээр сен. Алган кадайың, ажы-төлүн сени манап орар. Культурлуг ёзу-биле чунар-бажыңнап алыр сен. Арыг-силиг эр, та бажыңыңга дыштанып олур, та кинолап чор, бодун билир сен. Оон сен ажылдап чеде бээриңге, эжиң база ыңдыг. Қайда-чүде кыштаг болганыңга бажың тудуп шүүдеп, артык чарыгдал үндүрүп турбас, культурлуг амыдырал деп чүве ол-дур. («Хой төрүй берген үеде канчаарыл? Херээжен кижичокта бистер, эрлер, билдингир эштер-ле болгай бис». Каткы үнген. Суглуг шил кың дээн. «Айтырыгны соонда, эштер. Ам дыңнап көргөр».) Көржең-оолду таныыр силер. Ол дээрге силерниң чер чурттуг кижидир. Хайыракан чурттуг аан, Санаа ашактын оглу. Элегес-Межегей, Тал-Кулузун чурттай бергеш алдарлыг малчын

апарганы ол-дур. Көржең-оолдуң үлегерин Эрзин, Тестен эгелээш Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайгага чедир бүгү малчыннар деткээн-дир. Силерни база ону эдерер боор деп идегеп тур мен, эштер.

Илеткелчи төнмөс-батпас сөзүн хинчектенип каапкаш, чингедир улуг тынгаш, стол артынга барып олуруп алган. Қым-даа адыш часкаваан. Эпчогу кончуг боорга, президиум-да даргаларның идепкейи-биле каш борбак дааш үнгөш, зал ишти ыржым барган. Қлуб соңгаларының карактарында чыглы берген ымырааларның чалгыннарының хыылаан даажы дыңналган.

Ынчан хенертен соңга баарында олурган ыяш даамалы Ламажай каттыра берген:

— Ха-ха!

Ол черле ындыг чаңныг кижиге, каттырар дээнде чүнү-даа барымдаалавас.

Дажысаң тура халаан:

— Чүү болду?

— Ха-ха! Бо ымырааларны көрден, дарга. Үнер чер тыппайн, мунгаш шилче чүткүп турганнарын.

Дажысаң хорадай берген:

— Сээң мында чүге кирип келгениң ол? Малга бичии-даа хамаарылга чок кижиге-дир сен.

Ламажай тургаш, ыт чок кылаштап үне берген.

Дажысаң уламчылаан:

— Ам-на илеткелчиден айтырып туруңар.

Зал үр манатпаан. Бир үн дыңналган:

— Хой төрүп турар үеде канчаарыл деп айтырыг салдынды чоп?

— Чурум, чурум, эштер — деп, Дажысаң сагындырган.— Баштай холун көдүрер херек.

Илеткелчи хостуг харыылаан:

— Ынчан биеэки-ле хевээр. Сакманщиктер чеде бээр.

Оон Дадар-оол туруп келгеш, радио дег көңгүрөөн:

— Бир эвес өг-бүлениң ээлери иелээн кадарчылап турар болза канчаарыл? Бирээзи — улуг кадарчы, бирээзи — дузалакчызы. База-ла суурга көжүп келгеш, кадатта хойже бирде ашаа, бирде кадайы халдып үнер мындыг бе?

Илеткелчи ындыг айтырыгга белең эвес болган боор, элээн чөдүргүлөөн:

— Мону ам-даа чедир өөренип көөр ужурлуг айтырыгдыр.

Дажысаң тайылбырлаан:

— Өске кадарчы тывар апаар. Малчын кижиниң өг-бүлөзи ыяап-ла суурга культурулуг чурттазын деп турар чү-ве-дир.

База-ла Дадар-оол шимээргээн:

— Ыяап-ла иелээ кадарчылаар бис дизе?

— Тодаргай чугаалап көр.

— Чижээлээрге, бис-тир бис.

— Кадайыңга суурга ажыл тып бээр бис.

— Хары долу эвес болду. Сагымга четпеди — дээш, Дадар-оол хөөн чок олуруп алган.— Ыяап-ла хой кадарар дээн кижилерни суурже чыгаан херээ чүү боор.

— Чүгле айтырыг, эштер. Санал ооң соонда болзун.

Бады-Суу аяар туруп келген:

— Бис ийи ирей-кадай ажырбас бис, чеди хонук туржук, айда-даа аңгы чурттап болур бис. Мал ажылында чап-чаа өгленишкен аныяктар бар-дыр. Оларны чара-чире сывыртап туруп бээривиске, ажылга ызырныр чүве бе?

Илеткелчи туруп келген:

— Аныяктар оон артык бергелерни ажып эртер ужур-луг. Хамааты дайынының, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында аныяктар канчаар чаалажып туржук? Ынчан амы-тын дугайында айтырыг туруп турган.

Залдан аныяк үн дыңналган:

— Ол дээрге өске үе-дир. Бо дээрге тайбың үе-дир. Херек апарза, бис база ынчаар чаалажып шыдаар бис.

Адыш часкаашкыннары дыңналган.

— Өргү артының сымырааларыңга аңнап чорааш-ла бо-данып келдим — дээн соонда, хурал-суглаага киржип чораан эвес, Нас-Сүрүң ашак туруп келген.— Мен канчаар киж и мен, даргаларым? Чазын дош бады баарга, күскү дут үнгүже ол чарыкка чааскаан чыдар киж и мен бе?

Илеткелчи орта ызырынмаан:

— Совхоз ол чарыктың малчыннарыңга катер деп оттуг-хеме садып бээр. Чеди хонгаш-ла, кады-кырааныңга кээп ужуражып турар сен, кырган.

Дажысаң туруп келген:

— Айтырыглар чангыс-аайлап, эреңгейлеп эгелей берди ышкаш. Ону соксаткаш, санал-оналче кирзе кандыгыл, эш-тер? Чүүлдүг бе?

Санал-онал хөй болган. Малчыннар аңаа кажангыдан артык идепкейлиг киришкен. Маргыжып-даа шаг болганнар.

Чамдык эштер ийи-үш-даа катап сөс алган. Мурнунда хуралга чаңгыс-даа катап туруп көрбээн кижилер безин санал бергилээн. Колдуу-ла «Көржең-оолдаар» дишкеннер. Шиитпирни бадылаар кырынга келгеннер.

Адак соонда Лапчар Ирбижей сөс дилээн.

— Малчыннарның амыдырал-чуртталгазының культурлуг деннелин көдүрөр дугайында айтырыгны өске эш-өөр-биле бир дөмей чүүлдүгүнүп хүлээп ап тур мен — деп, ол чугаазын эгелээн.— Хүнү келген айтырыг, харын-даа эртип турар. Ынчалбас болзувусса, аныяк өскенни мал ажылынче хаара тударывыс берге. Оларның культурлуг чурттаарынга, өөрениринге, дыштанырынга чогуур байдалдарны тургузар херек. Чүгле аныяктар эвес, бүгү малчыннар ындыг негелделерни кылып турар.— Кезек боданган.— Көржең-оолду шагдан тура билир мен. Бо чер чурттуг кижии. Школага безин кады өөренип чордувус. Ам алдарлыг малчын апарган-дыр, кончуг эки-дир, байыр чедирип тур мен. Көржең-оолдуң көдүрүп үндүргөн бодалы кончуг шын, ынчалза-даа ону боттандырып турар аргазынга хуумда чөпшээрешпес-тир мен. Көржең-оолду буруудатпайн тур мен, Элегес-Межегейге ол арга тааржыр турган чадавас. Кандыг-даа айтырыгны шиитпирлээрде, чер-чернин, чоннуң онзагай байдалдарын, чаңчылдарын өөренип көөрү чугула деп бодаар мен. Ол арга бистинге таарышпас. Бодап көрүнерден, малчыннарның амыдырал-чуртталгазын экижидерде, оларны ыяп-ла суурже көжүрери албан бе? Чок, мырыңай албан эвес. Хөй мал азырап алырда, бедик дүжүт өстүрүп алырда, кым-даа кайда-чүдө кода-суурга чурттап орбаан. Малчын кижии малга чоок чурттаар херек, тараажы кижии тараага чоок чурттаар херек. Бо талазы-биле ажыл-херекти Эрес Херел баштаан бистин механизаторларывыс кончуг шын кылган. Олар боттарының амыдыралының культурлуг деннелин бедидер дээш, бистерге көөрде, ыңай-бээр аргыжар машина-трактору белен-даа бол, суурже көшпээннер. Улам харын черже чоокшулап, тарааже чоокшулап, чаа үениң суурун тудуп алганнар. Бистин малчыннарның ам бо чугаалажып турар чүүлдери — сайгылгаан, радио, чунар-бажың, школа, ясли, садыг-коржаа, клуб дөгере бар. Механизаторлар кода-суурда чондан тудак чок чурттап турарлар. Ындыг боорга орта кижилер чурттавайн канчаар, аныяктар ызырынмайн канчаар. Мээң-не саналым тодаргай, эштер. Көржең-оолдаары шын херек деп девин-не чугааладым. Ону бистин

совхозтуң байдалдарына таарыштыр бир янзы чорудар. Чүл дизе, Көржең-оолдаар дээш, малчыннарны суурже көжүрбөс, харын оларны малче чоок чурттадыр, кыштагларга сайгылгаан кириер, орта чылыг, чырык, хөй өрээл бажыңнар туттурар, радио, чунар-бажың...

Дажысаңга райондан келген дарга бир-ле чүве сымыра-нырга, оозу тура халаан:

— Эш Ирбижей, ол бүгү чүүлдерни кылып турар ышка-жыл, дакпырлавайн көрүңер.

Лапчар Ирбижей бичии-даа доктааваан:

— Бичии манап көрүңер, дарга. Хурал-суглаага чүве чугаалаары хостуг деп, девин чаа-ла бодуңар сагындырып турдунар. Оон ыңай чүл? Турлаг, кыштаг бүрүзүңге кудук кактырар херек, малчыннарны арыг суг-биле хандырат. Чыл чылы-биле чугбас улуг доскаарлардан суг ижерге, малчын-нарнын ортузунда халдавырлыг өт аары тыптып турары чажыт эвес...

Дажысаң база катап үзе кирген:

— Ол-дур харын. Оң ужурунда малчыннарны суурже көжүрер деп турар чүве-дир.

— Ол дээрге онза чылдагаан эвес-тир — деп, Ирбижей уламчылаан.— Бөрүден коргар болза арыг ишти кирген херек чок деп, орус улустуң чугаазы бар. Аарыгдан дескен ажы чок, ону ол черинге узуткаар херек. Амгы үеде бүгү Тывага хой бажын каш катап өстүрер деп чугаа чоруп турар-дыр. Ынчанганда хөй малчыннар чурттаан черлерге хойжу бригадалар төптери тудар деп саналдыг мен. Чунар-бажың, кино, клуб, кызыл-булуң, садыг-коржаа. Малчыннар орта кээп, чыгып, хөөрежип турзун. Ясли-сад-даа орта кылза канчап баар чүвөл? Малчыннарнын ажы-төлү база малга чоок өссүннер. Бистиң салгакчыларывыс-тыр. Ындыг төпке бригадирден эгелээш мал ажылының тускай эртемниг-лери кээп чурттазын, бо шагда аът-хөл мунар эвестер, машина-техника эледириңиң орунуга. Ынчангаш, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, малчыннарнын амыдыралының культу-турлуг денделин бедидерде, суурларже көжүрери албан эвес, ол-ла чурттап орган черлеринге ажыл чорудар херек.

Дажысаң суглуг шилин соктай берген:

— Чугааңар бөгүн доостур чүве бе, эш Ирбижей?

Лапчар Ирбижейниң эъди улам изип турган:

— Кижилерге үстүндөн бодуңуң кара туразын дөгээр чорукту партия буруу шапкаш, орук ийинче ап октапкан. Ону волюнтаризм деп адаар. Мени чаңгыс борбак сөс док-

таадып алгаш, эктин чайып турар хей боор деп бодавайн көрүнер, эштер. Бо шагның малчыннары база эртем-билиглиг апарган болдур ийин.

Дажысаң шыдашпайн, столду шанчарга, шилдиг суг кын дээн:

— Сокса!

Залдан үннер дынналган:

— Чугаалазын, чугаалазын.

Дажысаң ам-даа тайылбырлаарын оралдашкан:

— Үстүнден сеңээ кым-даа кара туразын дөгевейн турар чүве-дир, билдин бе, эш Ирбижей. Бо айтырыгны сен ышкаш хойжу кижиде адаандан көдүрүп үндүргөн чүве-дир.

«Адаандан» деп сөстү салбыр эргелекчизи чугулалап шыйган.

Лапчар Ирбижей уламчылаан:

— Ону билип тур мен, дарга. Ону черле чер-чернин байдалынга дүүштүр, чогаадыкчы ёзу-биле ажыглаарынын дугайын чугаалап тур мен. Кижилерге чүдүүр чоруктан шагда-ла чарылган бис. Кижилерге бодунуң кара туразың дөгээр чоруктан база. Ам оон халбактанган херээ чок...

Зал ишти динмиттиг адыш часкай берген. Дажысаң улустуң шимээнин арай боорда шегледип алган.

— Малды кода-суурдан шаап барып, чеди-хонуктап, ээлчежип кадарарга, оон чүү болурул?— деп, Лапчар Ирбижей айтыргаш уламчылаан:— Ээ-харысалга чок чорук үнер, малдың продуктулуу кудулаар, арып-дорар, баш саны эвээжээр. Ынчаарга чүү боор, ам келир эжим эки кадарар ыйнаан деп идегээш, хойжулар малын кажаалап алгаш, доңгуу куспактап алгаш оргайлар-ла. Мен-не ынчаар хол дашты-биле ажылдап шыдавас мен. Өг-бүлемниң культурулуг деннелин ам-даа көдүрер мен, а ниитиниң хоюн ооң чанынга туда чорааш кадарар мен. Суурже көшпес мен!

Ам серемчилелдиг орган Дажысаң баш удур тура халааш, улуска адыш часкаттырбайн барган.

Лапчар Ирбижейниң соонда санал-онал база катап эгелээн. Малчыннар маргыжып шаг болганнар. Даргалар катап-катап тайылбырлап тургаш соксадып алганнар.

Каш катап часпарлап, дыка үр хуралдап келгеш, малды ээлчежип кадарар, малчыннарны суурже көжүрер, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «Көржең-оолдаар» деп доктаал үндүрүп алгаш, арай боорда тарааннар.

Шийтпир барда чүү боор, артында-ла малчыннар бот-

тары (!) бадылап алганда. Эртенинде-ле дагларда аалдар суурже көжүп өгөлзөн. Бо шагда көш дег белен чүве чок апарган ышкажыл, аът-шары-даа ачылап турбас, чүък машиналары буруладып келген соонда, өгнүң өдээ карарып чыдып каар.

База-ла эртенинде дораан Ирбижейлерге хойжулар бригадири бир аныяк эр эдерттип алган хап келген.

— Хоюңарны бо эшке хүлээдип бериңер — деп, ол чугаалаш, немеп каан.— Мен билбес мен. Үстүкү черлерниң айтышкыны-дыр.

Сески эге

Хөй чылдарның дургузунда өг-бүлеге ындыг чаңчыл бар апарган: уругларының өөредилгезинге хамаарышкан айтырыг тура берген болза, чүгле Долаана Алдай-ооловна харыылаар. Ону кым-даа чурумчудуп кагбаан, боттары-даа ынчаар дугуржуп албааннар. Оон туржук Долаана Алдай-ооловна чүгле боттарының эвес, харын Ырлыг-Булак суурнун бүгү уругларының өөредилгезиниң, кижизидилгезиниң херээнге киржип турган. База-ла чаңчыл. Чаагай чаңчыл. Ону Долаана Алдай-ооловна бодунуң ада-иезинден салгап келген бодунуң төлептиг ажыл-ишчи аажы-чаңы-биле хөй чылдарның дургузунда чаалап алган. Эрес Оюновичиге хамаарыштыр чүл дээр болза, ол өг-бүлеге кол эр ажыл кылып турган. Биригээр чугаалаарга, өг-бүлениң Революстуг Шериг Чөвүлелиниң даргазы, Премьер-Министри, Чепсектиг Күштерниң дээди кол командылакчызы болгаш Камгалал министри, ажыл-агый эргелекчизи, чолаачызы болгаш оон-даа өске база оон-даа ыңай.

Бо бүгү байдал чүгле чаңчылда база эвес турган. Долаана Алдай-ооловнаның ажылының байдалы база ындыг. Ол бот-өөредилге-биле башкы училищези доозуп алган. Ооң уламы-биле Ырлыг-Булакка уруглар яслизиниң чүгле кижизидикчизи эвес, харын үндезилекчизи кылдыр санадып турар. Кажан ол суурга каттышкан класстарлыг эге школа тургустуна бээрге, орта ажылдаарын сүмелээрге ынаваан. Ол мырыңай хензиг чаштарга өс-баарындан чаңчыгып калган болган. Өске чүнүң-биле-даа эвес, ада-ие кижилерниң ынакшылын чүгле бо шынары-биле чаалап алган.

Эрес Оюнович телефон дамчыштыр Виктор Ондарович-биле чугаалашкан соонда, Агылыг суурга кым дүүреп чеде

берген деп бодаар силер? Долаана Алдай-ооловна болбайн канчаар.

Виктор Ондарович кижилерге кажан-даа сургаалда кыл-бас, билип ап шыдаар болзуңза, билип ал, билип ап шыда-вас болзуңза, улуг кижини канчаптар мен дээн хевирлиг, элдээртип каар чаңныг. Кажан Долаана Алдай-ооловна буу-хаа чедип кээрге, Виктор Ондарович ссрт-даа дивээн:

— Оолдарыңарның өөредилгезин сонуургаар болзуңарза, Ак башкы суглар-биле чугаалажыңар. Мен дээрге директор кижини болгай мен. Бо шагда директорлар ажил-агый эргелекчилери апарган, кижизидилге дээрге ийиги чергениң херээ. Мопед тургузар чер дугайын мындаа-ла дыннаткан мен. Чаңгыс сөстүг кижини мен, чугаа өскертпес мен. Хөлезининге тараа бээр болзуңарза албас мен. Ону үнгүүр хаван, дагаам-даа чок, ону хооруп-соктаар паш-хымыжым, уур-балам-даа чок. Школа музейинге безин ындыг эт-херексел тыппайн тур бис. Яды эр-дир мен, меңээ дириг рубль херек.

Ак-кыс Ашак-ооловнага чеде бээрге, оозу баштай кат-тырган:

— Ондаровичиниң чаңы черле ындыг ийик чоп. Херектиң ужурун билдиңер ыйнаан, Долаана Алдай-ооловна.

— Харын билирин билдивис. Ынчалза-даа... Сагыжым аарааш...

Ак-кыс Ашак-ооловна класс журналы эккеп ажа берген:

— Көрээли аа, мында чүү дээн эвес. Толя Херел, Толя Херел... Тыва дылга дөрт, үш, үш. Орус дылга үш, дөрт, үш. Арифметикага үш, ийи, ийи. Оон ыңай ажып көрээли. Мында чаңгыс безин чор.

Долаана Алдай-ооловна чугаалаар сөс тыппаан:

— Ат болган оол-дур. Канчаарыл? Эге класстарга шору өөренип чорду. Мактал бижиктери безин бар. Ужуру чүл?

Ак-кыс Ашак-ооловна чаңгыс сөс чугаалаан:

— Мопед.

— Ол-дур харын. Ындыг ашак-тыр бо, оолдарының кара аайындан эртпес. Кижини чүве чугаалаарга, бистер эрлер-дир бис дээр, үениң негелдези дээр, техника дээр.

— Ында багай чүве чок, Долаана Алдай-ооловна. Бистер үстүкү класс өөреникчилерин машина, трактор чолаачылаарыңа өөредип тур бис. Бичизинден билир болза, улам эки. Ындыг-даа болза кичээлдээрин уттуп алгаш, чүгле ооң кырыңа туруп бээрге хоржок болбайн канчаар.

Долаана Алдай-ооловна боданып орган:

— Бо кижиниң ийи-чаңгыс чүвелери ындыг, чамдык улустуң он шаа ажы-төлү канчап чурум-чазыылдыг, угаан-сарыылдыг болур чүвел?

— Бистер бо талазы-биле социологтуг шинчилел кылып турар улус бис. База-ла Ондаровичиниң тывыы болгай. Хөй чылдарнын практиказын алгаш көөрге, эвээш уругларлыг өг-бүлелер-биле деңнээрге, хөй уругларлыг өг-бүлелернин ажы-төлүнүң өөредилгези-даа, чуруму-даа эки болуп турар. Шуптузу эвес, ынчалза-даа кол нуруузу ындыг.

— Мен база ону эскерген мен, Ак-кыс Ашак-ооловна. Школачы туржук, яслиге безин ындыг болур чорду.

— Бистер яслилерден, эге школалардан келген уругларны база тускай даңзыда тудуп алган турар улус бис. Кайыын келген уруглар эки өөредилгелигил, кайыын келгеннери кошкагыл? Оон ыңай бистиң сес чыл школавысты дооскан уругларны база даңзыдан карак ажыт үндүр бижиринче далашпас улус бис. Бистиң доозукчуларывыс совхозта, районда ортумак школаларже, Кызылда янзы-бүрү ортумак өөредилге черлеринче кирип турарлар. Оларнын ында канчаар-канчаар өөренип турарын хайгаарап, өске школалардан келген уругларнын билии-биле деңнеп, оон бодувустуң ажылывыска чугула түңнелдерни кылып турар улус бис. Ол база төнчүзү эвес. Бистиң өөреникчилеривистиң шаа барып кандыг кижилер болганын билип ап, олар-биле харылзааны үспейн, харын чугула деп санаанывыста бээр чалап эккеп-даа турар бис. Ынчап кээрге, бистиң социологтуг шинчилеливис бүдүн комплекс болуп турар. Макаренконун, Сухомлинскийниң методу. Бисте четпестер база бар-даа бол, ону боттандырап дээш оралдажып турар улус бис.

Долаана Алдай-ооловна ам бодунун ажылынын дугайын, оон түңнели Агылыг сес чыл школазынын класс журналдарында база көстүп чыдар чүве-дир деп бодап орган. Ону билип каан ышкаш, Ак-кыс Ашак-ооловна уламчылаан:

— Корткан херек чок, Долаана Алдай-ооловна. Ырлыг-Булактан кээп турар өөреникчилерниң өөредилгези ниитизи-биле черле эки болуп турар. Совет өөредилге системазы чаңгыс аай-ла болгай, билбес эвес сен, аразында тудуш харылзаалыг. Өг-бүле, ясли-сад, школа, институт. Бурунгу тываларнын чугаазы кончуг-ла шын: аът болуру кулунундан, кижини болуру чажындан. Мынчап кээрге, бистиң школа-

выстың өөредилге-кижизидилгелиг ажылынга сээн кирип турар үлүүң улуг болдур ийин, Долаана Алдай-ооловна. Четтирдивис.

Чугааның хенертен сургаалда хевиринче кире бергенинден эпчосунган боор, Ак-кыс Ашак-ооловна шала дунук-сумаар үнү-биле аажок чазык угба-дунмалышкы ёзу-биле каттырган:

— Толянарның чаптанчы аажок кулугур болгай, уруг. Даңгаар-ла Ирбижейлерниң Айланмаазын ушкарыпкан хап чоруур. Оларны мен база чарбас кижини мен, чаңгыс парта артында олуртуп каан. Эге класстардан-на кожа олуруп келгеннер чүве, билер мен.

Долаана Алдай-ооловна орта туттунуп шыдавайн барган:

— Хоржок, хоржок, Ак-кыс Ашак-ооловна. Оларны чарар херек. Кожа олуруп болбас ужурлуг уруглар.

Ак-кыс Ашак-ооловна херектиң ужурун баш удур-ла илип апкан:

— Билер мен, уруг. Эрткен-барган чүве сагынгаш чоор чүвел. Олар дээрге бо чаа шагның кижилери ышкакжыл. Харын чаптанчыг төлдер чүве. Бичии кижилерниң сеткилин хомудадып болбас. Чаа, ындыг-дыр. Ам бажыңывыска бараалам, уругларым эът дүлүп, быдаа хайындырып кааннар боор.

Агылыгның чону ындыг улус, мүннү быдаа дээр, кадыкты ынчаар адавас чүве бе? Ак-кыс Ашак-ооловна ол чер чурттуг эвес кижини, Ондаровичиниң аайы-биле аныянда-ла ында чедип келген, ынчангаш мүннү быдаа деп чаңчыгып калган.

Иселээ бажыңче кылаштажып олурда, Виктор Ондарович школаның чүэк машинасын чолаачылап алган халдып келген.

— Бяш сөөртүп чордум — деп, ол машинадан дүжүп ора-ла чугааланып кел чыткан.— Чолаачывыстың, Хөлбең Болаттын, хөлү алдараан-дыр, ханының базыышкыны улгаткан. Дүүн садыг эжиинде хараган аразынга элээн эрлер пақтаан турган чүве, олар-биле изиглежипкени ол-дур. Дружина даргазы мен дээш, бо-ла хөлүн эрттир дружинниктеп алыр эш ышкакжыл.

Ужелээ быдаалап олургаш, Коляның өөредилгезинге база чеде бергеннер.

— Мен оон черле сезинмес мен — деп, Виктор Ондаро-

вич чугаалаан.— Ооң домаа безин допшулуг кижиге, ачам ышкаш механизатор болур мен дээр. Ам сести доозупкашла, Кызылда көдээ ажил-агыйның профтехучилищезинче кирер деп белеткенип турар. Ону деткээн улус бис. Черле ынчаш ол кончуг-ла эки өөредилге чери. Аныяк өскенге хары угда ортумак эртем база бээр, профессия база бээр. Ону дооскан соонда өөренип-даа болур сен, ажилдап-даа болур сен.

Бир-тээ өске-башка кижиге чок боорга, ийи-тээ эш-өөрү, хоочун башкылар боорга, үш-тээ ол дугайын оглунга чугаалаар үе эртен-кежээ келген боорга, Долаана Алдай-ооловна арга-сүмө айтырган:

— Коляның төөгүзүн билир-ле болгай силер, башкылар. Сөөлгү үеде эскерип чоруурумга, оглумнун ындазында пөрүү, хагдынчаа, оспаксыраа дам барган ышкаш. Азы кандыг-бир аксы-дылы дөспөс оолдар сөс эдипчи ирги бе дээш, сагыжым аарыыры аажок апарган. Ачазындан айтырамымга, ол дугайын бистер чугаалааш чоор бис, шаа барып боду-ла биле бээр дээр-дир. Силер чүү деп бодаар силер?

— Элээди уруглар черле ындыг — деп, Ак-кыс Ашак-ооловна чугаалаан.— Бичинизинде ажык чаагай болур, оон хенертен үнү чидип, боданып чоруур апаар. Чамдыктары дескешпейн, доюлдуруп эгелээр. Педагогикада чүү дээр ийик, эргилделиг назын, берге назын дээр але? Тывалар ону кончуг шын адаар болгай: назын халыны. Ол үеде уругларже онза кичээнгей салыр, оларга дузалаар, оларны шын орукче эдерттир, багай салдардан камгалаар херек.

Бо удаада Виктор Ондарович кандыг-даа ойзур-кыйзыр сөстөр ажыглаваан:

— Сес дугаарда кижиге дээрге ам-даа чаш уруг-дур. Акселерация деп каас сөсчө чогаадыкчы ёзу-биле көөр херек. Дифференциалдыг аан. Көдээ уруглар бе, хоорай уруглары бе? Бо үеде көдээ биле хоорай аразында ылгал эвээжээн-даа бол, дуржулгалыг карак эндевес. Арай элек боор, Долаана Алдай-ооловна. Ам-даа бичин манаар. Ынчан бис база дузалажыр бис.

— Дузалажып көрүнер — деп, Долаана Алдай-ооловна кедергей сеткили ханып чугаалаан.

Ол хүнден эгелээш Толяның мопедин Виктор Ондарович бодунуң гаражынга тургузуп алган. Ында чаңгыс ол-даа эвес, он шаа чадаг-терге, ийи мотоцикл безин турганын Долаана Алдай-ооловна бодунуң карактары-биле көргөн.

— Менде дугуй-ла хөй — деп, Виктор Ондарович баштактанып чугаалаан.— Чазын школа тарап турар үеде Агылыг суурнун эң улуг байы мен болур мен. Ол хөй акшамбиле Кара далайже курорттаар мен, ангинам эмнедир мен.

Агылыг суурга чорааш, Долаана Алдай-ооловна сеткили маажым чана берген. Сөөлүндө дыңнаарга, Толяның өөредилгези экижип эгелээн болган. Ону чедип алырда, кымдаа өкпезин өгдөңнетпээн, кылыын кылаңнатпаан.

Тоску эге

Эрес Оюнович олуруп шыдаваан. «Чакпыл-Сарының» соонда ыш-бузун бургурадыр, Кулузун кайы сен дээш шимеш дээн. Чеде бээрге, Лапчар Ирбижеевич, дунчулаан балык дег, эедерей берген орган.

— Кадарган хоюм-даа чок, кады кыраан Чакпыл-Сарыым-биле артым — деп, чаараанда саяктаар, чадараанда каттырар чүве дээн, Лапчар баштактанырын кызыткан.— Хоюмну чаа кадарчыда хүлээдип бериптим, чаңгыс Чакпыл-Сарыымны баглап алган, каттырып-сыгырып, кайгап-харап олур-ла мен.

— Ам канчаар сен?— деп, Эрес айтырган.

— Чыда өлүр чылан эвес, ажылдаар апаар.

— Каая?

— Даргаларнын чарлыы-дыр, суур улузунун хуу инээн кадарзын дээн эвеспе.

— Чөпшээрештиң бе?

— Ону чугаалажып, суур баар безин хөңнүм чок амытан-дыр мен. Эзеңгиде дап бээримге, чодам сирилээр.

Аыш-чемин салып, аяк шайын кутпушаан, Анай-кыс кайгаан орган:

— Чаңгыс хүн чаңнык-халап дүжүпкен чүве-биле дөмей болду. Мынча ботка хөй-ниитиниң хөвээ хураганын безин хоратпаан бис. Ам кээп шаңналы ол ышкажыл. Суурже көжүрүп алгаш, бисти культурлуг амыдыралга өөредир дээн-нери ол ыйнаан.

Лапчар дээрге малчыннар хуралынга берип турган саналын уламчылаан орган:

— Суурже черле көшпес мен. Кадай-биле иелээн хойжурлар-дыр бис. Кылып келген ажылывыс-даа ол, чедингир кылдыр чугаалаарга, профессиявыс-даа ол. Оон ыңай бистер

арат-чоннуг, ажы-төлдүг улус боор бис. Оларның кызыл арнын канчап көөр бис?

— Оода ынчан барып идепкейжип, чүге санал бере берген кижини ыйнаан бо — деп, Анай-кыс хыйланган-даа. — Анаада-ла хурал-суглаа болур дээрге, бо кижини ыдалап олурап боду.

— Ол хуралга барган, барбааны, орта санал берген, бербээни дөмей чүве-дир ийин, кадай. Канчаарга-даа суурже көжүнер дээр турган, канчаарга-даа мен көшпес мен дээр турган мен. Түңнел — чаңгыс, көрүп ор ышкажыл бис.

— Силер кайын ажырап силер — деп, Эрес чугаалаан. — Каяа-даа ажылдай бээр силер, ажы-төлүңер азырай бээр силер. Ынчаарга мен силерни бо черден салыр хөңнүм чок кижини-дир мен.

Лапчар мырыңай тура халаан:

— Бистиң база Кулузундан чоруур хөңнүвүс чок.

— Мен бодап көөрүмге, сээң саналын кончуг шын. Бир эвес сен Кулузунга хойжу бригада организаптап шыдаптар болзунза, бистиң ийи бригадавыс ужар куштун ийи чалгыны дег болур. Кайы-бир чалгыны сынар болза, куш ужуп шыдавас. Көдээ ажыл-агыйда чер ажылы биле мал ажылы база ындыг. Олар кады турар ужурлуг, бот-боттарынга дузалажыр, деңге хөгжүүр.

— Мээң бодалым база ындыг.

— Ынчаарга дораан даргаларга кады бараал. Бодалдарывысты чугаалап берээл.

Лапчар тыртыла берген:

— Мен саналым берип каан мен. Аңаа немештир чаа чүве ам тыппас мен.

— Мен тывар мен. Ам мээң ээлчээм келген.

— Сен ынаар барба, Эрес.

— Баар мен, Лап.

Эрес Оюнович оон-на Агылыг суурже хап бадыпкан. Далашкан күске сүтке дүжер деп чугаа барын билип, ол аажок угаазыламалдыг бар чыткан: хамык херекти адаандан эгелээр, удуртукчулар артап болбас, чугааны бадыткалдыг, барымдаалыг кылыр.

Эрес Оюновичини Дажысан мырыңай маң халыспаан:

— Малчынар боттары чыгып хуралдааш, боттары доктаал бижээн, боттары күштүг кылдыр бадылап алдылар, дунмам. Ам ол шиитпирни кым-даа, кандыг-даа дарга үрөп шыдавас, ындыг эргези чок — дээш, харын кочулап каан. —

Бир эвес чажыт чүдүлгелиг кижиге болзунза, хам хоорунгадаа, лама чалаарында-даа, чүвө үнмөс.

«Малчыннар боттары...» Эрес Оюнович харлыга берген. Ол үстүкү черлерге чедир тутчур бодап келген. Чер албаан. Чаңгыс салбыр эргелекчизинге моннааш, дедир часты берген. Ынчалза-даа Эрес Оюнович кылын чагырып күш четпейн барган, эргелекчинин баарында столду семис чудуруу-биле кандайы кончуг шашкылап алгырган:

— Бир эвес Ирбижейлерни хой ажылынга катап кирип албас болзуңарза, мен чер ажылындан үнүп чоруур мен!

Көрбөөн чүвези чок, көдүрбөөн хөнөө чок Дажысаң ындыг балдыр-бээжектер-биле хөй катап үскүлежип чораан. Ынчангаш ол кыймыш дивээн:

— Негелде бе азы кыжаныг бе, дунмам?

— Кайызы-даа чүвө.

Дажысаң стол иштинден арыг саазын ап берген:

— Сен ол негелденни, амдыы чаа эдишкен сөстериңни база борта бижип бер. Кандыг-даа херек ужур-чурумнуг дээрзин билир сен.— База-ла кочулап каан.— Өргүүдел бижириң тас кижиге болгай сен, ыяап-ла ап үнер.

Эрес Оюнович эргелекчинин кабинединден үнүп келгеш, кезек боданып туруп-туруп, демги саазынын карманнап алган. Хөлүн эрттириптээн бе?

Кырган «Чакпыыл-Сарыын» чылдыр-шаактадып алгаш, кезээликтей база катап Ирбижейлерге хөөледип келген.

Лапчар ооң чугаазын дыңнап-дыңнап чаңгыс сөглээн:

— Чазыг-дыр.

— Канчап?

— Сээң ооң чазыг болбайн канчаар. Сен коммунист кижиге-дир сен, мен — эңгиин. Барып-барып партия кезигүңү кижиге ажылын октаар деп баарга, чазыг болбайн.

Эрес изигленип-ле турган:

— Сээң херээң — мээң херээм, мээң херээм — сээң херээң.

— Ниитизи-биле ындыг, ынчалза-даа бис ийининг ажыл-херээвис аңгы. Мен бодаарымга, бо херек шаа барып эттине бээр. Ажыл-агыйга чаа чүүлдерни тывары шын харын, ынчалза-даа ажык чок, хөлүн эрттир өскерилгелер, сайгарылгалар кылыр чорукту база партия буруу шапкан болгай.

Үжелээ дүн ортузунга чедир маргышканнар. Канчап-даа кээрге, каяа-даа бол ажылдаары албан. Чежемейнинг-даа

маадыржыырга, кымга-даа акша-шалың херек. Дириг чораан кижн амыдыраар, ажы-төлүн азыраар апаар.

Эртенинде Ирбижейлерге чүэк машиназы халып келген. Ырлыг-Булак суурнуң кыдыынга ак өг көстү бээрге, механизаторлар амырап-даа турганнар. Чамдыктары дораан тос каыт шил бажың тудуп бээр бис дигеннер, өскелери хевээр турзун, барааны безин солун-дур дигеннер.

Эрес Оюновичиниң баштактаныр хөңнү чок болган. Көшкен өгнүң иштин бажыңынче чалап, шайладып эгелеп ора-ла, демги чугаазыңга барган.

— Орукка чораан улус оода аыш-чем чип алзын — деп, Долаана чугааланган.— Ындыг ийин бо кижн, бир чүве сегирип алганда, оон адырылбастай бээр, элеп-чук дег. Соонда, соонда. Ам кожа хонуп алганда чүү боор, даңны атсы-даа хөөрежип тургай силер.— Анай-кысче көрнү берген.— Чемнен, чемнен, эжим. Уругларың база чемгер. Бо бичин кижнцгерге сүт кудуп берейн аа, ады кым ийик, уттуп алган-дыр мен.

— Буян-оол ыйнаан. Моозу Уран-кыс, дөөзү Алдын-оол. Бо кижиниң адап турганы ол ыйнаан.

Лапчар ынаар баштактанган:

— Бо кижн божуур, мен адаар. Харын чинк ажылдыг кадай бо, уруглар ады адаары дег берге херек кайда боор. Аттыг тывылбас чүвени, кижн бажы ирип каар.

Анай-кыс база ашаандан тудаваан:

— Амырын моон. Ынчаарга солчуп аалы че. Сен чылдын божу, мен ат адаайн.

— Ол-даа арай бергезим боор, авазы — деп, Лапчар дораан мулдурлай берген.— Бо кижн бир катап, Айланмааны але, өгге божаан. Эмчи турда-ла, ырмам сынган. Сураанданна кулаам дуй тудуп турган-дыр мен. Канчап, чаян бооп, эр кижн кылдыр төрүттүнгеним ол ыйнаан дээш, бурганга чалбараан-дыр мен.

Мындыг чугаага Херелдер онза-ла киржип шыдавас болганнар. Бо талазы-биле оларда хөй ужуралдар чок.

— Өөренип турар уругларыңарны дөгerezин билир мен, эжим — деп, Долаана чугаалаан.— Улуг оглуңар, Ирбижинер, ам алдыда чорду. Сарыг кызыңар, Айланмааңар, бистинц Толявыс-биле чангыс класста, беште, ыйнаан.

Эрес ам база чугаага чаржалажы берген:

— Толя биле Айлаң иелээ мопедке ушкажыпкаш, моон бээр безин халдып чоргулаарлар болгай.

Долаана кайгай берген:

— Кажан? Мен чоп билбээн мен?

Эрес сөс оскунупкан болган, будалдырарын оралдашкан:

— Ча, шагдагы чүве-дир ийин. Соора-даа дыцнадым ый-наан.

Долаана ол чугааны истевейн барган:

— Бо школада ийи кижинер ам мырынай амыраан-дыр аа, эжим? Ада-нези мында көжүп келген.

— Мерген биле Орлан амыраан улус. Дунмаларын ойнадыр. Оларын сагындывыс дээш аттыг оолдар-ла, эжим.

— Бо үш чүвелеринерни яслиге ап алыр бис, эжим — деп, Долаана чугаалаан.— Мен бодум кижизидер мен.

Анай-кыс чожуй берген:

— Ажырбас, ажырбас, эжим. Өгге өөрөнгөн улус-тур ийин. Боттары борастанып орар.

— Ынча диве. Уругларың яслиге турзун, бодуң ажыл-даар сен.

Ынчага дээр үнү читкен Эрес амырай берген:

— Ажылдаар, ажылдаар.

Анай-кыс чөгенген:

— Кода-суур черге бис ийи хөөкүй чүнү кылып шыдаар бис? Чүгле мал азырап билир — хинчээвис ол улус ышкажыл бис.

Лапчар кадайыңга ушкажып каан:

— Оон ыңай уруглар азырап билир.

Эрес уун салбаан:

— Кончуг эки-дир. Кижиниң кылбаан ажылы бар боордан, кылып шыдавас ажылы чок.

— Ишти каткан, дашты каткан, мен-даа кайын ажырап мен — деп, Лапчар ам мырынай баштактанган.— Шеригге тудугбатка турдум. Оон келгеш, сүге-хирээ база тудуп турдум. Механизаторлар сууру дээрге-ле, кайын-на кижин болганы мотор кырында олурар чүве деп. Харын бо кадайдан чигзинип тур мен. Анай-кыс дээрге ёзулуг көк көдээ эш-ле болгай, девин чаа чугаалажып ордувус, чүгле мал-маган азырап билир, ажы-төл төрүп билир.

— Ол-дур харын, таарышкан-дыр — деп, Долаана чугаалаан.— Бистиң ясливске уруглар кижизитсин. Дуржулгазы улуг кижин-дир, оон үлегер алыр бис. Бистиң бир эживис божуур кижин-дир, оон орнунга каш ай ажылдазын. Оон соонда база боданыр бис.

Ийи херээжен эжишкилер стол артындан туруп кээрге,

Анай-кыс хөй-даа божуп чораан болза, дурт-сыны узун, шилиндек, арын-шырайы авыяк көзүлген; Долаана чаражын салбаан-даа болза, чавыс, чоон, арны долу болган, чуртталгазының болгаш ажылының аайы-биле хоорайзый бергени ол боор.

Ийи эр эжишкилер стол артынга чугаазын улап олуруп калганнар. Ашак-кадай кижилер дөмей апаар джири болгай, ол черле шын, чон амыдыралды көргөш, ынчаар чугаалап кагды ыйнаан. Лапчарның экти бедик, ишти тыртым болган, а Эрес дээрге шынап-ла кадайынга дөмей, ылгалы чүгле бо — эр хиндиктиг.

— Сен дуржулгалыг-даа кижиге болгай сен, Лап — деп, Эрес ам шөлээн чугаалаан.

— Кандыг?

— Шагда Докур-оол, Дозур-оолдарны канчалчык сен, солун черинче бижизиңге чүү деп бодай-дыр сен?

Лапчар кезек боданган:

— Докур-оол, Дозур-оолдарны ынчап болур турган, олар Швивилигни төрөлдер уязы кылып алгаш турдулар, ёзулуг-ла дунчу. Көржөн-оолду ынчап болбас, ооң көдүргөн айтырымы шын. Ону чүгле чер-черниң онзагай байдалдарын барымдаалавайын, чангыс аай ажыглап турарлар-дыр. Кандыг-даа эгелээшкинни чогадыкчы ёзу-биле көөр херек, оон башка хоозун кыйгы апаар.

— Бажын-даа шыырак-тыр, Лап, Ырлыг-Булак ышкаш бичии суурже ченгиир ужур чок. Ындыг баш-биле совхоз директорлаар болзунза эки-дир.

— Хе — дээш, Лапчар бодундан чөнгөн. — Иштинде ындыг улуг шылгараан угаанныг мээ кадагалаан сөөк болза, чаңгыс кодан хойдан безин чарлып алган олур деп мен бе, сарыг-суг-дур ийин, Эрес.

— Бажының бе азы часкы эрээн хар суунуң бе, Лап — деп, Эрес баштактанган.

— Кайызыны-даа, Эрес.

Суур чер болганда, балды-биле кылыр ажил-ла хөй болган. Лапчар шеригден келгенде кыштагларга түдүг кылып турган ажылын утпаан болган.

Онгу эге

Агылыг сес чыл школазының бешки клазының өөреникчизи Толя Херел өөредилге чылын эки дооскан. Виктор Ондарович ооң мопедин хүлээткеш, сыйда деп, кызыл шокар

эжеш хаакты майыктааштары-биле берген. Бичии Толя алып аайын тыппаан, идиинче көрүп алган турган.

— Чайын мону канчаар кижини мен, башкы?

— Чайын шанаап септе, кыжын терген септе. Аваң акша берген чүве. Шупту каттышкаш 32 рубль 20 көпеек. Он бир көпеек артып калган, ону чүгле аванга чедирер сен.

— Хаакты?

— Ап алгай сен. Кыжын мопед мундунар эвес.

Чечек-чимис Ырлыг-Булакты долгандыр хөлбөң-чындың чыдырда, Толя мопедин мунупкан, Айлаңмааны ушкаргаш, ийи талазында хаактар колдуктадып алган халдып чанып келген.

— Бо-дур, авай. Виктор Ондарович чорудупту — дээш, оглу он бир көпеек санап берген.— Акшаң арты-дыр. Сээң саттырган хаактарыңны менээ берип тургаш, Виктор Ондарович оларны тудуп, суйбап шаг болган. Чемпион чораан мен деп чугаалап турду.

Херектин ужурун биллип чадап, Долаана Алдай-ооловна шаг-ла болган. Бодап-бодап кээрге, мопед тургускан гараж хөлезини дээш акша берип каарга, Виктор Ондарович Толяга хаак садып берген болган. Ооң херектин билбес кижини Долаана Алдай-ооловна эвес болгай.

Ырлыг-Булакка Ирбижейлер көжүп келген соонда, ийи өг-бүлениң хөглүү дам барган. Ажыл-ижи-даа кады, ажы-төлү-даа кады. Чай кээрге, серин-дир дээш, дангаар өгө турарлар. Ырлыг-Булактын агаар-бойдузу кайгамчык. Чайын мырынай дендей бээр. Кара суг бажын долгандыр, ооң эрини дургаар көк хөлбөңейнип турар. Ырлыг-Булактын дошпулуур хылы дег чинге үнү, чоогунда аргаларда эткен хектин аялгасы, ховаганның ховуларда хорагай дег эрэн-шокар кушкаштарнын чымыраажы, дүдүскектиг шөлдерде чиргилчиннээн тарааларнын көк-хевексиг шиилээн даажы холушкаш тааланчыг йөрээл кылдыр дыңналыр. Ындыг оранга кижиниң чурттап-ла, ажилдап-ла, ырлап-ла чоруксаазы келир.

Кааң хүннерде хаяапчаны ап каапкаш, туурганы ак кожаланга чедир даап каарга, өг иштиниң серини аажок апаар, чулуксуг чыт өттүр сырыннап турар.

Херелдер биле Ирбижейлер хире-хире бажыңга-даа эвес, кара суг кыдыында эрик кырында шал көкте чаңгыс өггө чыгып кээрлер. Бүгү-ле кижилер -- механизаторлар-даа, тудугжу-даа, ясли ажилдакчылары-даа, өөренип турган

уруглар-даа улуг-хүннеп дыштаныр ужурулуг. Оон туржук яслиде турар чаштар безни, олар база харыысалгалыг ажилдыг улус, тускай чурумга чагыртыры, ырлаары, самнаары, шүлүктээри, албан-биле кадык чири, даштыгаа ховаганнар сывыртаксап турда-ла, хүндүс ыяап-ла удууру ындыг-ла белеп эвес, ынча чүктү улуг кижиниң экинге салыптар болза, ооргазынга хан дүжүптер боор.

Ийи өг-бүле ишти чыгып алганда, амданныг аыш-чемин кылырынга хөлчөк ынак, ону каткы-хөг, оюн-баштак-биле согажалап алыр. Сактырга, олар кайызының дылын кайызы мурнай одура ызырыптар эвес дээш мөөрейлежиң-даа алган ышкаш. Ынчалза-даа оларда кандыг-даа маргылдаа чок, дузалашкан, сүмелешкен турарлар.

Ырлыг-Булакка бүгү-ле эгелээшкиннер Херелдерден үнүп турган. Баштайгы бажың, баштайгы чурттакчы, баштайгы ногаа, баштайгы чечек... Херим иштинге, кудумчуларга ыяш олуртурундан аңгыда, ногаа болгаш чечек тарырын суурда херээженнер чөвүлели партия бөлүүнүң деткимчези-биле бажың бүрүзүңге албан кылдыр доктаадып алган. Ол дээрге хамыктың мурнунда кадыкшыл деп чүвени билир эш-өөрүңге даянып алган Долаана Алдай-ооловна баштап чоруп турган.

Чүнүн-даа мурнунда — боттун үлегери. Ол кандыг-даа чечен сөстөн, кандыг-даа чидиг кыйгыдан дээштиг. Ону Долаана Алдай-ооловна амыдыралыңга көргөн. Баштайгы үеде бот-тывынгыр уран чүүлче, эң ылангыя механизаторларны хаара тудары кончуг берге турган. Үргүлчү чөптүг чылдагааннар бар болур — кардаң, карбюратор, картер... Долаана Алдай-ооловна кажар арга тып алган — семис касты дег, боостаазы дунук-даа бол, бригадир ашаан ниити ырга эккеп тургузуп алган. Ооң соонда, элдеп чүве, механизаторларның тракторлары үрелбес апарган.

Херелдерниң хериминиң ишти база өскелерге үлегер. Машина турар, инек турар черлерни аңгылап каан. Ногаа олуртур, чечек тарыыр чалдарны, оларны суггарар арыктарны ыяк кылдыр хуваап каан.

Черни суг-биле эвес, дер-биле суггарар. Хоочун механизатор Эрес Оюновичиниң ынак чугаазы ол. Ховуга-даа, херим иштинге-даа. Херелдер довурак үлдүредирде, дырбааш ажыглавас, холу-биле үлдүредир, Херелдер ногаа олуртурда, хүүрек ажыглавас, холу-биле олуртур.

Күскээр чайын чүве-дир. Удавас ажил-иш эгелээр: меха-

низаторлар шөлдерге баар, малчыннар кыштагларга баар, өөреникчилер школарга баар. Чай чок апаар.

Лапчарнын баштак чугаазы-биле алырга, тозан аът долганып четпес ак өргээге Херелдер биле Ирбижейлер чыгып келгеннер. Чакпыл-Сарыгны хөлөгеге девээледип кааннар, база бир «Чакпыл-Сарыгны» хөлөгеге серииттендирип кааннар. Мунар болза кайызы-даа белең, бирээзиниң эзеңгизин тевер, өскезиниң стартерин тевер.

Черге ынак Херелдер бир даалын көк-хевек, элдеп-эзин ногаалар эккелгеннер. Эрес өг-бүлезиниң чүгле Премьер-Министри, Чепсектиг күштерниң дээди кол командылакчызы эвес, улуг повары база кижини бооп-тур, бала дег, ийи чоон билээн сывыртынгаш, баарыга баартык баглапкаш, холунга бижек туткаш, ногааларны аштап, доорап кирипкен. Херээжен кижиниң кылыр ажылы арай нарын чүве ыйнаан, Долаана оларны тавактарга таарыштыр салып, каастап, угулзалап турган. Даштыкы хевир деп чүве чүгле идик-хепке эвес, аыш-чемге база херек болдур ийин.

Ада-нези ынчаар ажылдап турда, Херелдерниң эр апарган ийи оглу база хилис орбааннар: улуу, Колязы, көвей номнар тудуп алгаш, өг хөлөгези сүрүп хүнзээн, ооң оозудаа чөл боор, ам каш-ла хонгаш Кызыл чоктаар, профтехучилище киреринге белеткенип турар кижини дишкен бис; бичиизи, Толязы, чаш уругларга үгледип алган, мопедин-не чушкуурунга өй болган, бичини оолдар чүгүртүр идиптерге, оозу арай боорда хөдели бээрге, суурну өрү-куду халдып-ла турган.

Малга ынак Ирбижейлер хой өлүрген, ааржы-быштак, чөкпөк-чөөгей ышкаш янзы-бүрү ак чем белеткээн турганнар. Улустун чаңчылы күштүг, өг-бүлө баштыны улгады берген кижини болгаш, Лапчар Ирбижеевич мал тынынга дегбес. Хамык чүвени улуг оглу Ирбиш кылып турган. Ол Мерген дуңмазынга хой бажын туттургаш, өзээш, кежин чаг чок кылдыр сойгаш, эъдин кезип кирипкен. Ачазы шиш чазап, дээшкиннер сүвүртүп, аар-саар ажылдар кылып, айтып берип орган:

— Шупту чүве чурумнуг, оолдарым. Эът кезерде, ээги-лер баштары үзе шаппас, төш бажын отка бээр, хүндүлелдир. Чумур аксын улуг кылдыр кеспес. Адак соонда башты ыяап адырар силер, чаак үстү сып болбас болдур ийин.

Анай-кыс кыстарын баштап алган, ижин-хырын сыккан турган:

— Эки чуур, уругларым, катап-катап хангырлаңар, сугну үргүлчү солуңар. Шөйүндүнү чараш кылдыр өрүңер, кыс улус каяа-даа шевер болур чоор. Мал күжүр боду ынчаар чагаан чүве джжжж, сайгыракты утпаңар, ыяп-ла аштаңар.

Кыс апарган кижжж болгаш, согуна доораар, дус каар, хан кудар дээн ышкаш харысалгалыг ажилдарны Айлаңмаа кылган. Оон бичий уруглар ижин-хырын чугган, шөйүндү аңдарган, чугаалашкан-сүмелешкен, каттырышкан-хөглешкен, үгбенедедип-ле турганнар.

Чурум ындыг, деспиде салган ижин-хырын арай сөөлзү-редир келир. Ынчалза-даа ол ажилды иешкилер эът кескен адашкылар-биле денге доосканнар. Өгбө-төөгүден чаңчыл ындыг, бо ийи ажилды кылган улус аразында бүдүү чар-жыптар — кижжилерниң эр, кызын оон көөр.

Өгдө изиг ажил хайнып турда, даштын база оон дора эвес херек бүдүп турган. Ында Орлан-оол дуңмаларын баштап алган, Эрес акыйның эккелген көк-хевээн хооруп, соктап турганнар. Ажил дээрге, дистиништир ушкан дуруялар ышкаш, шуужа берген: соолдуруп каан тарааны бир кижжж хоорган, бир кижжж соктаан, бир кижжж челбээн, бир кижжж хапта урган турган.

Ынчан Ирбижейлер дөгере ажилдап турганнар, кавайда чаш «ирбиш оглу» безин улузунга шаптык катпас дээн ыш-каш, эргээн соруп алаагып чыткан.

Ынчан даштын одаг чанында тараа соктаан оолдар чанынга Толя шимейтип келгеш, мопедин шыйт кылдыр тор-мозтаан.

— Күчүр эрлерни — деп, ол шуугаан.— Тараа соп тур силер бе? Хаа, чыдының чаагайын! Көк-хевек үңгүп турумда амыр-ла, ылаңгыя өреме-биле мажып алгаш. Каям, аал, акыңга каш дүжүртүп ал. Бо ыяштарның аттарын чүү дээр ийик? Эх, ашак-куяк чогушту, аал ишти тотту!

Толя херлип-херлип дүжүрерде, уур-бала кангырт-коңгурт-ла дээн.

— Ус!

Карак чивеш аразында Толяның ада-иези ооң чанында маңажып келген турганнар:

— Чүү болду?

Оолдар ытташпаан, анаа чүге бала тутсу бергенивис ол дээш, корга бергеннер. Ооң соктуңуп алырын кым билген боор.

Хаваан туттунуп алгаш орган Толя оңгарлып келгеш харык чок ыттaан:

— Бо бала-биле...

Ону дыңнап кааш, Орлан каттырыпкаш, дылын ызырты-ныпкан.

Ада-иези оглунуң бажын үрүп-чайып, өгже киире бергеннер:

— Бүүрек быжа берген боор.

Бичии Алдын-оол ам кээп Орландан айтырган:

— Девин чоп Толя бо чувелерниң аттарын билбес мен диди, ам канчап бала деп билип кааны ол, акый?

— Билиндирипкени ол-дур — дээш, Орлан тараазын сок-тай берген.— Сен база кичээнип ор.

Ол хензиг таварылга бүгү байдалга салдар чедирип шыдаваан. Толя бичии-ле када эриннерин дөрбейткеш, дораан анаа апарган, хамык чеминиң дээжилерин санап орда, оът баштаан өшкү-ле.

Аыш-чемин делгээш, ажы-төлүн олурткаш, ийң өг-бүлениң ишти мага хандыр хөөрешкеннер. Каткы-хөг, оюн-тоглаа диңмиреп турган.

Ооң соонда дигии-биле каттап чорааннар. Ырлыг-Булактын элээн адаанда шыргай хараганнар бар. Ону хоорайдан каттаан улус эскербес, кыйы-биле халдып эртип турар. Бир эвес олар ында кызыл-кат барын билип алза, чаңгыс таварыырлар ыйнаан, чазын куу сигенде өөскөөн өрт-биле дөмей. Ол кончуу сүргей шагаан-теве дег, агбагар демирлерин тудуп алган соонда, чүнү-даа арттырар эвес, дөгере-зин шүүрөп аппаар, ооң соонда орта кускун соктаар чүве артпас.

Чакпыыл-Сарыглары ийи-ийи рейс кылган соонда, ийи өгнүң ишти каттаар черге келген. База-ла демниг иш, база-ла хөглүг дыш. Кызыл-кат дээрге, аскан эът-ле, сыптарын угбайн, терең сиген кырында ээгип чыткылап алган. Сүттүг инек дег, саап-ла эгелээннер. Сыптарын баспанар, аяар көдүргөш чыыңар деп, ада-иелери чагып турганнар.

— Бистер катты тоор эвес бис — деп, Анай-кыс миннип чугаалаан.— Чүгле ааска чыып чиир.

— Дириг витамин деп чүве ол-дур — дээш, Долаана та-йылбырлаан.— Тывалар мөөгү, дая-кады сугларны чивес чорааннар. Төрөөн чериниң байлаан чөп ажыглаар херек. Олар шупту чөм-дир, эм-дир. Эки чыыңар, варенье, ханды хайындыраарын айтып бээр мен.

Кат чыыр дээш, улустун ыды чиде берген. Ол база дыш, ол база бодал. Хүн чүгүрүүнде барганын кым-даа эскербээн.

Катчыларын хөлегедө тургузуп каан «Чакпыыл-Сарыг» биле шыкта өскүс-холдап каан Чакпыыл-Сарыг манап турганнар.

САЛИМ СУРУҢ-ООЛ

БАРЖАК

Чечен чугаа

Чогум бо тайганы канчаар шын адаарын, оон туржук оон адын канчаар шын бижирин ам-даа эки аайын тып чадаан мен. Ол кавыда чурттакчыларнын чугаалажып турарын дыңнаарга, «Баржак»-даа дижир, «Бар, чок»-даа дижир. Ол аттын чүүден укталып келгени база-ла тода билдинмес. Бодум кара угаан-биле бодааш, ону ынчалдыр алыс шаанда аңчылар, ылаңгыя динчилер-ле тып адап каан боор деп каразыыр мен. Чүгө дээрге, аңчылар аннап баарга, олча бирде бар, бирде чок...

Хамык ужур чүдел дize, ону чүү деп-даа адап турза, ол тайга эгээртинмес байлак: арга-ыяш ында, арыг суглар ында. Кат-чимис, тоорук аймаа мырыңай эндерик. Эдээн дургаар эгээртинмес казымалдарны геологтар тыпкан. А ан-мен дугайын айтырган-даа херээ чок. Кончуг ховар дээн чекпени безин анаа көрүп болур.

Баржак — Танды сынынын барыын чүкте эн кыдыкы ужу. Оон ыңайлаарга, чоорту чавызап, Адар-Төшке үзер. Оон боду ындыг кончуг бедик-даа эвес, кадыр-даа эвес. Харындаа кыры барып аът чарыштырып болур ак хову апарган. Оон ындындан Кара-Чадаана дээр хемчигеш, бетин талазындан Кош-Ой дээр хемчигеш, чөөн талазындан Чаа-Хөлдүн өзеннери үнгүлөп келгилээн. Тайганын ээн-эъттерин колдуунда-ла мөңгө ногаан пөштерден, шивилерден, аныяк дыттардан бүткен арга-ыяш шыва апкан турар.

Хоорай чурттуг кончуг өңнүүм бар, ол чер чурттуг мен дээр. Динңнээр өй чоокшулап орда, черле кижин амыратпас. Сөөлгү чылдарда эштин күткүлүңгө алзып турар апардым. Баржак — шынап чараш-даа, байлак-даа оран-дыр. Караам-

биле-даа көрдүм, сартык-саңмарын-даа четтирип турар апардым.

Анныыр сезонунуң үезинде аңаа чеде бээринге ол-бо чүктен сөктүп келгилээн дииңчилер-ле эндерик турар. Аътты аъттыг, ытты ыттыг, чадаа чадаг. Машина четпес чер. Бис ышкаш хаваң чадаг кижилер чоокшулады октадып алгаш, чүктешкилик, ийи хонуп чорааш, ажыг дерин төп чорааш, чеде болдур эвеспе.

Мээн эжим дииң эвинге шору апарган. Бир хүн Баржактын ыңды көрбөзи, Кара-Чадаана бажынче баткан чүве. Бис Хоор-Хем бажын долгангаш, ынаар барбайн турган бис. Кежээ ийи дииң астып алган кылаштап келди.

— Аа, халак!— деп, депиже бо-ла.— Бистер озалдаандыр бис. Хамык дииңни Чадаана улузу аннап каапкандыр — дээш, таалайын таккылады-дыр.

— Хөй кижидир бе? Кашты өлүргендир?

— Алды кижидир бис диди. Бир эрге ужураштым. Алды чүс ажыгны өлүрдүвүс дидир — дээш, хендирде дизип каан ийи дииңин чежип тур.— Шагда-ла келген улус-тур, октябрь он үште-ле.

— Он үште келген болза, кара дииңнер кырып алган улус-тур — дидим.

— Шынап-ла ынчан дииң кара турар. Хар чагбаан, дииң четчир үе турбаан.

— Кончуг сойлуктар боор. Анчылар эвес, төтчеглекчилердир. Кымга билдирзе экил боларны — дээш, кижим ам менче халдап келди.— Сен бо солун-салынга чоп бо айтырыгны көдүрбөс кижидир сен? Чүгле ол эвес. Мону көрөм — дээш, бир дииңни карыжап тур.— Көрдүн бе, карыш безин четпес. Улуг дииң чок болган-дыр... Мону канчаар чүвөл? Оода каш чыл иштинде республикага дииңнээшкинни шууг хоруза кандыгыл мону?

Эштин дииң салымынын дугайында сагыжынын дүүрөп турары чөптүг болдур эвеспе. Сөөлгү чылда мээн-не билир черлеримде ол амытанның чүгле боду бичелеп турары эвес, харын санынын эвээжеп турары каракка илден. Чиир чем — тоорук, кат тайгада барда-даа, дииң чок.

— Бодун көдүрүпсүңзе? Солунга чүүл бижип билбес эвес сен?— дидим.

— Бодун деп. Сен дээрге, менээ бодаарга, улуг аңчы кижидир ышкакыл сен — дээш, бичии үзүктөлгөш, арай частып,

чымчап келди.— Бодун ынча дээр ышкажык сен: улуг аңчы мен дээр. Кижн сургаар — дээш, хидиледи.

Чүве-даа ыыттавадым, чүгле хүлүмзүрүп кагдым.

Ол-даа харын ол-ла болду. Бир кержээ дыка орай кылаштап келди. Хар чаап турган чүве. Шупту боду ак шаң. Ийи будундан халайтыр тудуп келген чаңгыс динчин ынаар шывадапкаш, хар-хурун кактанып, ак халадын уштуп, кезек ыыт чок тур. Арын-шырайын көөрүмге, бир-ле чүвеге хому даан. Оон шай кудуп алгаш, аартай берди.

— Чоп читтин?— дидим.

— Бо-дур — дээш, хаванның ийи азыын карманындан уштуп эккелди.— Боларны туруп ап чыттым. Дүгдө хаван өлүп калган чыдыр. Чыдып калган. Та чүү кижн боолапкан. Дөрт кускун мени теп каар часты. Оозун хопталааш. Чекпе бэза чип турган-дыр. Тозовка-биле боолаан болгай аан. Ёозажок, караанга көзүлген-не аң, кушче боо арныр — деп, эжим хыйланыксаары хөлчок. Бистин-биле кожа одаглар-ла хөй. Чамдыкта оларга барып, оон ээлери-биле хөөрежип-даа турган бис. Динчилер-биле черге-даа ужуражып, таакпы тыртым аразында чүү-хөөнү чугаалажы кааптар-ла болгай. Аңчыларнын хөй кезин аныяктар. Оларнын, хөөкүйлернин, аксы бош, чүве чажырбас, каяа чүнү көргенин, канчаар атканын, канчаар чазылканын байысаалга чокка-ла боттары өчүп кааптар. Бир оол бир кодан чер хаваны көрдүм деп чугаалаан, ынчалза-даа бооладым дивээн. Бир оол тооргу частым деп халактап орган. Бир аңчы кара-куш сыра бажынга олурда, адарымга, төлт диди — ылап-ла дегди. Хем куду ужуп бады барды. Та кайда өлдү ыйнаан дей-дир. Эки танышпазы улус боорга, ынчалчык бе, мээң эжим демгилернин чугааларын дыңнап ора, бук-даа дивээн. А одагга келгеш, ам дештип үнгөн.

— Хомуданчыг-дыр оо!— деп эгелээн.— Мелегей-ле кижилер чоруур-дур. Өөдежок чүүлдер үүлгедип алгаш, мактанып. Хы!— дигилеп, чаңгыс черге олуралбайн тур.

— Бо чүнү ынчап тур сен?— деп ылавыладым.

— Демгн аңчыларны дыңнадың ыйнаан. Хаванны чеже-даа тозовка-биле боолаарга, ол черинге каяа өлүр чүвөл. Кара-куш ыяап-ла сыра жырынга олурар ышкажык. Чеже-даа өлүмүнче адарга, сыра адаанче дораан чуглуп батпас-ла болгай. Дөвүнчүк куду ужуп баткаш, тывылбайн баар. Ёозажок — деп, кижим кончуттунуп-даа медээжок.— Чөпшээрелдиг болза, каяа, чүзүнче адарын көрүп аар-ла бол-

гай. Шимчевес кылдыр адар — дээш, отче будук октагылап тур.— Бо Баржак тайгазының ээзи бар чүве бе, чок чүве бе? Чүнү көрүп турар чүвел?—даа дигилей-дир.

Каш хонганывыста бистиң чогувуска доруг аъттыг, кара ыттыг чаңгыс аңчы көстүп келген. Бодуп көөрге, кижини ортузу чаа-ла ажып чоруур эр. Оон өскелерден онзагай чүвези чүл дээрге, динчээрде аьдыдан чарылбас. Чүгле ыды ээре бергенде, динч көрүп каанда, аьдының кырындан дүже халааш, динчни боолап алгаш, оон ыңай чок болза аьттаньпкаш, чок болза аьдын чедипкеш, чоруптар. Бараа элдеп кижини. Тожулар харын динчнин иви-чарызының кырындан боо-лаар деп дыңнаан мен. Хар улуг черге чөп-даа ыйнаан. Оларның өөренген чаңы-даа ындыг.

Бир хүн дужа бердим. Кижим аьдының кырында сөскее берген олур.

— Бистиң бо Хемчик, Улуг-Хемден мынчаар аьттыг динчээр кижини турбаан чүве болгай. Силерни эжим-биле кайгап чугаалажып тур ыс ийин. Онза аңчы дийип тур бис — дидим.

Кижим хүлүмзүргеш, аьдындан дүже халыды. Оон менче папирозун сунуп келди.

— Улуска-даа чугаалаар эвес чүве-дир ийин. Чүү кижини аьт-биле динчнеп чораан боор. Кезээн кижини мен. Эрткен күзүн база маңаа динчнеп келдим. Аьттыг, ыттыг. Ыдым демги ол, кара ыт. Бир хүн динчнеп-динчнеп келиримге, өртеп каан аьдым-даа чок, эзер-чүгеним-даа чок. Одагга ижик-дөжөөм, күш-хүнезиним-даа чок. Чүдек чоор — дээш, кезек үзүктелгеш, немеди.— Кезээн кижини-дир мен ийин.

Ону дыңнааш, мээн эжимнин хорадап турарын чүү дээр. Ол оор көстүп кээр болза, та канчаптар ыйнаан.

— Аңчылар төөгүзүнде көзүлбээн чүве-дир. Кайда ирги ол оор. Бо мынчаар-ла ыйнаан ол. Канчап мону тып аарыл? Дээди хемчег-биле алза-даа ажырбас кижини-дир ол — дээш, дыка-ла үр алганды. Аксындан үнүп турар сөстериңиң багы-даа кончуг, колдуунда-ла карганышкын...

Эштиңи чөп. Мен чүнү-даа ыттаваан мен. Оон каш хонганда, каш чыл бурунгаар маңаа баргузин уксаалыг киштер салыпкан, олар дыка өскен. Оларны Чаа-Хөл бажыңга турган егерлер боттары чок кылган деп чугаа дыңнааш, эжимнин хорадап, хомудап турарын канчаар боор.

Баржакка хар оон мурнунда ында-кайда бичиилеп дүжүп турган чүве. Ам-на тө каап, кодан-тавактааш турупту.

Бистер Чымчак-Оорга деп черге келген бис. Чайын аал чайлаар чадырга от ужудуп алгаш, чем кылып тур бис. Имир чаа-ла дүшкен. Хеп-хенертен дааш-ла эвес дааш, ыт-ла эвес ыт үндү. Мырынай чанывыста. Ында хорум бар чүве, ында-ла. «Мак-мяк! мээ-мээ!»— дээн үннер дынналды. Бир-бир дыннаарга, чиилээн-маалаан анай, хураган-даа үнү ыш-каш. Оон бир дыннаарымга, «мөө! муу!» деп баар, инектер-даа эдип турган ышкаш. Оон «палт-палт!»-даа дижи бээр. Хөрээ хос чүве дег. Хөөлээр-даа чүве бар. Чамдыкта куштар-даа үнү дынналып кээр. Ол үннерниң чииртимин канчаар боор, кижиниң куйга-бажы кужураар.

— Ол чүл?

— Та, ээлиг өдек эвеспе мон — дээш, эжим хейде-ле каттырымзады. Оон мени ыдалай-дыр.— Барып боолап көрем. Аганактар эвес ыйнаан.

Аганактар дээрге-ле тайга торлаалары ышкакжыл. Ол хире орайтай бергенде, олар чоп алгыржыр деп. Оларның эдери-даа ындыг эвес. Ынчалза-даа хорумче углай үш улай бооладым. Чүгле октарым сыылаары дынналчык. А демги чувелерниң алгыржыры дам баар болду. Дыка-ла кортчук бис ам. А бистер ол чүү деп чувел дээрзин черле аайын тыппаан бис. Эртен чер чырый бергенде көөрүмге, хорумда чаңгыс күске изинден өске кандыг-даа ис чок болган.

Сөөлүнде дыннаарывыска ол тас тайга кырынга кадарчылар ол хорумнарның ачызында чайлаар чүве-дир. Чайын оларның адаандан суг үнүп кээр, күзүн кадып каар. Ынчалза-даа чер иштинде суг бар-ла болгай. Чер донуп, кызга бээрге, ол сугнуң тыныжы янзы-бүрү үннер үндүрүп турганы ол хире. Ол ыт-шимээнни дыннаарга, Баржак тайгазы ооң байлаан чөп ажыглап билбес, чилби кижилерге хорадааш, киленин-даа сөглөп чытканзыг. Кичээнмес болза, Баржакта аажы-ла бар чорбадыва!

*

Шүлүктөр, шүлүглелдер

СТЕПАН САРЫГ-ООЛ

АЛДАН ЧЫЛДА ЫРЛАП КЕЛДИМ

Меңги баштыг буурул сыннар —
Мөңгүлектер, Мөңгүн-Тайга,
Мээц Тывам — төрөөн черим
Мөңгө хостуун ырлап үнген.

ТАР-да, МАР-да кадарчылар
Даглар, Хову, Хангайларда
Хосталганың үнүн алчып,
Холун сунчуп ырлап үнчүк!

«Очаландан кедилерин
Орус арат айтып берген,
Октябрьның хувискаалы
Ол-ла чурттан өөскүп үнген!»

Бүргег дүн дег чуртум чону
Бүдүүлүк караңгы бол,
Чаа дан херээн чээрби бир чыл
Сагыш-сеткил оду болган.

Он үш харлыг өскүс оол мен
Ону канчап уттур ийик мен!
Алдан чылда ырлап келдим.
Ам мээн үнүм улам дендээн.

Ол-ла хостуг чаагай ырым
Оол чаштан — көшкүн аалдан
Саян-Шуштуң ГЭС-зи чедир
Сайзыралды йөрээп чору.

Амгы чырык Эрдэнэди,
Тыва кобальты, асбести
Акы-дунма Моол, Тыва
Дыка чоргаар ырлажып тур!

Ай, хүн адаа — октаргайда
Алышкылар — космонавтар
Джанибеков, Гуррагчаны
Чангыландыр ырлажып тур!

Кончук-Сумла, Чыргал-оолдун
Хомус үнү оларны үдеп,
Москвадан чаңгылаганы
Моол, Тыва динмиреп тур!

*

ЮРИЙ КЮНЗЕГЕШ

* * *

Черге чорааш
дээрже көөр мен —
чечек сылдыс
Хоорайлар дег
мени кый деп чивецнежир.
Сеткилимде:
«Чедип кел!»
деп кыйгырганзыг.
Дээрже үнгеш,
Черже көөр мен —
сылдыс чечек
Хорагай дег
сени адап,
айырацнаар.
«Дедир эеп кел,
ошкап каайын, сарыым»
дээнзиг.
Ченнээн хем дег
булут кырлап,
бады келгеш,
Девиденчиг,
уяранчыг,
магаданчыг

Черим сенээ

чеже-даа чыл

чурттаксанчыг.

ААС-КЕЖИИН ЫШКЫНМАС МЕН

Авам холу хоюг, чымчак, арыг, эргим,
Адыштары чемзиг, элбек — чонунуу дег.
Часкай кааптар — аарышкынгаш, моготпас мен.
Чажым суйбаар — бүткүр бодум чымырткайныр.

«Салаалары авазыны олчаан-дыр» деп,
Чааваларым, даайларым магадады.
А мен аалда авам сактып уярадым,
Анай кара чажым бодап сарыннадым.

«Аван холу чиирбей дег чинге, шевер.
Адыштары хаваргыже ажылдаан бол,
Салаазынга савар безин орааштырбас —
Чалыы хевээр ор боор але, кызым?» — дишкен.

Авам холу чүнү кылбас: даараныр —
Ажы-төлү хептиг-сынныг, каас чоруур,
Арбай соктаар — хырны-боску тодуг апаар,
Аъттын тынын шелиптерге — эзир түрлүг...

Чолаачылаар — аъттан ылгын. Ужудуптар —
Чоонган дээр сен — октан дүрген булут кырлаар...
«Сээң аван база ындыг, сарыым» дээр дээш,
Сеткилимде эгенир мен, эргим оолак.

«Салааларың чиңге, шевер чиирбей дег,
Чаражын аа, сарыым!» дээриң манап чор мен.
Авам, угбам, төрелдерим сээң-биле
Алгап каары элек дизе, элдеп-ле-дир...

Ачам менээ болчуп келбес. Амур хемде
Акы-дуңма хөөрүндө орнукшуткан.
«Аванны дег салааларың чараш-тыр» дээш
Аалынга чанып келир хонуу узаан.

Ынчалза-даа: «Салаазының чиирбейлерин
Санап алыр арга бар бе, кандыгыл?» деп,

Ындавирек сен-не харын ыттавас,
Сагыжымның чалгыын билбейн чоруур-дур сен.

Чамдык оолдар мени харын кочулазын,
Салааларым чиирбей дег чиңге-даа бол,
Чуртталганы холум-биле каастажып,
Чуртум тудар аас-кежиим ышкынмас мен.

*

АЛЕКСАНДР ДАРЖАЙ

АВАМНЫҢ ЙӨРЭЭЛИ

Хараачадан бакылаан ай
Хайыралап кээргевейн,
Соок караан дыдык өтгүр
Шоотканзыг көрүп эртер,
Кыштың улаан каржы хады
Кыжыраанзыг өгнү силгиир
Берге өйде төрүттүнген,
Мээң оглум, аалың утпа!

Өскен өөңнүң эргининден
Өртемчейни танып билдиң.
Бөгүн, оглум, аъттангаштың
Мөөрүк ажып чоруптар сен.
Аваң сагган хоюг сүдүн
Амданнанып ижип тур сен.
Орук-суурга каяа-даа-ла
Ооң өңүн утпа, оглум!

Адаларың ыдык сагаан
Ак чемин хүндүлөп чор.
Арын-нүүрүң, чораан бодун
Аккыр сүт дег чам чок болзун!
Калбак хөрээң ханызынга
Кара кузум хойлавайн чор.
Доктаадып ал, даг дег караны
Довук дег ак базып каан чоор.

Алгыг делгем ховуң ышкаш
Ажык, чазык чору, оглум.
Ындыг кижээ сын-даа чавыс,
Ындыг кижээ далай-даа сыык...

Амыдырал делгеминде
Арттар-сыннар энмежок.
Аьдың аңаа буруза-даа,
Алыс бодуң хөлүш диве.

Сээн эртер оруун узун:
Алды артты ажар сен,
Чеди хемни кежер сен —
Ажык шөлче үнүп кээр сен.
Тос оруктуу белдиринге —
Долгандыр кээп хараныр сен:
Кылган чүүлүн дөгөрезин
Хынамчалыг шүгдүнер сен.

Арат чоннун сеткилинге
Амыдырал, ажыл-херээн
Аякта бо хоюг сүт дег
Айдыс амдан артырза,
Арт-сын ажыр үдеп турган
Аваң чагыы чогааны ол.
Сүзүглээштин чажып турар
Сүт дег арыг болганың ол.

ШОНЧАЛАЙЛАР

Частың кээрин четтикпейн манаан бодум
Чаагай хүннер дүжүп кээрге, канчаарым ол?
Карандыда шончалайлар көгөреңнеп,
Караам чажын бүлдейти чоп кударатты?

Эрте частың чечээндиве көрүп тура,
Элек-иргин чалыы шаанда черин кагган
Эштеримниң шырай-арны сагыжымга
Эзилген хар бузун өттүр көстүр чүзүл?

Өлгөн-читкен эштеримниң мурнун орта
Өрелиг-даа арткан ышкаш кижидир мен.
Олар эвес, орнунга мен шак бо өйде
Ойга чыдар ужурлуг-даа ышкаш-тыр мен.

Чазын чүге үргүлчү-ле кударалга
Сагыжымны бүргедиптер кижидир мен?
Шагда мөчээн өөрлерим шончалай бооп,
Шатты дургаар үнүп турар эвес ыйнаан?!

САЙЗАНАКТААН ШҮЛҮКТЕР

1. Чүрээм камна

Ынакшылдың өпейинге даамчырап,
Ыржым дүне таалап тур мен.
Ыяңгылыг ырың мени
Ынай хензиг доозун дег,
Сылдыстарже
Сыылатты,
Уруг!
Бодаарымга, четпээн-барбаан сылдызым чок...
Борбак черни хензиг када эргидим.
Карак четпес октаргай
Карыш дурту болду.
Ынакшылың күштүг,
Ыракшылы дендии —
Чүгле чаңгыс
Чүрээм камна,
Уруг!

2. Сарыым

Сайлыг хемнин агымының ыржым өттүр
Саарыгланып шаалаан үнү дыңналы-дыр.
Одарында хүргүл хүлбүс таарзынып,
«Онза-дыр!» деп омаа кончуг огура-дыр.
Чараш уруг,
Сагыш салып,
Дыңнаалап көр,
Саарыг үнү
Дыка өткүт:
«Сарыым, сарыым,
Чаагың кай,
Чаагың кай!..»
Сырынчыгаш,
Сыгырга куш,
Сылдыс шолбан,
Сыргаларлыг хадыңчыктар, дээрбек дег ай
Сымыранып турлар: «Сары-ым! Са-ры-ым!»
Оолдун бүгү арыг чүрээ, ынакшылы
Октаргайда сине берген: «Са-ры-ым!»

* * *

Бөмбүрзекти чырыткан хүн
Бөгүн-даарта өже бербес.
Мөңгө шагда херел саарар.

Шынаа кежир эгит чокка
Чылдар шуужуп ужуп эртер.
Шышган эъдим шүглүп калыр.

Кыраан назын кыпсынчыг дээш,
Кышкырбас мен. Шүлүк-ырны
Кырым сынар, кагбас-даа мен.

Шаа кээрге, шатка кайыи
Сагыжым дыш чыдып аар мен.
Сактырымга чүрээм диринг —

Тыва черим судал-согуун
Дыңнаалап каап, хей-аът кирип,
Дыңгылдайлап чыдар дег мен.

*

САЛЧАК МОЛДУРГА

ПАРТИЯГА АЙЫТКАЛ

Баш-даа бедик, сеткил сергек,
Базым херик, хол-даа дыңзыг
Бажың тудуп, тараа тарып,
Малчын, башкы — кым-даа чорааш,
Баштайгының
Баштайында
Партияны —
Башкы Ленин партиязын адаар-дыр мен!

Чурттун төвү — Москва дамчып,
Шупту дипти эргий ушкан,
Шуурган ышкаш, коммунистер
Шуулганынга киржип оргаш,
Маадыр ишче
Мандат берген
Партияны —
Башкы Ленин партиязын бодаар-дыр мен!

Кежик болган дүүнгү үүле,
Келир өндүр чаяалгада
Мээң-даа үнүм, үлүүм кирген,
Берзенипкеш, ажылдаайн!— деп
Бады сөстү
Маңаа бергеш,
Партияны —
Башкы Ленин партиязын йөрээр-дир мен!

СЫЛДЫС БИЛЕ СЫЛДЫС ИЙИ

(Кыстын ыры)

Сылдыс биле
Сылдыс ийи
Чыра тыртчыл,
Хөөрежип тур

М. Ю. Лермонтов.

Эртен, кежээ ажыл, дышче
Эжеш баскан оол, кыс көргөш,
Бо-ла чааскаан чоруур сени
Бодумга-даа дөмейлээр мен.

Ынчангаштын ындыг боор сен:
Ырымның эң дээжизи,
Хүндүс — чырым, дүне — дүжүм,
Күзелим бооп хуула бердин.

Бажыңымның дужу-биле
Бадып, өскөөн санында-ла,
Бараанындан чүрээм саргыыр,
Бажым безин дескине бээр.

Ынчалза-даа, хугбай чүве,
Ыя-ла бо, кожа-даа бол,
Хары ийи шолбан ышкаш,
Каржып эртип турар-дыр бис.

Сылдыс биле сылдыс ышкаш,
Чыра тыртчыр турган болза,
Хөрээңдиве шурай бергеш,
Хөңнүм сөглөп бээр ийик мен!

ИЙИ МЕРГЕН

(Баштаксарык)

Педнатр Владимир Михайлович
Очурга

Рентгенни өөрөймээн дээш башкым меңээ
Эргээмден-даа чоон «бирээ» салгандан бээр,
Эртемденни, ажыткан ооц эртемин-даа
Рентген дээр чуве-дир деп угаан билдим.

Эрги хоочум чүрээм дарлап, бастып кээрге,
Эртемниг шаг эмчизинге билдирткен мен:
Рентгенниң херелинге чиңнетпишаан,
Рецепте эм-таң аймаан шээжи болдум.

Эки үем кежиин пөктүр ишпейн чыткаш,
Эргим чуртка өрөм төлөп бербейн чорааш,
Эргектен-даа кыска чурттаар хөңнүм чогуң
Энем болган хүшүмге-даа медеглээн мен.

Мени бөгүн ийн мерген эмнеп турар:
Педнатрым амы-тыным узатпышаан,
Петрарка, өлгүжеге, алгап төтпээн
Бедик чаяан — Ынакшыл — мээң эң кол эмчим!

Эртен, кежээ азы даарта, билиш-ле чок,
Эрги хоочум орнум бажын суйбап келир —
Эрте баспас мөңгө уйгум оранынче,
Эрте-даа бол, орай-даа бол, калгыптар мен...

Эрээн-шокар шак бо Чер деп өртемчейде
Эгелеп каан үүле-херээм шуптараткаш,
Эң-не сөөлгү, миннип чыткаш, тынарымда,
Эмчим биле Ынакшылым адап каар мен!

«ЧЕСТ ПРАЦЕ!— ИШКЕ АЛДАР!»

«Л-410» деп чехословак бүдүрүлгө-
ниң самоледун эң-не баштай баш-
карган тыва ужудукчуларнын бирээ-
зи — Мерген Максимонович Муназукка

Найыралдын чүгүн сөөрткен
Чех марка самоледу
Черим дээрин харап кээрге,
Найырлаан мен, амыраан мен!

«Шаажылал мурнуу сөске»
Юлиус Фучик тынын шипшээш,
Сазан, нацист киндан өттүр
Улустарже ужудупкан.

Черлик, ханныг аажылалды
Килең-биле сойгалааш, ол:
«Серемчилиг болуңар!»— деп
Кижилерни кичээндирген.

Саттыныкчы, шаажылакчы...
Сек, хүл болуп хадыгыже,
Чанчын, маадыр Свобода
Чех, совет солдат чораан.

Акы-дуцма төккөн хан, дер
Черже хилис сиңе бербээн,
Ам бис бөгүн мынча дээр бис:
«Чест праце!— Ишке алдар!»

МОНГУШ ӨЛЧЕЙ-ООЛ

ДОЗА ТУРАР

Бурун шагдан, өнчү ышкаш, дамчып келген
Мунгаранчыг, коргунчуг-даа чугаалар бар.
Баажызы чок тывызыктар ыдып каан дег,
Бажым-мээмде өрүмнелип чоруп берген.

«Үш чүүл халап чамбы дипке болур» дигеш,
Үш-ле сөске: «Өрт, хат, суг» деп харыылап каан.
Биче шаамда, өгбелерден ону дыңнааш,
Бирден-бир чок маргыжып-даа чоргулаан мен:

«Чаштынар дээш каяа, кайнаар сыңны бээр сен?
Чалым, дагны хоора шааптар күштүг хат-тыр!
Далай, черни хайындыр-ла, эзилдир-ле
Таварый бээр, хоозурадыр өрт-түр!»

«А суг халап кандыгыл?» деп айтырган мен.
Ак-Сал өгбе арай сергең харыылажык:
«Далай дүүнче кургаг черлер төдүзү-ле
Тайлып, дүлнүп киргилей бээр халап-тыр ол!

Ынчалза-даа шак ол халап эрте берген,
Ынаар Буура кырында бир демир сал бар:
Өлдеп артар — кижилерниң үре-төлү
Өзүп үнген чери ол-ла джирлер боор...»

Тоолчургу чугааны ам бодап ора,
Доштуг эра сагыжымга кыймыш кынныр...
Ол-даа ынчаар эрте берген джик деп кааш,
Ооч ыңай чүзүл кылдыр дүүштүрер мен.

Өртемчейниң амызы дээш турушпааже,
Өрттеп артпас — үлегер сөс шыныгы апаар.
Чазак, намым чүткүлүнге немере бооп,
Чаңгыс доңда баглашканым ужуру ол!

КОРГАР ЧҮВЕМ

Аттыг-чарлыг начын эвес,
Анаа өй-тап бүдүштүг бол.
Сеткил-хөңнүм сирилээже,
Сестир чүвем барык-ла чок.

Ажыл-ишти кылып чорда,
Частырыглар болдуна бээр.
Сагыжым-на саарзык боордан,
Айыылзынар барымдаам чок.

Артым, мурнум кады-хаара
Карактап бээр чонум кончуг.
Алдагдалым эдип-чазаар,
Харысалгам улгаттырар.

«Ада-чуртуң айыылда-дыр,
Дузалаш!»— деп дужаал келзе,
Амы-тыным артымга каап,
Тулчуушкунче кириптер мен.

Тенекпейлер оруум дозуп,
Девидедир бодай берзе,
Чалым ышкаш, хөме базып,
Чаңнык түрлүг болу бээр мен...

Шак бо чораан назынымда
Чаңгыс коргар чүвелиг мен:

Хоор чонум аразындан
Хоорулза — дүүрээним ол!

Чагыг, сүмө дыннавастап,
Хаайым өрү сунупсумза,—
Хая көрнүр, өршээвестер...
Чааскаанзырал — өлүм ыйнаан!

ЧЕТТИРБЭЭН МЕН

Шуглак-дөжөк ээзи болуп,
Хүндү сагып чыдарым чок.
Чурттап эрткен назынымда,
Хүнге черле четтирбээн мен:

Сыгыр данда тура халааш,
Кайда-чүдө четкилээр мен:
Чырык хүнүм ыядыксап
Харап келир — кызыл көс-ле!

Кылганымдан белең-селең
Салдынар чок болганымда,
Шагзыргай хүн мени каапкаш,
Кырлаң ажыр калгып чой баар...

Өртемчейиниң чулазындан
Өжөгөрөөн мурнап эвес,
Алызымдан «дириг сөөктүг»,
Ажыл каннаан бүдүжүм боор.

Шуглак-дөжөк тамчыын көрүп,
Күжүм халас барбазын дээш,
Чурттап эрткен назынымда
Хүнге черле четтирбээн мен!

□

ВИКТОР САГААН-ООЛ

* * *

Четчи берген чечектерни чарашсынгаш,
Чеже катап чыттап, суйбап чорбажык мен!
Болганчок-ла сагланнады силгиirimге,
Борбак, кылаң дамдылары черже шуужар...

Агаар шыгын чайгы дүндө чечектерге
Арттырып каар чылдагааны ужурлуг боор.
Ынакшаанын оскунганын, кижн ыяап
Ыглаптарын билнр болгаш, ындыг чадап...

Чаъс чагбас, шалын дүшпес турган болза,
Чараш, өнгүр чечектер-даа кайын үнер.
Салым-чолду ынакшылга каастап чорза,
Чайгаар канчап карак чажы төктү бээр деп...

* * *

Чайгаар, ынчаар чаяттынган
Чадың болгаш чаражыңны,
Ошкаттырган чаактарыңны
Олчаан каггаш, ашаан ойлаан...

Ынчанмыже ону катап
Чеднп келнр магат бодап,
Ыгламзыраар, сарымналыр
Сеткилинде херел арткан...

Деңмикиңннн барган черн
Дескен аң дег билднмес бол,
Орай дүне дүжел чыда,
Оттуп келгеш, боданыр сен:

«Ынчан, кажан мен оон дыңзыг
Куспаан хүлээп алганымда,
«Ынак мен!» деп авыяастаап
Куурумчу кижн боор бе?»

Ынчанмыже ону черле
Ыт деп бодап куду көрбе.
Сүт, хар дег ак сеткилиннн
Чүү-даа кайын карартыр деп...

* * *

Кыйгырышкан, болчашкан дег,
Катчы берген ийн хемнн
Кызыл дуруг бизенннн
Харал көөр дээш, үнүп келднм:

Хайым, шакпын агымнарнын
Ошкашкылаан бырлаңнарын,
Кадыргылар ажа халчып,
Ойнап-сылдап, чемнеп турлар...

Эжеш-эжеш өдүрөктер
Эзиннелдир кылайткылааш,
Эремиңге кээп хонгаш,
Эргеленип, эштип чорлар.

Эрик дургаар чергелешкен
Ээлгир талдар сагланнажып,
Ырлап, хөглээн саарыг-биле
Ылчыңнажып ойнап турлар.

Ийи чүктен агып келген
Ийи хемниң каттышканын,
Оол, кысты дүгдээнде дег,
Омаам хайнып көрүп алдым.

* * *

Чалы шаамны эргий бодап кээримге,
Шагдагы-ла ырап барган үе эвес,
Дүүн чаа-ла казыргылап, дойлуп эрткен
Дүлгээзинниг шуурган ышкаш сагындырар.

Чалы шаамда хөглөп өскөн чажыттарым
Каткы, ыры кулаамга кээп дыңналы бээр.
Саарыгларын чарыштырган Алаш хемим
Караңгыда уйгу-дүшке бо-ла кирер...

Чалы шаамда чайын көргөн чечектерим
Сагыжымга кыжын безин чуруттунар.
Шала пөрүк, хүлүмзүрөөн, чараш шырай
Шак-ла ында болчаам манап орган-даа дег...

Чалы үем черле ынчаш канчангаштың,
Чарлып болбас, кады чурттап чоруур чүвөл?
Амды чаа-ла көргеним чон болганчок-ла,
Ала-чайгаар, уттундура бээр чүвөл?

Аыыак шаа чуртталгага эң-не эргим,
Алдындан-даа, мөңгүнден-даа артык дижир.
Чүрөк чүгле ынакшылче аскымнадып,
Чүткүп чораан үе болгаш ындыг боор ол...

*

ЭРГИМ ХҮН ОЛ

Даржылгалыг хөлүгүр чүс-чүс чылдар
Талыгырже эленейнип шуужуп эрткен.
Дээрде, хүнге, бурганга-даа ядыы чоннар —
Тейлеп-чүдүп чалбарза-даа, кежик тыппаан.

Эрткен чылдар төөгүлүг хүннеринден
Эргими-ле — апрель ай, апрель ай.
Амгы бистиң чыргалывыс, чагыргавыс —
Ашпас хүнү — өндүр Ленин төрөөн хүнү.

Орус чурттан Ленин гений төрүттүнгөш,
Ораннарга мөңгө чыргал номнал чарлаан.
Хамык чоннуң карактары ынаар көрүп,
Хавыяалыг баштыңыңга мөгейип тур.

Сеткил ханган өөрүшкүмнү илередип,
Чечен сөске төдү чуруп шыдавас бол,
Черивиске улуг кижини төрөөн хүнү —
Чээрби чүс чыл кижизи мээ эргим хүн ол.

ӨӨРҮМНҮҢ ДЕТКИМЧЕЗИ

Мээң алдарым —
Өөрүмнүн деткимчези.
Бедик артты
Өрү үнер даянгыжым.
Өргүн чонга,
Өскөн черге чүрээм тудуп,
Ырым-шоорум,
Ынакшылым ында сиңген.

Кажар арга,
Каалама орук дилевээн мен,
Дерим төккөш,
Демисежип туржуп чорааш,
Амыдырал,
Аас-кежин чаалап алгаш,
Чонум херээн
Чогутчуп-даа чурттап чор мен.

ЫРЫМ БОЛГАН ЧУРТУМ

Ырым болган чуртум,
Ынаам сиңген чонум,
Авыралың өндүр —
Амы-тыным сенде.

Сураан күзел бүткен —
Чуртталгам-даа байлак,
Октябрьның хүнү
Оруум уткуй чыраан.

Совет чуртум ээзи —
Чоргаар хостуг ие мен,
Чаштарымнын оруу —
Чаагай чай — коммунизм.

Оңу чүглө биске
Орус чон, Ленин,
Коммунистиг нам
Хосталганы шаңнаан.

ИРГИТ БАДРА

СЫЛДЫСТАР

Одагларнын оттары дег кыланнашкан
Орай дүне сылдыстарның чаптанчыын ой.
Төктү берген чинчилер дег ында-мында
Дөгөрез мени көрүп, турган-даа дег.
Шоваа эрниц эрес-дидим көрүжү дег,
Шолбан сылдыс дендии онза көрүп турар.
Боларларнын Айга, Хүнге дөмөйлөшкээн
Бодум безин кайгап ханмас кижидир мен.
Түмө, сая, чеже чүвө, хамык сылдыс
Дүннү өттүр карактарын черле шиммес,
Ада-чуртум сайгылгааны кыпканы дег
Адар данны атсы чырып хонар-дырлар.
Хүндүс боорга, чаштыңган дег чиде-даа бээр,—
Хүннү бадыр кайдазы-даа билдинместер.
Орай кежээ база катап көстүп келгеш,
Орайымдан бо-ла харай берген турар.

Хевирлери төрөлдөшкөк борбак-борбак,
Херелдери дөмөйлөшкөк кылаң-кылаң.
Дистинии чок чинчилер дег сылдыстарны
Дириг бойдус шупту мен дег көрүп тур боор.
Гагаринниң ажыдын каан оруу-биле
Кааң дээрлеп бирээзинге аалдап четкеш,
Ак-көк хемим кызыл чечээн белек кылдыр
— Амыр-ла!— дээш сылдыс кижээ сунуксаар мен.

АНТОН ҮЕРЖАА

АВАМ — СЕТКИЛИМДЕ

Эртем-номга өөрөнмээн бол, өпейлинимден
Эки, бакты ылгап айтып, сургап чораан
Хайыралдыг авам сен дег мерген башкы
Каптагайны эргизе-даа, тывар мен бе?!

Чалгын-чакпам чүглөп берген авыралдыг
Чагыг-сөзүң, өней ыр дег тааланчыг.
Чазыыл чок дээш, чажың мени ында-хаая
Часкаптар сен — чассыткан дег болур ийк...

Отка-пашка дүшпезе-даа, ам-даа болза,
Опчоктаны бээр-дир мен. Ынчан мени
Амыдырал часкавыдар, аашкылыг бол,
Авамның сээң холуң-дур деп билип чор мен.

КАҢДААШКЫНДА

Кудай-дээрден өрге чылгаар өл-даа дүшпөс
Кударанчыг кандаашкынның түлүк өйү:
Чашпан-сиген кагып-суксааш, кадар четкен,
Шапкын хемнер сайындыва кире берген.

Хайыра чок хаарып турар дээрниң хүнү
Қара черниң качыгдалын онааваанзыг...
Өлөрөргөн дүдүскекте хову-шынаа
Өрттенип-даа чыткан ышкаш дакпыжанчыг.

Халап дөгээн бойдус аагын эскербээнзиг,
Қара чаңгыс шөлде кижии иженип тур...

Мөнгүн суу дег, сыстып келген хаваанда дер
Мөндүш кыннып хөрзүндүвө кылаш дээрге —
Чаъс-чайык үерлендир саарылган дег,
Чалгаан тараа карактарга көстүп келди.

*

БИЧЕ-ООЛ МОНГУЛ-ООЛ

ЧУРТТАЛГАВЫС ЧЕЧЭЭ БОЛЗУН

Эстеп баткан Хендергениң бажын орта
Эгээртиймес тараа тарыыр үем келген.
Бачым-чымыш ажыл-биле доңнашкаштын,
Байыр тудуп, чагаа бижпир шаам-на ол-дур.

Частың эки хүннеринде тараажыга
Чаңгыс-даа шак халас баары харааданчыг.
Майның соонда алды айның эгезинде
Маевкага чалап тур мен, эргим сарыым.

Эжин оолдуң шалып ижин магадаар сен,
Эки аъттын эртип кээрин сонуургаар сен.
Содаам кеткеш, алдан-дөрттүн аразынга
Сорук кирип девиirimни көргөй-даа сен.

Чагааларым хүннүн кээр деп манагзынма,
Частың хүнү узун-даа бол, чалгарава.
Алдын-сарыг бедик дүжүт чаагай сывы
Алыс баргаш, чуртталгавыс чечээ болзун.

*

КЫЗЫЛ-ООЛ КАЛЫНДУУ

ЧЕРИМ-ЧУРТУМ САКТЫ БЭЭР МЕН

Аалзынып, төрелзинип,
Авазынче чүткээн чаш дег,
Ырай бергеш, черим-чуртум
Ындынналдыр сакты бээр мен.

Төрээн черим, суурум арнын
Аалдап четкеш көрүксээр мен.
Төрөл чонум дөгөрезин
Амыр солчүп аргыксаар мен.

Алдын хүн дег авыралдыг,
Авам ышкаш хайыралыг,
Ойнап өскөн оранымның
Онзазын аар, экизин аар!

ОНДАР ОХЕМЧИК

МАЙНЫҢ ЧЕЧЭЭ БОЛУП АЛГАШ...

Малчын уруг чулуп алган
Майның чечээ болуксаан мен.
Чаптап, чыттай бээр орта,
Чаагындан ошкап каар мен.

Чүзүн-өңүн чарашсынып;
Чүрээндиве чыпшыр туткан
Частын чечээн чаптаан кыстың
Сагыжынга артып каар мен.

Черниц чечээ болуп алган
Чечен оол бооп чадавас деп,
Кадарчы кыс ырлай берзе,
Каттырыптар чыгыы боор мен.

Кадарчы кыс майның чечээн
Кара чашка кызып аар боор.
Хойжу кыска ынаам сөглөп,
Холун тудуп, көстүп кээр мен.

ЫРЖЫМ КЕЖЭЭ

Ылым-чылым ынаам ышкаш
Ыржым кежээ, оожум кежээ.
Хоюг-чымчак салгының мээң
Холдарымны суйбап чору.

Кыңгыраажы хылдар ышкаш
Кылаң кара дамырактың
Ыткыр үнүн дыңнап ор мен
Ыржым кежээ, оожум кежээ.

Чадаганап ойнап орар
Чалыы эжим билзээ ышкаш,
Дамыракта чайнаан айны
Таалап көрүп ор мен, ыржым.

Ырап чоруур хөңгүм чогул,
Ыржым кежээ, оожум кежээ.
Ындынналдыр ырлаксаам кээр,
Ынаам манап чор мен, кежээ.

СЭЭН ЧҮРЭЭН КӨЗЕЙ БЕРЗЕ...

Мөрөн хемниц чараш дажын
Бөгүн база сактып ор мен.
Тудуг кылган бригадамдан
Дургуннаар-даа чыгы туур мен.

Чаның сактып, арның дүжөп,
Сарынналып канчаарым ол?
Сагыш ышкаш чүвө кайдал,
Чазып турар эвес мен бе?

Мөрөн уруун көрүп кааштың
Мөөрөп тур деп кыжырый бээр.
Сээн чүрээң көзей берзе,
Чеде бээри чайлыг ыйнаан.

Чечек ышкаш чалыы бодун
Сеткилимни хөлзедиптиң
Мөөп турар борам мунгаш,
Мөрөниңге чеде бээр мен.

Кадар оьттуг мээстерге
Каткы-хөглүг хөөрежип,
Чечектерниц аразыңга
Четтинчипкеш чораай-ла бис.

ХАДЫҢЧЫГАШ

Бозагамга үнүп келгеш,
Бо-ла сени эскерер мен.
Сырын-салгын оюн эреп,
Сыргаларың суйбап турар.

Аныяамда бодум база
Арай сыңзыг, сен дег ийик мен.
Күзүңгү дег сыргаларны
Хүннүн чыгыы солуп чордум.

Кадай бодум бөгүн келгеш,
Канчап тенип орарым ол.
Хөнү сының, хөглүг үнүң
Хөөнүмнү оттурду бе?

Хадыңчыгаш, сени көргөш.
Катап-катап амыраар мен.
Чалыы шаамны сагындырган
Чаражың дээш өөрүүр мен.

ХАРЖЫГАШ

Хонар чериң шыгаап алган
Хоюг ак хар кайын келдиң?
Ээргиштелген, дүвүленген,
Эрес, аккыр күзенчиинни.

Холум сунгаш сени достум,
Хоя бердиң, хонмайн бардын.
Бир чыл хире чидип-чидип,
Бижииргээриң илдең-дир аа?

Манап турган харжыгажым,
Баштактанма, ойлап деспе.
Агар-биле салып каан дег,
Аккыр энчээң белээң болзун.

СУДАК УНУНГА

Эзтпек талдар хөлөгелээн серийн суглуг
 Эрээн чараш чурумалдыг судак уну
 Эргиде бир болчаг кылыр черивиске
 Эрткен чайын сонуургааштың чеде бердим.
 Он беш чылды назынымдан казып октааш,
 Орта хезек чалыы кыс бооп эргелендим.

Кастыктарым өнүн үрсп, кедеп келген
 Каш ак дүктү хензиг када утту каапкаш,
 Шырайымны ында-кайда кезип келген
 Сыгыгларны сагыжымда балай кааптым.
 Каттырымзаан хөглүг хүн бо булут ажыр
 Карак базып, «Ажырбас»— деп, деткип кагды.

Судак унун шиник киирген чечектерге
 Шуптузунга байыр сунуп мөгейгилээш,
 Медерелди сергедип кээр чаагай чыттыг
 Меде сиген аразынга шымнып, ойнап,
 Чассыг омаам, ынакшылым улам хайнып,
 Сарыым сени чедип кээр деп, манагзындым.

Бөкпек талдар араларын харагылап,
 Бөлүк хаактар ындындыва маңнадым-даа.
 «Кайда чору, айтып берем, эргимим»— деп,
 Хамнаарактан ээрежип, айтырдым-даа.
 «Келди бе?»— деп, айтырымымга хары бербейн,
 Хензиг бичии итпик оглу далбацнады.

Көрүнчүк дег, кылаң арыг судак суундан
 «Көрдүң бе?»— деп, айтырар дээш, ээге бердим.
 Орту четкен угбай арнын сугда көргөш,
 Орталанып миннип келгөш, эпчоксундум.
 Сеңээ душкан болчаам чери ындыг кончуг
 Сеткилимни дүймедир-дир, бодап чору.

АМЫРАГЫМ ЭВЕС СЕН БЕ?

Айдыс чыттыг өнгүр чечек
 Алаак шыкты каастап чытпайн,
 Ховуда чоп үнүп келдиң,
 Ховарынны көөргедир дээш бе?

Хову сенээ дыштыг-дыр бе,
Чылыг, азы делгем-дир бе?
Чылгычыга аян туткан
Хомус үнүн дыңнаксааш бе?

Шалын дамды мөндүннедир
Чайгангылап канчаарың ол?
Сарыым оолдун чассыг чаңын
Сагындырган ужурун чүл?

Азы мени уткуй үнүп,
Чедип кээрим бүдүү билгеш,
Чечек кылдыр хуула берген
Амырагым эвес сен бе?

□□

КАРА-ООЛ НАТПИЙ-ООЛ

МОЧУРГАЛААР ТЕНЕК УРУГ

Бичии чорааш, кады өскөн өөрүм-биле
Бир-ле солун оюнну тып, ойнай бээр бис.
Оолдар бистен чыдып калбас, элдеп чаңныг
Опаанай деп уругну ам сактып ор мен.

Балыктаарга, өргелээрге, эштирге-даа
Базым бүрү чыдып калыр ужуру чок.
Эрес чаңныг Опаанайга оолдар база
Эшсине-даа бергенивис кончуг чораан.

Часкаар бир-ле терек үнүп мочургалап,
«Чаалажыр октар» чыып ап турар өйдө
Аалывыс чоогунда теректен кээп
Андарылгаш, Опаанай бир өл-даа часкан.

Оозун уруг тоор-даа эвес, сегип алгаш,
Оолдар бистен катап чыдып калбастай бээр.
Бедик дытче үндүрүпкеш, чөгензин дээш,
Мергелерлиг соккулап-даа тургулаар бис.

Өскөн хемден чеже суглар агып батпаан,
Өөрлерим төрөөн черден тарап чораан.
Эмчи, башкы, хойжу, саанчы, механизатор —
Эштеримге чоннуң берген аттары ол.

Хууда бодум машинада чолаачылап,
Кузов долу янзы-бүрү чүьктер сөөртүп,
Саазында демир-үжүк изи ышкаш,
Санап четпес оруктарны эртип чор мен.

Өөренип, өскөн черим Шагаан-Арыым
Өскээр көжүп, чаартынып тургустунган.
Чолаачының сөөртүр чүьгү аңаа кирип.
Чорук кылып чедерин мээ хайырлапкан.

Бедик кран келген чүьктү тебе каапкаш,
Бешки каътче хөлчөк эптиг самнап үндү.
Сөөртүп келген мээн ижим холда кирген —
Шөлээн соондан магадаксап көрүп тур мен.

Чүьгүңнү мен хүлээп алдым диген ышкаш
Холун чайып, крановщик байырлай-дыр.
Чүрээм элдеп чиктиг соккан, катап көргөш,
Хоюг кара карактарны танып кагдым.

Терек үнүп мочургалаар, ыяш кырлаар
Тенек уруг Опаанай бо кранда ор.
Холдарының аайы-биле аар чүьктер
Кожа-кожа эптей чыдып, салдынып тур.

Кара чаштан бедик ыяш бажы үнер
Халаптыг-ла тенек чаны халас барбаан,
Дээрже бедик үне бергөш, Опаанай ам,
Тергийн ишти мерген, шалып башкарып тур.

Шактан, шакче өзүп орган тудуг-суурда
Чангыс эвес крановщиктер бар-даа болза,
Оолдар-биле ойнап өскөн, эрес чангыг
Опаанайның ажыл-ижин магададым.

Улуг-Хемнин эрии черде теректерден
Уруг шаанда харап чораан ээн шөлде
Шагаан-Арыг чаартынган, Опаанай ам
Чалгыннанып, ында шөлээн чаңнап туру.

«Вира! Майна!»— көдүр, бадыр — ындыг сөстөр
Бичии када чеже катап адаттынар.
Изиг, соок-даа Опаанайга ылгалы чок —
Ижиккенде олут орбас орлан уруг.

Тургустунуп бедип үнген бажыцнарнын
Дужун орта чаа тудуг салдына бээр.
Соңгалардан чурттакчылар Опаанайнын
Сонуурганчыг ажил-ижин таалап көөрлер.

Шак-ла ынчаар ынаа оол-даа карак салбайн,
Шактар-биле чарлып чадап олур магат.
Крановщик кыс чүрээн тудуп, демнежиксеп,
Кым деп оолак уйгу-дыш чок олур ирги?

Чаңгыс черге шончалайлап, чаржып ойнап,
Чаш шаавысты деңге эрткен эживисти
Бедик тудуг чаяганнар аразында
Мергежилин чеже кижин сонуургаваан?

Эмчи, башкы, хойжу, саанчы, механизатор —
Эжим-өөрүм тудугга маа чедип келгеш,
Шагда тенек Опаанайга дужа бергеш,
Чамдыктары бүзүревейн тургулаар боор.

Орлан, эрес, өөрзүрек эрги чаңы
Ол-ла хевээр артып калган эживисти
Өрү көрүп, краннардан дилеп тыпкаш,
Өөрүшкүзүн өөрлерим үлежир боор.

Бедик дытче үндүрүпкеш, чөгөнзин дээш
Мерге-биле дажап турган үе сактып,
Крановщик кыс Опаанайга байыр сунуп,
Кымны мурнай холдар чайып тургулаар боор.

«Вира», «Майна»—«Көдүр. Бадыр»— крановщик
кыс,

Биеэги дег кайын биске чектедир сен,
Кады демниг ойнап өскөн чылдарывыс
Кадып оңмас чечээ болуп, артып каар сен.

□□

ЗОЯ НАМЗЫРАЙ

АЧАМ

Ачам дээрге көрбээни чок, хөглүг ирей.
Адак-бышкаа чиик-сергек, олут орбас.
Эргек ышкаш бичизинден өскүс арткаш,
Эки-бакты элеп-түрөп көрүп эрткен.

Чеден харны ажа берген хирезинде
Сестир-коргар чүвези чок шыдамыккай.
Катгырымзаан арны чазык, агбаң салдыг,
Каткы-хөглүг, кадацзымаар, кара-хүрең.

Чугааккыры, оюн-баштаа саамчыл орар.
Сула чаннап хөөрөп орда судак суу-ла.
Аът баштыг бызаанчызын ойнавышаан
Арыг, хоюг хөөмей ырын бадыра бээр.

Кезээде-ле чымыш-иштиг, чай чок орар.
Хевек соктаар, тараа хоорар, далган тыртар.
Суурда аалдың шуптузунуң суугужузу,
Суурнуң чону «кырган-ачай — суугужу» дээр.

Вир-ле катап ачамдан мен өггө оргаш,
Будун канчап алысканын айтырган мен.
Ачам аңаа ыяш будун эде салгаш,
Амыдырал эрткен оруун төөгүн берген:

— Алды харлыг апаргаштын аът мунуп,
Аалдың малын ажаап-тежээп, кадарчылап,
Хөлечиктин үүлезин чүктеп өстүм.
Көр даан — дигеш, үжээн эргээн көргүзе-дир.

Каржы баят халалыг-ла, кээргел билбес,
Каш-даа катап бызаа салгаш, эттеткен мен.
Чазый-чилби Көк-Мээрең аалыңга
Чай-кыш чокка он хар ажыр базындырдым.

Эки көрзе, элгээн хевек, сарыг-суг бээр,
Ээче, чүү дээр! Эки чүве көрбейн чордум.
Калга, дөрбет чуртундан бээр чылгы сүрүп,
Харам байның садыг-саарыын кылып чордум.

Бир-ле катап даайым, күүйүм кый деп алгаш:
— Бижик-нам-даа өөскээн-дир, бодан оглум.
Чараш чериң Чыргакыдан байырлашкаш,
Салым-чолдуң оруундува аъттанывыт.

Чиңге-Каът, Шивилиг, Хараал чедир
Чиндип тыпкан алдынывыс хөй-ле турган.
Чаа Тываа үлетпүрнүң таваан салчып,
Чалыы шаавыс шак оон ынчаар эгелээн ийин.

КЫСТАРЫМГА

Айыраң каас удазыннар сагындырар
Алдын чажын хүн-даа черже салывытты.
А мээң эргим ийистерим — Уран, Чечен
Амдыы чашты өрүп чорааш өзүп келди.

Уругларым шыкка чаржып ойнай бээрге,
Узуп чажы угулзалыг ийи хем дег:
Каттырыпкаш, незинче хүлүмзүржүр —
Хаяалыг хүн, чайынныг ай чырааны дег.

Эртем оруу манай берди, чассыгларым,
Эзеңгинер кыңгырадыр челзип оргар.
Уязындан ужуп чоруй бардылар дээш,
Ундараардан харын өөрүп чораай мен аан.

ЭДИСКИЛЕП ТУРГАНЗЫГ СЕН

Ынааң кыстың аныяанда
Ырларындан бадыр, өңнүүм.
Чалымнарда сиңген ыры
Чаңгыланып дирлип келзин.

Аныяк чаш назынымче
Аян-чоруум кыла кааптайн..
Арыг чаагай ынакшылды
Аян ырга чүглээн кыс мен.

Мээң ырым шынаадыва
Мээстерден ужуп үнген.
Сарыым оол сээң сеткилинге
Чаңгыланып ырлай берген.

Он-он чылдар шуужуп эрткен
Оолдуг, кыстыг болза-даажок
Чамдык өйде кандыг аай чоор,
Чалыы өйүн сактып чоруур.

Сактырымга ам-даа дагда
Сакманчы кыс хевээр дег мен.
Чылгычы сээң сыгыдыңны
Сындан ам-даа дыцнаан дег мен.

Дагда аалда күжүр кыстың
Дакпыш хөрээн саймаарадып,
Эзир төрүүр хаялардан
Эдискилеп турганзыг сен.

*

ЧЫРГАЛ СЕРЕН-ООЛ

САНЧАА МӨГЕ

Мугур-дагыр баалыктарны ашкан соонда,
Мурнувуста Моол чурту чатты берди.
Салгынналдыр чолаачывыс шурадып ор:
«Санчаа дээр» деп удаваанда таныштывыс.

Баштайгы моол өңнүк-биле хөөрештивис,
Магалыг-ла чазык, бөдүүн, баштак эр-дир:
Ырлажып каап, чугаа солчуп чорувуста
Ырак-узак орук безин чыырылганзыг.

«Хархираага» дыштанылга доозулган.
Халдып чанар үем-хонуум чедип келген.
Катап база бисти үдеп Санчаа кээрге,
Каткы хөглүг, өөрүшкүлүг уткуштувус.

Улан-Ком-даа, Убса-Хөл-даа кезээ шагда
Уттундурбас сактыышкын бооп артып калган —
Манаа бистер найыралдың чылыын, күштүүн
Мага хандыр ыр-хөг-биле бадыткаан бис.

*

Сылдычыгаш

КЕЧИЛ-ООЛ ЭКЕР-ООЛ

ШО-ШО

Аныяк өг-бүлеге чаңгыс оол төрүттүнгөн. Ынчангаш ону ажаап-тежээп, төлептиг хамааты кылдыр өстүрөр, кижизидер база бир улуг харысалгалыг ажыл немешкен. Ылаңгыя ие кижини оон хөй нуруузун чүктээр. Биче-кыс чаңгыс оглун өстүрүп доруктуруп, кижизидип кирипкен. А аныяк ада Байлаң-оол баштайгы төлү барып-барып оол болганынга өөрүүрү кончуг: ажылындан кел сал-ла ында баар. «Чаг иштинде бүүрек дег» тос каът чөргөк-биле так-ла ораап каан удуп чыткан уругну ошкаар-чыттаар дээш оттур силгип алыр. Чаш төл оон ыянгылыг ыглап-ла үнер. Ие «шөлөөн удуп чыткан уругну...» дээш Байлаң-оолду аткаар идип, хөрөктенгилээр. Уруг авазының чылыг чымчак холунга киргеш, эндевес, ыды чайгаар-ла чиде бээр.

Айлаң-оолга ада-ие дүк-чам-даа дээспес, салгын-даа кагыспас. Байгы-ла сагыш-сеткил чаңгыс оглун ажаар-тежээринче чайлы берген. Ынчангаш оол уян, чассыг бооп өзүп доругуп орган. Ылаңгыя хензиг-даа соок шыдавас, донуучалы — өшкү чаа-ла. Ие ону кавайлыындан-на чылыглап чаңчыктырып каан. Соок хаптар дээш Биче-кыс ону аажок чылыглаар кижини чүве-дир. Кыжын, чайын-даа, изигде, соокта-даа тос каът хеп кедер. Кылаштаптар апарганда ону көөрге элдеп. Ойнаар дээш дашкаар үнүп кээрге, ону өөрү пат кайгаар. Оон чүгле арны көстүр, ийи караа кылаңнаар. Эглип-дүглүп, маңнап безин албас.

Айлаң-оол чеди хар четкен, школага өөрени берген. База-ла тос каът хевинден уштунмаан, школага, адыг оглу дег, сөспүйтүр басып кээр. Өөрү-даа, башкылар-даа пат кайгаар,

«салгын какпас кижиг бо-дур але» дижир. А демгизи ол чидиг шоодугну хаайга безин какпас. Кичээлдээрде, ылаңгыя күш-культура кичээлинге ол тос каът хевин уштурда-ла мырыңай үе-дүп боор, бүдүн өгнү бузуп, чүдүрген-биле дөмей-ле.

Кыжын өрээл иштинге-даа «шо-шо» деп дидиреп, салааларын сарбаңнадып, үрдүнүп-чайдынып туруп бээр. Ынчангаш бирги классчы өөрү ооң чингине адын безин адавастай берген, анаа-ла Шо-Шо дижир. Соок дүшкелек чорда-ла ол иштинден тос каът хевин каъттангаш, дүккүр хой кежи тонун эң кырындан кедиптер, бөргүнүн халбаннарын так дуй баглаптар. Көөрге, дүк дыгып каан улуг шоодай-ла.

Шо-Шо удуурда безин «бажымче сдок каптар» дээш бөргүн ужулбас чаңныг. Ооң шуглаа,—шанак кырында оваалап каан сараат сиген-не.

Баштайгы хар чаапкан. Ол өйде соок чүгээр хире боорга, бир улуг-хүнде ол агаарлап, адыг ышкаш матпайтыр басып чоруп каан. Кылымал катокка келген. Көрүнчүк дег кылаң дошта карыштыр-солуштур куштаткылаан улуг, биче улус-ла хөй болган.

«Ойт, бо кырганны! Шо-шо, ындыг чуга хеп-биле... Ынчап тургаш, болар-даа аарыыр болгай аан» — деп бодап, кезек када даш көжээ дег, шимчеш дивейн турган.

Оон чоруткаш, чуңгулаар тейге келген. Ында база-ла улус кара шаар, каткы-хөг динмирээр болган. Бир чиигеди кеттинген семис кадай биле бичии оол дагнын шыпшык бажындан чарыштырып баткаш, Шо-Шоже шуут-ла сандорт, ужар мурнунда маңнаан самолёт дег, хииледип кел чорааннар. Шо-Шо чайлап бээр дээш, девидээн уу-биле чүм харже, чоон чудук дег, аары сүргей шымындыр кээп дүшкен. Мойнунче дыгылган хар ооргазын куду эрип бадарга, Шо-Шонуң шо-шолаары дам барган. Хаакчылар хая-дашты чангыландыр каттыржып, оон-моон кээп үглөп эгелээн... Оон карак-уштап көөрге, Улуг-Хем ам-даа удуваан чырааладып бадып чыдып-тыр. «Бо-даа хей-дир» деп бодунга оожум чугаалангаш, Шо-Шо солун хемче шөшпүртүп чоруп каан. Дагда чуңгулаан кижилер ооң соондан үдей көрбүшан, каттыржып туруп калган. Хемге четкелек чорааш, хоюган аът дег, былдай дүжүп, буруй берген: буттар бурунгаар бастынмас! Чаактаан дош кырынче мөчөк-мөчөк шынганнар-лыг кызыл чанагаш ийи эр үнүп кээп, сугже моржтар дег, мойт кыннып каап, шөлээн, дүш чок эштип турганнар. Бир караан холу-биле дегийт-ле дуглапкаш:

— Бо чүл, дүжүм бе? Шо-шо, шо — деп, чугааланып, диштери чайгаар-ла шаккыңайнып, аксы хагдынмастай берген.

Шо-Шо оон дүрген-не:

— Бо-даа хей-дир, кыдыындан көөрге безин карак чал-даныр чүве-дир — дээш, хол чаңгааш, чылыг бажыңынче, мажаалай ышкаш, дартайтыр базып чорупкан.

ҮРЕР-ИРЕЙ

Т о о л

Соңгу чүктү чуртгаан,
Соок чывар тыныштыг
Үңейндир хөрүк базар
Үрер-Ирей чоруп тур оо!

Үргүлчү каяа-даа
Үрдүнүп-ле чоруур,
Кулаш хире аккыр салдыг,
Хуулгаазын ирей иргин.

Орай күзүн улчуур
Олут орбас чаңныг;
Хөрүүн базып, чывар тынып,
Хөлзевести хөлзеди бээр.

Булуттар-даа оортан
Буу-хаа-ла көжер:
Араатандан хоюп дескен
Аскыр өөрү чылгы ышкаш.

Сыыңайндыр эзимнеп,
Чывар соогун тынып,
Бөкпек, адыр будуктарже
Мөңгүн чажып, чайгап эртер.

А оон чоорту чер-даа
Аккыр чоорган эштир.
Көрүнчүк дег кылаң дош бооп
Хөлдөр, хемнер хуула бээр.

— Хупурай бер, ол-дур,
Хуулгаазын күжүм-дүр!

Дошталдырып, хөртүктөп-даа
Донур үрүп кааптым — дээр.

Үрер-Ирей мактанып,
Үүнейнип чоруп каар.
Харын чүгле улуг, биче
Хамык улус ону тоовас!

Чаактарын ажыдыр
Шагар дээш чадашкан...
Туруг ышкаш бажыңнарга
Думчуун үскеш, ойда дүжөр.

Соңгаларда чечек
Чоргаар саглаш кынныр.
Ынчан харын Үрер-Ирей
Ыяткаштың арлып чой баар.

Тудугжулар соокту
Думчукка-даа какпас...
Шанак сөөрткен, хаак кеткен
Чаштар серт чок ойнап турар.

Ажылдан салдыкпас
Амытан чон көргөш,
Хөрүүн базар Үрер-Ирей
Хөлүндө-ле тояп чоруур.

* * *

Частың хүнү ала-чайгаар
Чайынналдыр чырып кээрге,
Үнүш-бойдус хүлүмзүрзөн,
Үрер-Ирей муңгараан-дыр.

Хөлдөр, хемнер суглары-даа
Хөлүн эрттир — өззөңгө дээр
Ырмазырап, доңа бербес,
Ырак дүвүңгө ырлап кыштаар...

Ирей кедеп, бүдүү көөрге,
Изии улам дендеп орган.
Хемниң дожу дизирткейндир
Хеглип, буступ чаштап турган.

Даглар хары эрий бергеш,
Дамырак бооп чаржып баткан.
Ырак-чоокта, ойда-чикте
Ырлыг хөглүг болу берген.

Соок тынар, хөрүк базар
Чокпак салдыг Үрер-Ирей
Хүн болгаш Кижиден артык
Күчүтөннер чок деп санаан.

Ынчангаштын «аштырдым» деп
Ылап шынны көрүп, билгеш,
Кайнаар ийик, ол-ла дораан
Карак ажыт арлы берген.

ЧАЛГААПАЙНЫҢ КҮЗЕЛДЕРИ

Частың хүнү херелдерин
Саарылдыр чажып келди.
Эрттир удуур бир-ле оолак
Эзеп, херлип эгеледи.

«Карак ашпайн, өөрөнмейн,
Хаарыктап чытса-ла» дээр
Күжүр чалгаа сеткилинге
Күзелдер хөй төрүттүнген:

Школаже баар, кээрге
Ужуп чоруур болзумза аар.
Бодалгалар боттары-ла
Бодаттынып турар болза.

Экзаменге билеттерниң
Эң-не чиигин өттүр билгеш,
Чангыс ону доктаадып аар,
Сагыш ышкаш болган болза.

Аштазымза, амданныг чем
Ааска белең делгеттинзе.
Чүгле мээң-не күзелдерим
Чүмү-биле бүдүп турза...

ЧҮРЕКПЕН

(Чечен чугаа)

Чүрекпен — алыс-ла бистин эник ыдывыс. Бир-ле чазын ачам Чадаана бадый чорааш, хойлап эккелген. Тайыс суук дүктери дээрге, беге-биле чаап каан чүве дег, дас-ла кара, чүгле төш бажында адыш оюу хире ак ойбун бар — ынчангаш Чүрекпен деп адап алган бис.

Олчага олча айлажып, ол-ла чазын ачам Ак-Шаттан бөрү оолдары база тып эккелген. Шай согаажы хире-ле бора-бора эниктер. Черле кижини арнынче көрбөс болганнар, кижини оларның чыдар хааржааның кырын ажыда бээрге, олар бир азыгже баскылаштыр тырлы-ла бээрлер.

Бир эртен туруп кээримге, бөрү оолдарының чүгле чаңгызы арткан болган. Ону Чүрекпен-биле кады чаңгыс хааржакта суп каан. Мен хааржактын кырын ажыдыптарымга, Чүрекпен менче чүткүп, хааржактан хербектенип үнүп орат, а бөрү оглу бир азыгже сынны бээр чорду.

Ачам оларны эжишкилер болуп өөрөнзиннер дээш, үргүлчү кожа чемгерип, чаңгыс хааржакка суп өстүргөн. Өске ыттар бистин бажыңывыс чанынга келгеш-ле, аажок хорадап, сирттеринин дүктерин сирбейтип, ырланы бээрге, бис оларны дажап ойлаткылаптар турдуvus.

Ынчал чоруй Чүрекпен биле бөрү оглун кады үндүрүп салып эгелээн. Чүрекпен ол бөрзек-биле ойнаксаар, а бөрзек ойнаар хөңнү чок, Чүрекпенни аартыр ызырыптары-ла ол боор, эниивис аажок сыыңайндыр алгыра бергилээр чүве. Ынчалза-даа олар улуг ыттардан кады дезип, кожа тавактардан чемненип турганнар.

Күскээр апарганда, бөрзек аажок күдержип, бедин келген, а Чүрекпен оон ырбыска көстүр турган. Чүрекпен дыка дуюнгур болгаш ээргизи кончуг, а бөрзек анаа-ла хөлүе берген чыдар чүве. Бөрү оглу карангыда хөлчөк дидим алаар, ынчан ол кижиге шуут-ла тулдур көөр. Дүне оон карактарында көк оттар бүлүрертир хып турган ышкаш көстүр. Ынчангаш бис ону Көк-Карак деп адап алган бис.

Ынчалза-даа кажан ол шугулдап, чырык чер кырында бодунун эн өжөөнниг дайзыннары — ыттарны көрүп каанда, оон кедергей соок болгаш каржы карактары шуут-ла кор-

гунчуг апаар — көөр хөөн чок чорук ол карактарда хан кучуктур кызып келгилээр.

Ачам күс санында-ла дийнээр дээш, черле дөстүнөр эвес. Ол күзүн кижин база-ла ыт оглу, бөрү оглу — ийи эниктерин эдерткеш, башкы Тандыже дийнеп чорупкан. Эниктер баштай анаа-ла оран тоортуп маннажырынга өйлежип турганнар. Ачамның кызып-кылайып өөреткени-биле олар чоорту чүвенин ужурун тып, ам чүгле чер кырын эвес, а ыяштар баштарынче база харанып эгелээннер. Аңчы баштай Чүрекпенин колдады өөредип турза-даа, бөрү оглу эжинден черле чыда калбаан, харын оон-даа көрүнгүр, эскериичел чоруун көргүзе берген. Ынчал чоруй ийи эниктер кандыгдаа берт-бежелде чаштынган дийннерни дораан тып алыр аажок аңчы ыттар апарган. Ашак-даа омак-хөглүг, олча-омактыг чоруп турган.

Аңчы бир кезээ дийн союп ора көөрге, Чүрекпен дыка чудал, арып баксыраан, а Көк-Карақтың силиг чаагайы кончуг көзүлгөн. «Кандыг аай чоор?! Чемни денге-ле каап бээр кижидир мен» деп аңчы чиктиг бодаан. Каш хонуктар эрткенде, Чүрекпенин дүктери авыраарып, бөрт-биле кагардаа болза, ужуп чыдар чыгыы апарган, а Көк-Караа биеэги хевээр-ле.

Ашак ам черле сезигленгеш, эниктерин бир дүне хайгаараар деп шитпирлеп ап-тыр. Күскээр кыштын соок болгаш узун дүнүнүн орту эртип чорда, билдинмес тывызыктын баажызы ам-на илереп эгелээн, а аңчы арта серт кылынган! Өршээ дадай!

Көк-Карақтың күдер хөрээ дээр динмирээнзиг хириңейнип, карактары көгерен туржуп келген соонда, куураш тура халааш, тайбың чыткан аңчы ээзинче шураар дей бээрге, Чүрекпен ону дозуп, оон мурнунга шуут-ла доора туруптар болган. Оон оларның кайызының-даа хөрөктери эдип, диштери шаккылажып, бот-боттарынга удур калчаа дайзыннар апаар болуп-тур. Ашактын уйгузу-даа чаштаан. Амы-тынга холбашкан мындыг коргунчуг демисел көргөн кижиги удуур харык кайда боор! Аңчынын ыттары ол дүне үш-дөрт-даа катап сүртенчи кончуг кылдыр хөрөктешкенер.

Дириг амытаннарда бөрү дег каралыг болгаш кара-сагыштыг амытан турбас. Аңчы сезик алындырбазы-биле ыттарын эртези сүргей чемгерип эгелээн. Чүрекпен бодунуң үлег чемин хоптактанып чий берген, а Көк-Карак чем ча-

нынче чоокшулавайн, кудуруун мунупкан, хая көрнүп каап, бир-ле чүведен сезиг ап, ыдып бээринге белен хевирлиг аргаже көрнүп алгаш, туруп берген.

Ашак ону херекке албаан кижн бооп, чадырынче кире берип-тир. Чүрекпен ооң таваанче чоокшулай бээрге-ле, Көк-Карак чер сирицейнип турганзыг кылдыр коргунчуг ырланып каар, ынчалза-даа чемниг таваанче ол амдызында чоокшулаваан. Адак сөөлүндө ооң чазый чоруу тиилеп, ол тавакче хөөннүг-хөөнчок кылаштап келгеш, күдүжеңейндир чемнени берген. Аңчы боозунуң чамыын бичии-даа дааш үндүрбейн, кончуг аяар андарып келгеш, Көк-Карактын тас колдукче «тиг-ле!» кылган. Бөрү ок дегген черин ол-ла дораан «харт-хорт!» сегирип алгаш, каш бөөлденип чоруй, кудуруу содунайны берген.

* * *

Ооң амды чылында, Тайга-Артынче хой сүрерде, ачам база-ла Чүректенин эдертип чораан. Бир хонашка баргаш, ашак кежээ аңнаан чүве-дир. Ол аңга таварышпаан, арга штинде билдиртпес, сөөскенниг каът хоюнда беш адыгның малдырганнап турганын көргөн. Оларның бирээзи ак мойнактыг кедергей улуг болган. Аңчы оларны адар дээш, хөйүндөн корткан.

Ачам одагда өөрүнге келгеш, ону чугаалаарга, Кара-Чадаана чурттуг эжи дыка сестип орган дээн:

— Кижн-биле өлүмнүг сегиржип алыышкыннарның түңнелинде адыгларга ам ак дүктер, кандыг-бир тускай демдектер тыптып кээр болгай. Ындыг демдектерлиг адыглар чүгле кижиниң бодун эвес, харын ооң изин көрүп, чыдын билгенде безин кедергей дошкуураар, ыяап-ла кижини сүрер, оон кедерезе, кижнже шуут-ла халдаар болдур ийин. Ак мойнактыг адыгны чыттыр адып каар чүвеңни! Чаа карабинниг, завод октарлыг кижн оон чүге коргар боор! Чүрээң быжыг-ла болгай, сээн.

Ачам ону улуг херекке-даа албаан. Мынча хөй хөй-өшкү болгаш кижилер аразынче каяа чагдаарыл ол кылдыр бо-даан.

Ол дүне ашак одаанга ийн эштиг удуп чыдырда, уйгу кадында чийгеш-чаагаш-ла кылынган ышкаш болган. Чанагаш эьдин куспактапкан адыг холун ашак дораан эскергеш, «Чүрек-Чүрек!» деп ийн аас алгыра каапкан. Оон ыңай ол чүнү-даа канчаар чай алынмаан.

Кандыг-бир чүвениң «хирт-харт!» кылынганындан болгаш кижиге алгыра каапканындан отту чаштап келген ийи эр эжиниң чыдынын көөрге, ол боду чок, чүгле ооң өшкү кежи хөрөктээжи дортая берген чыткан.

Дес кажаада хой манаан улус чанынга турган Чүрекен куштадып келгеш, одагны бир долгандыр «сыйт-сайт!» халааш, аргаже караш-ла дээн. Сүрүкчүлөр-даа угаан-кут чок, дораан улуг от ужудуп, кускуннажып, боо дагжадып эгелээннер. Аът кулаа көзүлбес караңгы дүне чырта тыртпас шыргай арга иштинче кайнаар маңнаар боор.

Кайда-ла бир черде адыгның чаңгыс аай багайтыыр алгыра каапканын сүрүкчүлөр коргуп, дүвүрээр дээш, эскербейн барганнар.

Күжүр Чүрек ачамны куспактап алгаш, талыйып бар чораан адыгның сыр-соондан ызырты четкеш, хыл балдырдан чире соп октаарда, адыг аңаа белиннээш, олчазын октай каапкаш, хойдуккан түлүү-биле карак ажыт дезипкен чүведир.

Өөрү ол-ла коргуп, алгыржып-кышкыржып турда, ачам арга иштинден чанагаш, бо шошкуп үнүп орган. Ооң соонда Чүрекен сиртин сирбейтипкен, хая көрнү-көрнү челип кел чораан. Ашактың эът-кежин ыяштар аажок шыймактап каапкан болган, ынчалза-даа улуг кемдээшкин чок.

Ооң соонда ачам бичии арага ишкенде-ле, тыным-биле тудуш Чүрекен деп ыглаар апарган чүве ийин.

* * *

Чүрекенни эргеледир, чемгерер кол-ла кижиге мен боорумга, ол меңээ кедергей ынак. Мен бажындан үнгеш, ыңай-бээр кылаштагылаарымга, Чүрек мээң тонумнуң сонгу эдээнден ызырып алгаш, мени эдере кылаштап-ла турар ыдым болгай.

Часкаар кыш апарган чүве. Ийи бөрүнүн элик тудуп чээн мырынай чаа сегинге улуг какпалар салып каан кижиге мен. Сүлде бо, бир-ле бодап олурарымга, какпаларымны салгандан бээр алды-чеди хонук чеде берген болган. Кижиге эдерип, какпага кире бээр ийне дээш, Чүрекенни баглап каан кижиге мен.

Ынча-мынча чоруп ора көөрүмге, сектиң ниити байдалының чиктии сүргей, бир талазы шыырланы берген-даа ышкаш. Чеде маңнап келген — какпаның бирээзи чазылган-на!

Исти топтап көөрүмге, бөрү кактынгаш, кезек дывылап чоруй, какпаны доорбаш өртээ-биле кады сөөртүп алгаш, дөвүнчүктү куду-ла чара мунуп баткан. Истин өнү чаа, даңгаар эртен-не кактынган хевирлиг, ынчалза-даа дон болду. Багай хос дүүргемни холга белеткей туткаш, ызырты истеп-ле кагдым.

Чадаг кижиге какпалыг бөрү каяа четтирер дээр силер, кандыг-даа шырыш, шаптараазынныг черлерге ол барык чаңгыс-даа ылдыртынып-орааштынмайн, дыка шуудап чоруп орган болду. Хар база улуг. Аажок дериткен, бөргүм уштуп тудуп алган чоруп олур мен.

Хенертен-не артымда «хирт-харт!» кылынган чүве-ле бар, хая көрнүп кээримге, Чүрекпеним бо! Амыраарымны чүү дээр! Хөөкүй ыдым ак шаң кылдыр дериттир маңнап алган.

Чүрек-даа бөрүнүң изи-биле караш-ла диди. Дужумда өзен иштинге үш-дөрт аас ээре каапкаш, база-ла сураг барды. Кезек болгаш, дөө-ле хем ол чарыында кыр кырында харлыктыр-харлыктыр туткуланы берди. Кылын харны чавы-дактай аарак, олче-ле илчирбелеп кагдым.

Ө-тынып чорааш, чедип кээримге, бөрү биле ыттың аастары дегжир-дээшпес, хөлчок-ла туткулашкан турлар. Ыт-тың-даа, бөрүнүң-даа изиг тыныштары соок агаарга куу бус кылдыр хуулуп, аастардан борбак-борбак ужугуп үнүп турдулар. Имиртинней бергенде, бөрүнүң каккылашкан диштеринден оттар көгереп туржуп турган-даа ышкаш көзүлдү. Ооң карактары ийи кызыл көстөр-ле, бүгү боду чараа-мечен дег сирбейип үнүп келген — бөрү ол хире араатанзый берген турган. Ол менче шураар дээрге-ле, куу чудук бажында орааштына берген какпа база салбас, Чүрекпен база доскаш турар болган. Чүрекпен мооң-биле баштай шуут-ла сегиржип ап турган хевирлиг, ыдымның чараш дүктери ак хар кырында тудум-тудум кылдыр чашканналы бергилээн чыткылады. Бөрүнүң чөөктүг көк дүктери база-ла элбек болган, ынчалза-даа мен олче бичии-даа кичээнгей салбаан чораан мен.

Борбак октуг дүүргем-биле бөрүнүң тас колдукче «чык-ла!» кылдым. Бөрү дораан-на ок дегген колдуун ал-соора сегирип ап чорда, Чүрекпен ооң кырында-ла барды. Дүвүдалаш аткан боо арай кыдыра балыглаан хевирлиг, бөрү ам-даа дүжүп бербейн, аас чедер черлерден ыдымның дүктерин буруладыр чула соп-ла чыдыр!

Октуң ыдымга дээптеринден коргуп, оя-кыя халып тура,

Чүрегим бир-ле боо уундан чайлай бээр орта, бөрүнүн кулак дажынче тудустум. Араатан ам-на өө-тынып, хөжүңейни берди.

Ыдым бөрүнү буруладыр чулбарлап-ла эгеледи, а мен ону хоруваан-даа мен. «Араатанны хың хандыр чазарла-ла, Чүрек!» дээн мен.

* * *

Каш хонуктарда тайгага одаар ыяш белеткежип тура, кежээликтей чанып келгеш, коргунчуг медээ дыңнаан мен. Кадайым карактарын ыжыдыр ыглап алган, үнү үзүктелип, сиринейнип ора, мынча дидир:

— Мындаа кино механиктеп келген Анданин дээр калчан сарыг арынныг кижн Чүректи боолап каапты!!

Харлыгып келген мен. Кадайым карааның чажын чодуп ора, немеп кагды:— Дүүн кежээ кудуктан суглап чорумда, Чүрек мени эдерип чораан чүве. Кудук дужунда херим азыынга турда, адып каан. Чүрек уёлап, човуурлап, чаннып-тейлеп турган-даа ышкаш кылдыр дыка коргунчуг алгырып турду. Чанынче маңнай бээр дээримге, чүрээм дидиндир-беди. Өөледир ыглай бээримге, ол кижн дезип чоруй барган. Дораан-на акымче миннир-билинемс маңнаан мен. Акым ол кижиден ытты чүге бооладың дээрге, кежн идик кылырынга кончуг тааржыр болду дээн-дир. Күжүр Чүреккейимни! Кээргенчиг ыдымны!! Ии-ии-ии!!

Дораан-на ыдымче маңнадым. Чүрек мээң кылажымны танып каапты ышкаш. Ол хөрээн бичии өгдеш кылгаш, кончуу сүргей «Хөөш!» кылдыр тынды. Чаш уруггулаштыр өөледир ыглап бадырыпкан мен. Ыдымны кээргээш, черле шыдашпаан мен. Чүректн күдер хөрээн дыңнааладым: чүрээ ынаар-ла, чер дүвүнде чүве ышкаш бичии бүлүртүлөң-неди соп чыдыр. Шала ажыдып алган аксында кадып калган дестиг кара ханнар. Чүрек хол-будун-даа шимчедир харык чок болган, ооң арткан хензиг күжү чүгле «Хөөш!» кылдыр тынарынга арай деп чедишкен. Ыдымнын меңээ көргүскен эң сөөлгү дириг демдээ ол болган. Чүректени черден хоора көдүрүп алгаш, бажыңымга маңнап келдим — ыдымнын чүрээ ам шимээн чок барып-тыр.

Анданин дээр кижн кино үндүрер деп турда, ыдып четтим. Мээң ыдымны, кижиге хилинчек чок, малга багы чок күжүр Чүректенимни чүү дээш өлүрдүң деп аңаа арай боор-

да, харлыгып тура, чугааладым, а ол мени улуг тоомчага албады. Дүүн сээң улузунга база буруулуг болдум деп чугаалаан мен, ыт дээш чүге мындыг кончуг сүржүп турар улус боор силер дээр болган.

Мээң көөр хөңнүм чок ол өлүрүкчүнүң буруулуг болганымны чугаалаан эвейик мен бе деп мени базымчалаан ажыг сөстөрүн дыңнааш, сагыш-сеткилим улам аартап келген. Күжүр ыдым мээң тайгадан келиримни манап, хондур-хүнзедир өлбейн, ишти тынныг чытканы ол-дур ийин. Барык-ла өлгөн байдалга чыткаш безин ол мээң кылажым даажын танып каан де! «Хөөш!» кылдыр тынган! Чугаалаптар дылы чок кээргенчиг дириг амытанның кижиге ынакшылы болгаш бүзүрели бо хире бедик болурун мооң мурнунда кажан-даа бодавайн чораан мен.

Кижиниң эжиинде ыды-даа эргелиг болгаш хайыралыг болур дээрзин тооп көрбес, улуг туралыг, соок чүректит кижилер чоргулаар чүве-дир ийин. Бүдүн чартык чыл соңгаар ачамның чок апарганын Анданинге чаяан болган-дыр деп бодал башта кирди. Ачам орган болза, Чүреkpени дээш ол чүгле өлүм-биле санажыр турган. Оон өске чугаа турбас-даа.

Ооң соонда Анданинниң бүшкүгүр дурт-сынын, мешпек кызыл баштыг, кертик думчук олураp хола сарыг шырайын көргөш-ле, арным изиш дээр апарган.

Чүвени кыдыра бодаар кижилер мени ыт дээш кандыг кончуг ундараар кижип боор деп шоодары-даа чадавас. Ындыглар билип алзыннар: кижиниң кодан эерер дириг ыды туржук, ооң чагаа бижиир демир-үжүү безин ээзинге эргелиг болгаш хайыралыг чоор.

КУУЛАР АРАКЧАА

ЧАНЫП КЕЛГЕН

(Чечен чугаа)

Вера биле Надя бир-ле кежээ садиктен чанып кээрде, азарганчыг бичии, чудурук ышкаш боттуг, шуут-ла манган ак чөөк дүктүг, оозу-биле харын бөле тудуп каан чаа хөвөң сагышка кирер, чүгле далбыгыр тас кулактары, дастак карактары улуг, тоолай оглу эккелгеннер.

Уругларның өөрүшкү-маңнайлы-даа хөлчок! Мурнун былаажып чугаалааннар:

— Бо тоолайжыгашты Зина угбай биске белекке берди...— деп чугаалап эгелеп чорда, Вераны Надя үзе кирген:

— Өстүр азырап алыңар дидир...

— Адырам, Надя! Үзе кирбе даан. Мен эгезинден тура таптыг чугаалап берейн...

Оларның мурнун былаажып оарын ачазы соксадыр ужурга таварышкан:

— Ам мындыг-дыр, уругларым: чүү-даа болза, Вера улуг кижги баштай чүвениң ужурун биске чугаалап берзин. Надя, сен үзе кирбейн дыңна. А ооң соонда чугаалаар сен.

— Зина угбайда тоолайлар дыка хөй!— деп, Вера чугаалаан.— Ында херим иштинде бичии тоолайжыгаштар ими-лээр чүве. Бис Надя-биле анаа чеде бээревиске, бо тоолай оглу херим кыдыында терең сиген аразында хоруй берген чыдыр. Оон мен аяр тудуп алгаш, Надя-биле иелээ чараш-сынып, дүгүн, бажын суйбап турдувус. Зина угбайга аппаарывыска, «Ону ап алгаш, бажыңыңарга азырап өстүрүп алыңар» дээш берди.

— Мен база кады тудуштум — деп, Надя улаштыр хөөрөөн.— Дүгү хоюг-хоюг, суйбаарга чылбырап турар чүве-дир. Кижиден кортпас. Бичизин көрүңер даан, азарганчыг чүве. Хензиг чөөктүгбей-дир!

Уругларының чугаазын дыңнап дооскаш, ачазы адак сөөлүндө мынча дээн:

— Бичии, чараш тоолайжыгаш-тыр. Мону үргүлчү холга тудуп, ооң-биле ойнаванар. Оон башка чудай бээр. Ам мен силерниң бо тоолайжыгажыңарга чурттаар «бажыңчыгаш» кылып берейн.

Ачазы даштын верандаже үнген, уруглары ооң соондан тоолайжыгажы-биле кады чедип келгеннер.

Бүдүн улуг хааржак эккелгеш, ооң бир азыыңга тоолайжыгаш чыдар бичии өрээлди үзүктээш, олче кирер тускай үттү база кылгаш, хааржактың мурнуу талазында ажык черинге шаараш демир четки быжыглааш, ооң бир азыыңга ажыдып, хаап турар сенчилиг эжикчигеш таарыштырыпкан.

Ам-на ачазы хүлүмзүревишаан, хөглүг чугаалаан:

— Че, кыстарым, тоолайжыгажыңар бээр эккелиңер! Ону бо «бажыңчыгажыңче» кириптээлиңер. Маңаа чуртазын. Ажаар, чемгерер, өстүрер силер.

Хааржактың булунунда улуг кодан безин хос кирер эжикчигешти ажыткаш, чаш тоолай оглун олче салып кирипкен-

нер. Тоолайжыгаш баштай шимчевейн олургаш, думчуунуң үттерин дарбаннаткылап, чурттаар черин шинчилээр дээн ышкаш, ыяшты чыдыргап эгелээн.

— Ачай, тоолайжыгаш коргуп олур!— деп, Вера бир ду-гаарында ыржымны үрепкен.

Вераның ынча дээрин манап олурган чүве дег, тоолай оглу дораан-на «хоп-хоп» кылдыр, хааржак иштинге хөкпең-гиирлеп маңнап эгелээн.

— Коргар боор бе! Ол-дур, ойнап маңнап тур!— деп, Надя бичии адыштарын часкавышаан, девип-самнап, хөөрөп үнген.— Маннаарын көр даан: «прыг-скок, прыг-скок!»

Шынап-ла уругларның аайынга кирген ышкаш, тоолай-жыгаш улуг өрээлин бир долгандыр хөкпеңгиирлеп, шала-зында, ийинде ыяштарны танактары дарбаңайнып чыдыр-гап көргөн.

— Тоолайжыгаш чурттаар чери-биле таныжып, сонуур-гап турары ол-дур, уругларым — деп, ачазы чугаалаан.

Оон тоолайжыгаш удууру-биле тускайлаан үзүктээштиң аксынга келгеш, база-ла олура дүшкеш, думчуунуң танак-тарын дарбаннадып, чыдыргаш, ынаар авааңгыр кире халаан соонда, чүгле ак чөөк үттен көстүр болган.

— Кортпаан-дыр ала, ачай?— деп, Надя айтырган.

— Кайын коргар ийик, кызым. Анаа-ла сонуургап, кай-гап көрүп турары ол ышказыл — деп, ачазы харыылаан.

Бичии тоолайжыгашка ат база бергеннер: оозу ам «Кой-гунак» апарган.

Адашкылар ол дораан-на Койгунакка ижер сүттү бичии тавакка куткаш, хааржак иштинге салган. Даштын херим чанындан көк сиген чулгап, эккеп берген.

Койгунак-даа ынчаар-ла өзүп, мандып эгелээн-дир эвеспе. Вера биле Надя угбашкылар эртен садикче чоруур мурнуун-да-ла Койгунагынга сүт кудуп ижиртир, чаа көк сиген чулуп каап бээр. Кежээ садиктен келгеш, база-ла Койгунакты чемгерип ажаар. Суббота, улуг-хүнде шуут-ла Койгунак-биле бержир, ону херим иштинге селгүүстедир, көк сигенге кадарар, суг ижиртир. Ынчап турза-турза, Койгунагы бичии дүктегер чүве эвес, а чаражы коңчуг улуг кодан болуп өзүп кел чораан.

Час эрткен. Чай дүшкен. Оон күс апарган. Кыш чер кырын хар энчек-биле шуглапкан. Соок чыккылаар чүве. Ол үениң дургузунда Койгунак шынап-ла бодунуң адынга дүг-жүр, ёзулуг-ла улуг кодан апарган. Ам мурнунда ышкаш, ону уруглар чаңгыс холунуң адыжынга салып турар «хөвөң-

чигеш» эвес. Ол ам Вера биле Надяның иелдирзинге-даа күш четтирбес, холдан ушта сога бээр апарган. Койгунак уруглар-биле ойнап, ол-бо былдап маңнаарыңга аажок ынак, оларның соондан салып чоруп каар. Ынчалзажок бодун холга тудуп, суйбаарын «чөпшээревес», туттурбас, алдырбас.

Чогум-на Койгунактың амыдыралының ийги чазынын эгезинде, чер карандылап, хар эрип, чарбыдыңнап чыдырда, ооң-биле билдинмес таварылга болган чүве-дир.

Чазын бир эртен-не Вера биле Надя Койгунагын чемгерер дээш баарга, оозу чыдынында чок болган. Ол дугайын уруглар ачазыңга дыңнадырга, оозу мынча дээн:

— Силер садикче чоруптунар, уругларым. Мен ынчаш, ажыл-херээм аайлап кааш, ону сураглап көөр мен.

Койгунак ынчаар-ла элдептии-биле читкен. Аңчы-оолдун бажыңы суурнуң мырыңай арыгже кирген булуңунга турган. Херимниң кезин безин арыгның ыяштарының аразы-биле эрткен. Оон бичии-ле ыңайлаарга, чырта тыртпа шыргай арыг. Ооң иштинде ос-озаң, малгааш-шалбаа, хыыргыыш дуй үнген турган. Ынаар кижин баары безин берге черлер бар.

Аңчы-оол уругларының Койгунагын тып бээр дээш, арыг иштин ол-бо ис кезип, шаанга кирген. Ол арыг коданныг чер-дир. Ында карарты эрип калган кодан кокпалары эндерик болган.

Койгунак ис чок барган мындыг. Вера биле Надяның өстүрүп алган Койгунагыңга хомудаанын, хараадаанын чүү дээр! Артында карааның чажы бүлдеңейнип келгилээр. Аңчы-оол чүнү-даа канчап шыдаваан. Черлик коданнар-биле «көгүжүп» Остуг-Арыг кирген тоолай хамаан чок, оон буур, буланны безин тывары берге чер ышкажыл.

Чазын хар көңгүс эрип, чер шуут карарып калганда, апрель төңчүзүңде Аңчы-оол читкен аъдын Остуг-Арыгга дилеп чорааш, ос-озаң кылдыр ыяштар ушкан, шыргай чыраа үнген бичии оймак кыдыыңга келгеш, дыңнаалап турарга, озаңның шыргай чыраа аразында бир-ле амытаннар кургаг сигенни, каткан бүрүнү шалырадыр маңнашкан турган. Ынчан Аңчы-оолдун сагыжыңга Койгунак көңгүс кирбээн, а читкен аъды ында кылаштап чоруур чоор бе дээш, кезек турарга, демги шалыраан дааш чоокшулаан соонда, агараш дизе-ле, шала өлerti дүлөп эгелээн улуг-ла ак кодан бо хөме халып келгеш, оймак кыдыында турган кижини эскер-бейн, ийи бут кырыңга олура дүшкеш, ийи холун хербейти көдүрүп чорда, оон соондан манган ак Койгунагы бо үне халып келген. Аңчы-оол оозун танып кааш, «Койгунак!»

деп алгыра кааптар орта, мурнай кээп олура дүшкен черлик өле кодан кижиден корткаш, ыңай боорга, Койгунак Аңчы-оолче элээн хереп чоруй, эжиниң соонче агараш дээн. Ынчаар-ла шыргай арыгның кургаг сигенинге, каткан бүрү-зүнге шалырашкан дааштар ырап чоруй читкен.

Читкен Койгунактың «чажыдын» Аңчы-оол ам-на билип каап-тыр. Остуг-Арыг коданнары чазын «ойнап» эгелээрде, өөр-өөр, эш-эш кылдыр чыглы бээр. Ынчан херим чанынга сүржүп келген коданнар-биле «хөглешкеш», Койгунак ойнап чорупканы ол ышкажыл! Ону үгү-даа теппээн, ыт-даа тут-паан.

Аңчы-оол ол дугайын Вера биле Надяга чугаалаарга, хөлчок өөрээннер.

Оон ачазы мынча дээн:

— Мунгараванар, кыстарым! Койгунак арыг коданнары-биле ойнап алгаш, чанып келир.

...Күс дүшкен. Ынчалзажок хар ам-даа чаггалак. Чер кара хевээр. Бир-ле кежээ Аңчы-оолдарның өг-бүлези чем-ненип орда, даштын херим иштинде өртеглиг аңчы ыды бир-ле чүвени сывыртап ээре берген.

— Чүү болду?— дээш, Аңчы-оол сонга өттүр көөрге, херим иштинде улуг-ла ак кодан ытты өжөгээр хыйландырган-даа дег, баг четпес чери-биле ол-бо маңнап, олура дүжүп каап, чоруп турган.

Читкен Койгунактың чанып келгени ол чүве-дир. Ажык эжиктиг верандага биеэги-ле улуг хааржааның иштинде дозургай карактарлыг, улуг далбыгыр кулактарлыг, семисшыыраа аажок апарган, ынчалзажок ос-озаңның хөөлүг, довурак-доозуннуг ыяштарының иштинге чоруп тургаш, хө-вең дег ак дүгү ам шала-ла өлере, берген Койгунак борбак капустаны хемирпип чип олурган.

ОНДАР СЕГЛЕҢМЕЙ

АРБАКОГЛУ

1. Барба тараа. „Арбакоглу“

Базарак шөлүнге салактарның дүжүмеди чаагай үнген тараазын бастырып алгаш, савалааш, шарыларынга чүдү-рериниң кырында турда, куруг барба чүктээн, бора-бүдүн хептиг, ынчалза-даа самдар эвес, чиик кылдыр кетгинип алган элээди оол кылаштап келген.

— Чүнү канчап чорууруң ол, оол?— деп дүжүмет айтырган.

— Улустуң тараазын кылышкаш, бичии-бачыы-даа болза, тараа диленип ап чоруур кижиге мен. Силерниинге хожудап келген-дир мен. Ам канчаар, өскээртен кавырактанып, хайдынар болган-дыр мен — дээш, оолчугаш иштинде арай хомудаан байдалдыг чоруур деп барган.

— Адыр! Чадаг багай оолчугаш чеже тараа алып сен, сен! Ууптар шааң-биле шаңда тараа артыындан барбанга уруп ал!— дээш, дүжүмет кедерезе-ле деспиди ишти тараа уруп алып ыйнаан бо деп бодаан.

— Четтирдим, хайыраатым — дээш, оол барбазыңга арбайны ура берген.

Дүжүмет көрүп турарга, оол алды пуд тараа кире бээр улуг барбазын шыгырт долдур уруп алган. Оолдуң хоптаан көргөш, дүжүмет иштинде хорадай берген.

— Чүү кончуг карааң хоптак оол сен?! Ынча тарааны канчап аал-ораныңга чедирер деп бодааның ол?— деп дүжүмет хөректенген.

— Ажырбас. Хайырлааныңарны аалымга канчап-даа болза чедире бээр мен, хайыраатым — деп, оол арай эгенип чугаалаан.

Ындыг бичии хирезинде улуг улус дег хүндүлел-биле бараалгап чугаалаарын бодаарга, черле диленип, бараалгап өөрени берген-дир бо деп, дүжүмет иштинде эскерип турган.

— Ындыг-ла кончуг мөге кижиге болзунза, шарыларга тараадан чүдүрүш! Чес-холаң көстү бербезин халак!— деп дүжүмет шыңгы чугаалаан.

Оол халаска тараа алганыңга өөрээни даштында илден, күзелдиди-биле шарыларга тараа чүдүржүр дээш барган. Дүжүмет багай оол чүнү канчап шыдаарыл ол деп чөгенип көрүп турган. Сүлде бо! Оол улуг барбаның ийи ужунда баандан туткаш, дискек кырыңга-даа салбайн, ишти-баарыңга-даа демектевейн, хол бажыңга көдүргөш, ыңгыржактын кырыңга барып салган. Дүжүмет кайгай берген. Ында эң-не шыырак дээн кижиге барбаны баштай дискек кырыңга салгаш, пат боорда ыңгыржактын чавызыңга арай боорда дөңгүп-дангып-ла чедир салган. Ында турган улус оолдуң ындыг мөгезин адааргал-биле магадап турганнар. Оол шарыларга барбаларда тарааны шуптузун чүдүрүшкеш, ол хирезинде шаа-даа төнмээн, безин тооваан. Оон тараалыг барбазыңга баан муңгаштай баглааш, эгиннер ажылдыр

хөрөктөй чүктөпкөш, чиик тура халааш, тендирбейн-даа серт чок базыпкан.

— Адыр! Кайда сен! Харың кажыл? Қымның оглу сен?— деп, дүжүмет сонуургап айтырган.

Дүжүметтиң мурнунда оолга кылыктанып турганы тайлы берген.

— Дуу Тээли шыгында мен. Харым он беш. Арбак деп кижиниң оглу мен. Адым...

— Сээң адыңны чоорул! «Арбак оглу» ол-ла-дыр сен. Уёо, бо Хемчик бажында дендии ядыы Арбактың оглу турган чүйүк! Дендии ядыы болгаш, аалдар кезип диленир боорга, бо чоок-кавының улузу ону дүжүметтерден-даа артык таныыр-дыр ийин. Черле бараалгап өөрени берген чүве болду мон. Че, Арбакоглу, чорувут!— деп, дүжүмет оолга чугаалаан.

Оолдуң угаанныг болгаш төлептиг арнында өөрүшкүзү «четтирдим» дээнин илередип турары илденин дүжүмет эскерип турган. Оол Тээли кайы сен дээш чиик базыпкан. Дүжүмет оолдуң бараанындан карак албайн көрүп-ле чораан. Ол Эдер-Куй четпейн чорда-ла, оол дыштаныр херек чок, тура-даа дүшпейн Тээли шыгынче кылаштап кире берген. «Аалга хөлечик кылып алыр болза, кедизинде эң-не ажыктыг кижичи бо-ла-дыр» деп, дүжүмет иштинде таалал-биле боданып чораан. (Борта эскертип каары болза, Арбакоглу кажан-даа, кымга-даа хөлечик болбаан. Хуузунда тодуг-догаа чуртталгазын эрттирген).

Оон сонгаар-ла оолдуң адын «Арбакоглу» дээр апарган.

2. Арбакоглунуң дажы

Бай-Талдан чаа суггарылга бугазы казып үндүрер деп чонга чар үнген. Чаа үндүрер буганың даамылынга томуйлаткан дарга Арбакоглун буга касчыр сен деп дужааган.

Арбакоглу буганы касчып кирипкен. Ынчан ол он алды харлыг турган. Буганың уун шинчилеп казып бады кээрге, майгын-шары дег борбак көк сай дажы таваржып келген. Даштын кедээзинче ояр дээрге, суг өткөш үнмес, баарынче ояр дээрге, буганың уну халайгаш кудулай бээр. Ынчап кээрге, дыка эки улуг шөл суггартынмайн, буга кедээзинге чыдып калыр, харааданчыг болган.

Улус чугаалашкаш, даштын адаан хозап-хозап алгаш, аъттар-биле төрепчилээн — шимчевээн-даа. Чадап кааш,

улус ам даштын баары-биле сугну бадырар бе деп дугуржуп эгелээн. Суггартынмайн чыдып каар эки хөрзүннүг шөлдү улус хараадап турган.

Богда, улус бир көөрге, Арбакоглу хөрөктээжи-биле холдарын чөмөш, демги дашты көдүрө иде берген шырбайып турган. Чыылган чону ону көргөш, Арбакоглу кыжырып, каттыржып эгелээн. Ынчап турда, эжен-не бо! Арбакоглу дашты ковайтыр көдүргөш, ийни куду чууй идип бадырыпкан. Орта бүгү чон Арбакоглуң мөгезин пат кайгаан дээр.

Оон сонгаар-ла ол дашты «Арбакоглуң дажы» дээр апарган. Ол даш ам-даа ында чытпышаан — Арбакоглуңга тураскаал бооп арткан.

3. Моолга шүүлгөш, дескени

Арбакоглу он алды харлыындан тура-ла хүрөшке шүглүп эгелээн. Бээзи кожуунга ооң ат-сураа дыргын бооп алгый берген. Чаактыгга чаргызын алыспас, чарынныгнын адаанга чытпас мөге болу берген. Он сес харлыында, өглүк-баштыг апарганда, Бээзи кожууннун дүжүметтери Арбакоглуң Моолдун Улан-Кумга болуп эртер найырынга хүрөштирер дээш апарган.

Найырга чүс чээрби сес мөге салган. Мөгелер ийи хүн дургузунда хүрежип келгеннер. Арбакоглу таварышкан мөгелерин ша-даа чедирбейн октап турган. Моолдар Арбакоглуң мөгезин эскерип кааш, Чаан мөгезин үжүүрүңге салыр дээш, Арбакоглу-биле таварыштырбайн, Чааң мөгезиниң шаан төндүрбөс дээш, чижик мөгелер-биле хүрөштирип турган. Олар колдуунда Чаан мөгеге ужуп берип турганнар. А Арбакоглуңга ооң шаан төндүрер дээш, эң-не шырак мөгелерин таварыштырып турган.

Адак сөөлүндө Чаан мөге биле Арбакоглу арткан. Ийи мөгени-даа салып үндүргөн. Чаан мөгениң салыкчылары мөгези девип үнүптерге, ооң «эзиминге» шупту калбаш кээп ушканнар. Арбакоглу девип үнерге, ооң салыкчыларындан мөгениң «эзиминге» чүгле чаңгыс салыкчы кээп ушкан.

Ийи мөге баштай «тээлдигениң дезии-биле» бот-боттарындан хойжуп-дезип халчып турганнар. Оон «хартыганың кашпагайы-биле» кап-куп сегиржип алганнар. Деңгер-ле бо! Арбакоглу Чаан мөгени эьдинге-даа чоожулатпайн, ак-мак чедирбейн, хол бажынга бөөлдеп-бөөлдеп октап дүжүргөн. Оон-моон улус шооңайнып-ла үнүп тур эвеспе.

Угунда орта Арбакоглу часкан: кижичуртунга шүглүп болбас турган. Аңаа Арбакоглу үжүүрлежип каан болза — оваазы ол турган. Бо талазы-биле дүжүметтер буруулуг болган. Чүге дээрге олар шагдала Арбакоглунга сагындырып каар турган. Ам канчаар, херек болган — дедир эгидер аргажок.

Кежээликтей апарганда, Алтай Тывазындан келген тыва, база моол ийи мөге Арбакоглунга сагындырган: аныяк мөгелер сүлчээ кылгаш, сээң Хандагайты болгаш Тесче баар оруктарыңда сени дозуп туруп алганнар. Моолдарны хүндүлевээниң дээш, сени сылба эттээш, салыр деп баардылар.

Арбакоглу шаңнаткан эзерлиг-чүгенниг аъдын эң улуг дүжүметке берипкен. Оон демги Алтай Тывазы чурттуг ийи мөге-биле мурнуу чүкче — сүлчээлешкеннерниң доспайн турган талазынче — Каргыраа сынын ашкаш, Алтай Тывазынче кире берген. Оон Арбакоглу Улан-хуссу коданы таварааш, Мөңгүн-Тайгалап, сол-менди чанып келген.

Ооң соонда-ла Арбакоглу моолдар найырынга баргаш, шүүлбейн, үжүүр хунаашкаш келир апарган — чүвениң ужур-у ындыг деп билер апарган.

4. Арбакоглунга дүжүметтиң шарлар ачылатканы

Арбакоглу өгленгениниң соонда, улустаң диленмес апарган. Улуска ажылдааны дээш, оларның бергенин алыр. Бодунуң шаа-биле дужунда тодуг-догаа чурттап турган.

Бир чазын Арбакоглу арбай тарыыр бичии шөлчүгежин андарып турган. Боду хөндүргеленип алгаш, озук баштыг хайнаан сөөртүп-тыртып турган, а кадайы соонда андазын тудуп чораан. Ынчап турда, дүжүмет чортуп орган.

— Дүжүмет таптыг-ла чедип кээрге, хайнаанны дуу хараганның дөзүнче шымындыр тудуптар сен — деп, Арбакоглу кадайыңга чугаалаан.

Дүжүмет хараган чанынга чедип кээрин таварыштыр Арбакоглу кылаштап орган. Дүжүмет-даа келген, кадай-даа андазынны хараган дөзүнче шымындыр тудупкан. Кизирт дээн соонда, хараган дазылдары-биле өндөө турлу берген.

— Ол канчаарың ол, кончуг өг-ээзи! Мени адыгуузун деп бодаарың ол бе?! Адыгуузун мал эвес, аастыг-дылдыг кижичышкажым чүл! Уёо! Көскү-хөрээм бусту бер часты. Чүрээң аарыг бе?! — деп, Арбакоглу кадайын са кончуй берген.

— Менди-и, Арбакоглу! Үүлө бүтсүн!— деп дүжүмет мендилээн.

— Менди-и! Ындыг-ла болзун! Чорууңар-ла чогузун!— дээш, девидээн кижиге бооп.— Хайырааты, өршөөп көрүңер! Мындаагыларның келгенин эскербээн-дир мен — деп, Арбакоглу дүжүметти кыжырый чанньп турган.

— Аттыг кижиге сен ала, Арбакоглу. Аалдан шарылардан барып ап алгаш, чериң аңдарып, тараң тарып ап көр!— деп, дүжүмет иштинде кээргээн бооп чугаалаан.

— Четтирдим, хайыраатым, ынчап-ла буяныңарны четтирип-ле көрейин — дээш, Арбакоглу дүжүметке сөгүрүп каан.

Ынчаар Арбакоглунга дүжүмет шарыларын ачылаткан чүве-дир.

5. Дүжүметтиң Арбакоглу-биле таакпылашканы

Арбакоглу аалдар-биле кады чайын Хөндөлөң бажы Тура хемге чайлаглаар турган. Ооң кадайы чандаш кижиге. Ынчангаш Тураже ынай-бээр көжерде, бөөдей өөн чүктээш, ооң кырынга кадайын болгаш ийи уруун база чүктөп алгаш, ийи саар инээн болдурга, бызаалары-биле, чээрби хире хой, өшкүзүн анай-хураганнары-биле сүрүп алгаш, көжер турган.

Бир-ле катап ынчаар көжүп чорда, орукка дүжүмет ужуражып келген. Мендилешкеш, таакпызын даңзасынга тиккеш, Арбакоглунче сунган. Дүжүмет таакпыны харыылаарда, чүьгүн дүжүрер боор деп бодаан. Ооң-биле Арбакоглун шүүдөдип даржыктырар деп бодаан.

Ынчалза-даа, аанакайын, Арбакоглу чүьгүн-даа дүжүрбейн, солагай будун оң будунуң дискээнге солуй салгаш, таакпының оттуг хүлүн майыынга кактааш, таакпызын даңзага таваар тиккеш, майыында оттуг хүлге кывыскаш, дүжүметче дедир сунган.

Дүжүмет ыттаар чүве тыппайн, тула берген чортуп чоруй барган.

6. Дүжүметти чула ээттеткеш салганы

Дүжүметтиң чылгычызы бир-ле хар чагган эртен чылгызын ончалап баарга, бир тулган дээн сувай бе чок. Көжээ турган черинден чылгының изин көөрге, аъттыг кижиге келбээн. Чылгычы пат кайгаан. Топтап истеп турарга, хар чаап турда, чылгыга чадаг кижиге изи келген. Исти топтап истеп

турарга, чадаг кижиге ырады шурай берген. Шурай берген черинде малдың буду-биле черниң довураан чаштадыр тепкен чери бар болган. Оон чадаг кижиге изин истээрге, Алды-Ооругже үнген. Чадаг кижиге ол бар чорда, хар аяскан, ис мырыңай тодаргай апарган.

Чылгычының сагыжыңга дораан-на мөге Арбакоглу кирип келген. Дораан хап чоруткаш, дүжүмединге чугаалаан. Дүжүмет дыка сонургалдыг, чылгычы-биле база бир кижиге эдертип алгаш, Алды-Ооругнун иштин өрү чадаг исти истеп чорупканнар. Бир кадыр одуругда суг чара каккан кооргал кедээзинге чадаг кижиниң солагай буду куду баштандыр доораланган болган.

Арбакоглунун өдээнге келирге, мөге дыка девидеп, мендилешкеш, дүжүметтин адының дынын алгаш баглаан. Арбакоглу бөөдейниң кидис эжини ажыдып бээрге, дүжүмет баштааш киргеннер. Арбакоглу кирип келгеш, аткаар-ишкээр союп, дери-бузу төктүп олурган. Бени алганы Арбакоглунун даштындан илдең көстү берген.

— Че, чугаалап олур! Бени алгаш, канчаптын, ызырты истеп келдивис, өчүп ор!— деп, дүжүмет-даа кежээлеп эгелээн.

— Алганым шын, дээргим. Куду одуругда суг чара каккан кооргалче кирип шывадалкан мен. Мындаагылар оон когарай бербес боор деп бодааш, алдым. Мээң кажан-даа оор кылып чорбаанымны хайыраатым силер билир болгай силер. Бээзи кожууннун найырыңга шүүлгеш, шаңнаткан адымны күзүн соп чиир бе бээр мен дээш алган болгай силер, дээргим. Дээрги сөзүңге ээ болур ыйнаан дээш, бени алганым шын. Аалыңар ырак боорга, чадаг кижиге ынаар айтырып чедеринден түвексиндим. Баштай айтырбааным — буруулуг. Чүгле ол буруу дээш мени шаажылап көрүнер, дээрги дүжүмет — дээш, Арбакоглу дүжүметтин баарыңга калбарып чыдыпкан.

Дүжүмет иштинде ыяды берген. Оон база-ла дери мыжыгайны берген, база-ла аткаар-ишкээр союп олурган. «Чилби чигенин билинмес» дээн ышкаш, дүжүмет алган адын болгаш оон орнунга чишке бе бээрин уттупкан болган. Оон ыңай үргүлчү Арбакоглун ап алгаш, найырларга хүрештиргеш, мунган адынның чажыңыңга дээш, мөгениң алган шаңналдарын үлежип келген. «Кылырын бо кылыр, кылыртырын мен кылыртыр» деп чүвени бодап келгеш, дүжүмет база ыяды берген. «Мону борта шаажылаар херек чок, кон-

чуур-даа болзумза, а оон-даа дора, бенин эьдин ап алыр болзумза, чонга шоот болур. Бо мээң эдертип алган херчилерим, чугаа чок, чонга дыргын кылдыр чарлап кааптар» деп, дүжүмет база боданган. Оон ыңай «моон сонгаар-даа Арбакоглун хүрештирер апаар мен, ооң алган шаңналын база үлешке алыр мен» деп чүвени бодап келгеш, дүжүмет чараазын сыыртыңган.

— Ам канчаар, алган беңни алыр сен ыйнаан. Сени кайын шаажылай бээр ийик мен. Ындыг улуг сувай бени мынча ырак черге чүктеп келгениңни сонуургааш келдим — деп, дүжүмет чымчак чугаалааш, пат боорда чөлбейти хүлүмзүрөөн.

— Четтирдим, хайыраатым! Черле силерни ындыг чарлык бээр боор деп эндеведим-даа. Бо күзүн Алдыы-Ишкинче көжүп кээп көр деп ондарларның чаңгызы чалаан чүве, олдаа сагыжымга кирип орду — дээрге, дүжүмет чым-сырт кылыңгаш, чула шымчыттыңгаш, чайгаар аксын туттунган.

Арбакоглу дүжүметтин иштинде чүнү бодап олуарын угаанныг карактары-биле өттүр көрүп олурган. Дүжүметтин эн-не күзевес чүвезин өш-биле шаштырыглыг чугаалаан.— Өдээнерниң малы-дыр, эьдин чооглааш барыңар, дээрги. Мен удатпас мен — дээш, Арбакоглу үне халаан.

Дүжүмет чүвениң харын-даа хөлүн эрттирбээнинге иштинде тейлеп олурган. Бир эвес Арбакоглун оскунар болза, бодунуң алдарыңга когарал чедиргени ол Найырларга Арбакоглун хүрештирер дээш чеде бээрге ону, дүжүметтер, кожууннуң болгаш өске сумуларның чаңгылары, дүжүметтери улуг адааргал-биле хүндүлээр турган. Арбакоглун көргөш, хамык мөгелерниң сузу бастына бээр.

Удаткан чок Арбакоглу безин чүктеп алган бо чедип келген. Дүжүмет өөрү-биле дашкаар үнүп келген. Бени союп-бузарыңга өөрүн дузалаштырар бодаан. Ынчалза-даа Арбакоглу бени анайдан дора союп-бускан. Бениң кежин безин чулгувайн-даа сывыра соккулапкан. Дүжүмет ону көргөш, чоргаарал-биле болгаш адааргал-биле көрүп турган. Чүгө чоргаарал-биле дээрге, «мээң мөгөм» дээш, чүгө адааргал-биле дээрге, бодунуң Арбакоглу ышкаш оолдары ындыг мөгө болбааны дээш.

Арбакоглу чал, кыдазындан эгелээш, эң-не шыктыг эьттерни дүжүметке салган.

— Дошкун эмдик бени чүктептеричге, канчап сени үзе-

чаза теп кааптааны ол? Қайгаар-дыр мен!— деп, дүжүмет ам хөглүг айтырган.

— Бени туткан дораан-на, молдуруун кадыра тудупкан мен. Ынчаар тудуптарга, чүнү үстү бергеш, ыш-биле өлүр чүве ийин — деп, Арбакоглу мөгейип харыылаан.

«Ондарларның чаңгызы чалаан чүве» деп чүве дүжүметтиң бажындан үнмейн, ооң сагыш-сеткилин өйүп турган.

— Ондарлар чаңгызы чүү деп чалаар чүве-дир ынчаш?

— «Биске желзинзе, эктинден элевес сен, иштинден аш-тавас сен, кымга-даа базындырбас сен. Эзер-чонактыг аът-даа бээр бис» дээр болду. Харызынга «боданыйн» дидим — деп Арбакоглу өжөгээр дүжүметтиң аарып турар черин дыр-баар дээш чугаалаан.

— Херекчок! Ындыг бодалды бажындан үндүр октавыт! «Аът өлзе-даа, баглааш артар, ада өлзе-даа, оглу артар» деп үлегер домак бар болгай. Салчактарның адын бодал! Эзерлиг аътты-даа алыр сен. Ондарлардан дора бис бе? Көрдүң бе, бардам, адааргак ондарлар сени көгүдүп тургандыр. Хей! Тараа-быдааң төне берзе, меңээ чедип кел — деп, дүжүмет иштинде хомудалдыг-даа болза, көгүдүп чугаалаан.

— Четтирдим, хайыраатым! Ажырбас. Амдызында диленир чире эвес мен. Чонум, силер бүгүдээнин ачыңарда, тодуг-догаа мен — деп, Арбакоглу чоргаар чугаалаан.

Ынчаар Арбакоглу дүжүмедин чула эъттеткеш салган чүве-дир.

* * *

Арбакоглу деп кымыл? XIX вектиң төнчүзүндө XX вектин эгезинде чурттап чораан Хемчик бажының салчактарының Тывага болгаш Моолга сураглыг мөгези ол. Эң-не яды чораанындан ада-иезиниң адап бергени Лопсаң деп ады чонга таравайн барган. Ачазының ады-биле «Арбакоглу» атты назынында эдилээн. Үстүндө бижиттинген Арбакоглунуң дугайында чугаалар улустуң аксындан дамчып келген. Бо чугааларны Хемчик бажының кырганнары чугаалажып олуларлар. Арбакоглунуң дүрзү-хевири дамчып келген чугаадан алырга, узун шыырак, дорт сынныг, өжүннериниң болгаш дөңмектериниң мөң эъттери чыпшыргылап каан ышкаш аңгы-аңгы бөрбек-бөрбек, боду арын-хевири чараш,

карактары улуг кыдырыктарлыг, карактарының үстүкү кир-
биктери чөпкүр болгаш тудуш, дорт кырлаң думчуктуг.
Мөзүзү болгаш аажы-чаңы эң-не төлептиг, томаанныг, бо-
дум мөге мен деп менээргенмес, биче сеткилдиг, дорамчы-
лаар, мактаныр, кыжырымак сеткил чок, хүндүлээчел. Чон-
га, ылаңгыя ядыы чединмес улуска дузазын чедирер бодаар.
Байларга чашпаалавас, ынчалза-даа оларны шоотпас, ол
үениң чаңчылы-биле хүндүлээр, дужаалдыг кижилерге ба-
раалгаар. Өгленирде, дыка ядыы турган, ынчалза-даа улус-
тан диленмес, бодунуң кара күжү-биле амыдыраар. Сөөл-
зүреди аксынга өй малдыг, адаанга мунар аъттыг-хөлдүг
болу берген. Арбакоглу Моолдуң чайгы найырларынга үр-
гүлчү хүрежир болгаш, моол сөстү шору билир турган.
Хөндөлсөңгө өлгөн. Сөөгү чоокка чедир чыткан дээр. Хөрээ-
ниң сөөгү тудуш, ооргазында чүс чок, хөрээниң сөөгүнүн
иштинге чылдың дилги төрүүр дээр (сөөлгү чугаа илден
хөөрөткен хевирлиг.) Арбакоглуң дугайында ам-даа хөй
эрес чугаалар бар дээр. Ам-даа Бай-Тайга, Хөндөлсөңгү улу-
зундан албаң-биле кезип айтыргаш, бижээн болза дээр сет-
кил мээң хуумда дыка күзөнчиг.

САРЫГ-ООЛ АРТЫНА

ИЕНИҢ ҮНҮ

Соруу сынмас тайбың күзел
Чүс-чүс чылда чечектелзин!
Совет не чоргаар үнү
Чүктөр санай чаңгыланзын!

Өргөмчейде шырайларга
Хүлүмзүрүг чырып чорзун.
Өөрүшкү тайбың чолдуң
Хүнү мөңгө чайынналзын!

Ажы-төлдүң келир өйү,
Аас-кежик, тайбың иш-даа.
Аваларның үнү болуп,
Аян ырга ужуксун-на!

ИЕШКИЛЕР

Ишкин бажы Дөңгеликтиг чайлаавыска
Изиг чайын ачам малдаан хоюн дозуп,
Кежээликтей шеттер үнгөн тейжигештен
Хеймер дунмам Чечек-биле харап ор бис.

Дужувуста эзимде бир будук сынды.
Дуңмам-биле дилегзинип, көрүп ор бис.
Сылдыс шокар оолдарын эдерттипкен
Сырый шеттер аразында элик кел чор.

Бораанналып чаап турган кудай арлып,
Борбак шалың сизген, шыкта кылаңлашты.
Черниц кыры хүннеп кээрге, аян кирип,
Челээш-дуга ак-көк дээрде жожааланды.

Эзириктер тендицейнип, эмиг дилээн,
Элик оыттап, кезек када дыңнаалап каап,
Бисче улам чоокшулап кел-ле чорлар,
Бичии шиви артындыва чажындывыс.

Удаткан чок шимээнивис эскерген боор,
Узун, чинге даваннарын тепсенгилеп,
Сүүреңизэн кулактарын солугулап,
Сүрээдээнзиг оыттавайн кичээнип тур:

«Ажы-төлүм тудуп чиир дээн араатан бе?
Азы оорлап адып чиир дээн аңчызы бе?»
Оолдарын дээскиндир огургулааш,
Ол-ла дораан ажыт кирип чоруптулар.

Авашкылар кайнаар баарын көрүксээн бис.
Ажыт черде эдискизи чаңгыланды.
Төлүнге ынак ие кижии сактып желгеш,
Төрөөн черим анын ынчан кээргээн мен.

Шоодуглар

ОЛЕГ СУВАКПИТ

ААС-БИЛЕ ААЛ КӨЖҮРБЕС

(Телесцена)

Совхоз директору ынай-бээр кылаштап, таакпылап базап турар. Кижн эжик соктаар. Директор столга баргаш, караанын шилин кеткеш, хөй-ле саазынар мурнунга салгаш, олуруп алыр.

Директор. Ам кайызы келчи ирги. (Эжикти дыңзыг соктаар). Чаа, кириңер.

Агроном. (Кирип келгеш). Эжи, директор.

Директор. Эжи, эш агроном. Че, чү дугайты келдин, салып олур, ол-бо чер... (Телефон кыңгыраар, тудуп алыр). Совхоз директору-дур мен. А, хе-хе, эжи, Максим Монгушевич, силерни дыңнап тур мен, дарга. Кылып тур мен, дарга, дораан-на болу бээр, ийе, каш шак болгаш караңнадып чеде бээр мен, Максим Монгушевич. (Трубказын салып каар). Көрбес сен бе, ажыл кылдыртпастаан, балдыр сыктырбас, баш көдүртпес, сан-түн, хурал-суглаа дээш кулак амыратпас. Он баштыг, чүс холдуг болган болза, херек өске дийин.

Агроном. Чер ажылының культуразын бедитпес болза, хоржок, директор. Оон башка бедик дүжүт-даа алдынас, алган хүлээлге-даа күүсеттинмес-тир.

Директор. Канчаптар мен ам, эш агроном, шырбайып-ла турар кижн-дир мен.

Агроном. Бар күштерни болгаш курлавырларны эртем ёзуу-биле шын ажыглавас болза, ол ажыл кажан-даа кылдынмас дийин.

Директор. Кылыңар-кылыңар, ол силерниң дорт хүлээлгенер, чиир чемиңер, алыр шалыңыңар-дыр, аңар.

Агроном. Бодумнуң бүгү-ле санал-оналымны болгаш бодалдарымны киридим, ол силерде кандыг-даа чугаала-жыышкын чок чыдып чыдар-дыр.

Директор. Ох, көдек, ыңдыг ийикпе мон, уткан-дыр мен, ам чайым чогул, эртен кел че, шийтпирлээр бис.

Агроном. Ындыг-дыр, дарга. (Үнө бээр).

Директор. Бурган-на өршээзинем. Кандыг кончуг хөй культуралар бар апарды бо? Адырам, чер культуразы, бирээ, суур культуразы, ийн, чоннуң культуразы, үш, ажыл культуразы, дөрт, а беште? А, мал культуразы.

Суггарыкчы хүүрек туткан кылаштап кирип келир. Ол кызыл-даван, кончуларын дөңмөк дөзүңге чедир даап алган болур. Директор эскербейн чугаалаттынып олурар.

Директор. Адыр-адыр, канчалза эки чоор. Чогум чүден эгелезе экил, че?

Суггарыкчы. (Элдепсинип, эктин кыскаш). Менден. Директор. (Меңнеп). Бо кайыын келдин, ашак?

Суггарыкчы. Бодуңар көрүп олур силер, дарга. Черден келдим. Каш борбак кижини карак четпес ховуга чеже караңнаар. Күш четпес-тир бис, билдинер бе? Кажан-чежен буга үндүрөр, чалгып чыдар хемнерни чая тутар улус бис, билдинер бе? Каңдап чыткан тарааларны кажан-чежен кылымал... демги бир, чү дээр чүвөл, бүлгүүр-биле суггартыр улус бис, билдинер бе? Арат ёзузу-биле тараа суггарарын амгы үе ёзузу-биле кажан солуур чүвөл, кара кайгамчык чүвө-дир бо, билдинер бе?

Директор. Че, чугааңар соксадыңар, ашак. Бөгүн чаа көржүп, билчип келген эвес бис, ыңча дыка ыйыткаш, каңгыткаш аан, чоор сен ону.

Бүгү-ле чүвө үелиг, бүгү-ле чүвө хары угда тургустунуп келбес-ле болгай.

Суггарыкчы. Колхоз тургустунга-ла суггарыкчылап келдим, кара бажым харланып калды, билдинер бе?

Директор. Билдивис, билдивис. Аргазын тывар, өөренип көөр бис, че, чоруптуңар, чай чок ор мен.

Суггарыкчы. Эх, чоруум кажан чогуур ирги, човаам кажан төнер ирги? Кудай-дээрге чүдүүрге-даа кудук-чайыын бербес боор-дур.

(Үнө бээр).

Директор. Малчынга кудук, бирээ, суурга кудук, ийи, тараага кудук, үш, ой, кудук-ла кудук, суг-ла суг. Шынап-ла:

Куу дагның белшеиден
Кудук касса үнмейн канчаар.
Кускун кара ку... (Эжик соктаар.)

Чаа, киринер.

Инженер. Ат болган, дарга.

Директор. Чүү чүве?

Инженер. Тараа үрезинге четпес-тир.

Директор. Кожалардан кончулаткай.

Инженер. Септегени хүзээн албас-тыр.

Директор. Кол кижизинин холун актаплаткай.

Инженер. Дүжүт база пат деп тур.

Директор. Бойдус чүдүлге билбес болганда канчаар бис ону.

Инженер. Директор берге-дир эвеспе он.

Директор. Кандыг?

Инженер. Аастыг.

ЧӨПТҮҮ-БИЛЕ

Кажан-чежен болган чүве, канчап ынчаар болган чүве, бир-ле катап Пар, Бөрү, Дилги кады аннаар бооп дугуржуп ап-тыр эвеспе. Айның чаазында, хүннүң экизинде ажык-олчазы аажок аайлажып, иви, элик болгаш койгун өлүрүп алганнар.

Изиг ханны, чаглыг эътти сакты хонуп келгеш, олчазын аразында үлежир деп барганнар.

Пар олура:

— Бөрү, үлеп көрөм че, чүгле чөптүү-биле — диген.

— Ынчап көрейн — дээш, Бөрү чөпшээрешкен. — Эликтин силерге, койгунну Дилгиге бергеш, бодум ивини алайын.

Ону дыннааш, Пар-даа ажынмас боду ажынып, хорада-вас боду хорадап келгеш, Бөрүнү үзе-чаза тыртып октап-кан.

Оон ам Дилгиге сөглээн:

— Ам сен үлеп көрөм, чүгле чөптүү-биле.

— Танды кежиин таарыштыр үлээри дег чүве кайдал — дээш Дилги айыткаан.— Элик силерге эртенги чем болзун, нви — дүштеки, а койгун — кежээки чем болзун.

Пар олура:

— Ол-даа кончуг-ла чөп-түр. Ындыг эки үлээрин сеңээ кым өөредип кааныл?— деп, айтырган.

— О, мээң эргим дээргим, ол дугайын силерниң чаны-нарда үзе-чаза тыртырып каапкан чыткан Бөрү өөредип каан ийин — дээш, чүгле караш дээн.

АМЫДЫРАЛЫВЫС ХӨЛЕГЕЗИНДЕ

(Телесцена)

Өгдө ийи эр, бир херээжен кижии аразында изиг-түлүк хөө
решкен олураp.

К а ж а р б а й. Оон канчалдың ынчаш, саанчы?

Ч а н н а а р м а а. Менде чү боор, беш меге, алды арга хереглээн мен.

Ч а л г а а п а й. Канчаар, саанчы?

Ч а н н а а р м а а. Плап-салаан кайын күүсеттинер. Кызырай-даа бээр, орта сагдынмайн-даа баар дивес силер бе. Сагган сүдүмче бүдүү суг кудуп, хуу инектеримден бичии, ужуp дээш аан, сүт-даа холуур мен. Ол хирезинде-ле чазы-ты-мелегейден дүшпес мен де.

Ниити каткы үнер.

К а ж а р б а й. Мен база хөк болган болбазык мен бе.

Ч а н н а а р м а а. Канчап, хойжу?

К а ж а р б а й. Хенертен санажылга келген.

Ч а л г а а п а й. Оон?

К а ж а р б а й. Сан чедер эвес.

Ч а н н а а р м а а. Канчалдыңар ынчаш?

К а ж а р б а й. Кожамның хоюнче каттыштыр сүрүпкеш, карак баскаш, кашты үзе сүрүп алган мен де.

Ч а л г а а п а й. Ооң соонда?

К а ж а р б а й. Мен арыг үнген, кожамга дашка сунган.

Ч а н н а а р м а а. Кажар-ла кылган-дыр аа. А канчап хой саны четпейн барганы ол ынчаш, хойжу?

К а ж а р б а й. Боттуң хырны, эш-өөрнүң арын-нүүрү кончуг болур чүве дийин. Арага-дарылыг, аштыг-чемниг келир аан.

Чалга а п а й. Амыдыралга чүнү турбас дээрлаан.

Чаңна ар ма а. Ындыг харын. А силерге ындыг-мындыг чүве таварышпаан бе, кадарчы?

Чалга а п а й. Тургулаан.

Кажар бай. Сала кааптар-ла болгай.

Чалга а п а й. Инекке үргүлчү-ле шаашкак дег чыпшына берген чоруур эвес, болганчок-ла чалаптар кижиге мен. Кижиге малды ынчаар азырап өстүрөр боор. Бир-ле катаң келбээн — дилээн сураг. Арай боорда тараа шөлүндөн тып алган мен. Оон дарга-бошка кырымга-ла келген. Экизи көргөн — ревизия комиссиязының даргазы күдээм болгаш карылга-когарал, шииткел-торгаалдан чайлаан болбазык мен бе.

Кажар бай. Тала-дугай, дөргүл-төрөл болуру база эки чүве: бот-боттарын деткижер, камгалажыр, депшидер. Бистин даргавысты көрбөс сен бе — таныштарын, төрөлдөрдүн долгандыр олуртупкан. Ана хая-ла. Демги бо Монгуш-ла бергедээн дивес силер бе.

Чаңна ар ма а. Канчап, хойжу?

Кажар бай. Дүк планы күүсетпээн дээш.

Чалга а п а й. А дүгү канчап четпейн барган кижил?

Кажар бай. Айтырарга кажаамда-дыр дээн. Чүгө? — дээрге, коптарыңар дээн.

Коптарган — көржөңи сарыг-кидис болган.

Чаңна ар ма а. Канчап?

Кажар бай. Кажаазы тар, изиг, чавыс, а хөй хой дүгүн дүжүр баскылажып кааптас бе? Кыштаа хараганнар аразында болганындан база «кыргып» кааптар.

Чалга а п а й. Монгушта буруу чүл, ынчаш?

Кажар бай. Харынан.

Чаңна ар ма а. Мен база бир солун чүвеге таварышкан мен.

Чалга а п а й. Кажан?

Чаңна ар ма а. Куду совхозта дунмам сугга аалдап чорааш, чанып ора, таныжым өггө кире бердим. Кезек кадайлар таарыштырган олурлар. Оларның аразында мал эмчизи база бар. Таныжым кадай дашка сунган, изигде суксаан кижиге канчаар, ток кылдым. Мээге чык-ла диди. Чугаа-соот изээн, хамык чүве шокараңнап, карак даалыктап турар апарган.

Мал эмчизи олура:

— Кандыг кончуг изиг хан чиксенчиг чоор — деп мындыг.

Өгнүң ээзи олура:

— Ындыг болза, чок эвес, бир хенчеден бооплаткай — дээш хаваанда бызыргын дерин хөйлециниң чеци-биле чодалдыр.

Мал эмчизи улам эр анып:

— Хенчени канчаар, изиг ханныг, чаглыг эъттиг улуг чүведен, чок эвес, аплаткай, менээ манчы кылыр кара эът, ак чаг база херек, совхоз оон ядараар эвес, акт бижип, ат салгай-ла мен — деп чарлык үндүргөн.

Сагыш ышкаш ол хевээр боттанган де, амыр чүве-дир ол.

К а ж а р б а й. Уваа, ол база солун-дур эвеспе, хаайга кертип алыр-дыр.

ЧӨГЕЛИ ТӨНМЕС КИЖИ

Бистин черде, кожавыста, таныырым бир кижиге бар. Ол болур-дооста артында-ла салбыр эргелекчизи дивес силер бе. Оон чорбас-барбас чери-даа чок, танывас-билбес даргазы-даа чок. Бирээни-ле кылган, бүдүргөн чоруур дижир.

Ол хирезинде-ле чоннуң аактыг аксындан черле үнмес Кижилер-биле ажылдап билбес, хейде-ле шуугаар, кончуттунар дээш хурал-суглаага чула шүгүмчүледир. Ол хирезинде-ле ону ажылындан кым-даа халавас, харын камгалап каар. Ынчангаш ону «Дазылы быжыг, дамыры күштүг чүвени» дижир апарган.

Оон бир онза чаңчылы база бар. Ол мындыг. Хурал-суглаага шүгүмчүлей бээрге, арны диртейип, чушжуузу кызып, хавактарындан борбак-борбак дерлер төктүп келген соонда ызыртынгаш ылым-чылым олуруптар. Чүгле ийи караа кыланнаар, бирде харын кээргенчиг-даа.

А кажан ээлчээ кээп, санал-онал бере бергенде, эри хайнып, эъди изип, каптагайны хайындырып, делегейни дескиндирип туруп-ла бээр. Ону кижиге доктаадыр-даа аргажок, бир-ле ана часкы кызыл-үер-ле! Адактың сөөлүндө ол бодунга бок-даа дээспес, кырынга хыл-даа дүжүрбес, бүгү-ле бурууну ажыл-агыйның тус-тус адырларын харыылап турар кижилерниң кырынче чууй каапкаш, боду арыг үнер, шак мындыг эргелекчи чүвөн иргин.

Кижилер ам ооң-биле мескилдежип, аас-сөс үндүрүп, ажыл-хожулундан чарлыр эвес, ооң-биле эптежир ужурга таваржыр.

Бир-ле катап бир малчынның аалынга олурумда, эргелекчи бо-ла тутсуп келди. Кижин машинадан үне халып кел-ле, хойжу-биле-даа мендилешпейн:

— Че, мал-маганың күш-чамы кайы хире-дир, дөө ол хой чүге аскак чүвел, чүңүц-биле сый шаап алдыңар?— дээш-ле Ондар Балчыевичини сы мундура-ла берди ийин он.

— Бичии манаңар, дарга. Чүвениң ужурун тайылбырлап берейн — дээш хойжу чугаалап эгеледи.— Малдың күш-чамы эки, бодуңар көрүп тур силер. Ам кедээ тайгаже одар солуп көжөр дээш машина манап тур мен. Ону силерге дыңнаткан болгай бис.

«Силерге» деп сөстү дыңнааш, дарганың бажының дүгү адыш, хаваа дүгдеш, караа чидиш дээнин дораан-на эскерип кагдым.

— Меңээ кажан дыңнаткан силер? Ол чү деп мегелеп турарыңар ол?

— Кайын мегелээр ийик мен, дарга. Салбырның хура-лынга шиитпирлеп алдывыс чоп.

— Мен салбырның хуралы эвес, ооң эргелекчизи кижидир мен, билдинер бе?

— Шын-дыр. Хөйден эрткен чүве бар эвес, ынчангап хуралдың шиитпирин күүседир апаар силер.

— Ол мээң херээм-дир. Хоюңарны чүге аскадып алдыңар, ол база мээң херээм бе?

— Чок, дарга. Борта бистер буруулуг бис. Чылан шапкан чүве. Арай боорда экиртип алдывыс, кара эм-биле. Мал эмчизинче ийи катап сөс чоруткан улус бис, ам-даа келбеди.

— А бодуңар хап чеде берзинерзе?

— Чер аразы ырак. Дем-биле база чедишпес. Оон ыңай солун-сеткүүл, автолавка база келбестээн, ижер-тыртардан база бергедеп тур бис.

— Кончуг ядараан кулугурлар, албан-хүлээлгезин багай күүседип турар, чеде бергеш канчаар эвес мен!— дээш эргелекчи-даа машиназынче чолдаш кылдыр кире халааш, көк шыкты куду чүгле дукпуртулаш диди.

Ондар Балчыевич оон соонче элээн үр көрүп тура, бажын чайгааш, шала хүлүмзүрей аарак, бодамчалыг чугаалай-дыр:

— Чораан черинге чогумчалыг ажыл-даа бүдүрбес, элдеп дарга бо. Черле ынчаш, удуртукчу кижин «чонун чоорган, хөйүн хөйлең» кылып, оларның сонургалы-биле ажылдап, чурттап, аксы-биле аал көжүрбейн чоруур болза эки чүве дийин.

КЫМ БУРУУЛУГУЛ?

Хөктүг-даа, хөглүг-даа эвес, хөөреди-даа бербес, хөлүндө-ле кижиле болгай мен. Чоокта чаа бир хурал дээр чүве бе, азы, та чү дээр чүве ыйнаан, хамык ужур ында эвес, а ооң канчаар эрткенин, кандыг айтырыгны чугаалашканын, канчаар шиитпирлээнин билип алыры солун дивес силер бе. Ооң чогуум каяа болганын сүрери-даа албан эвес деп бо-даар мен.

Баштай-ла партия бөлүүнүң секретары туруп келгеш, чоннуң ортузунга кижизидилге ажылын улам күштелдирерин делегейни дескинди, оранны одуртур чугаалап-чугаалап, херээн көөр дээн чүве ийикпе, ужурун билбээним кижиге — хып дээн аныяк оолче карак уу-биле көргөш:

— Бир эвес партия кежигүнү турган болза, намдан үндүр хөөглээш, чогуур черге дужаап бээр ийик бис — дээш, хөрээн долдур таакпы ышсыг агаарны киир тынгаш, «Фу-у!» дээш хаваанда дерин аржыылы-биле чоткаш, олуруп алды.— Че, ам кымда сөс барыл? Кым чугаалаксап тур?

Холунда дептер туткан, коя кеттинген, бажынын дүгүн аткаар салып бадырыпкан, борбак кызыл чаактарлыг уруг, эмиг-төжүн бөрбөннедир тынгылааш, шала харлыктыр чугаалай-дыр:

— Бистер мындыглар-биле эптежип шыдавас ужурлуг бис, кажан-даа. Оларныц баскан черинден пар ыяш өртенип турар кылдыр, турган черинден тууйбу буступ чаштап турар кылдыр демисежир ужурлуг бис, кажан-даа... Бир эвес комсомолчу турган болза, ...эх, ана... та канчаар кезедир бис ыйнаан. Бир-тээ энгини кижиле болганда ажылчын комитеди боданыр болза, эки-дир.

— Бисте чү боор, чү дей-дир силер, ынчаар көөр апаар бис — дээш чолдак болгаш шала семис, чүве чугаалааш-ла карактарын чивеннедип каап олар, кижиле ортузу чеде берген эр туруп келди.— Харынам, эштерниц чугаалап турары шын-дыр ийин, шын. Бис кайын хажызындан көрүп, хамаарылга чок олар деп бис ийин. Ынчалза-даа профэвилел кежигүнү эвес эр-дир бо. Мону канчаар чүвөл? Көдээ Совет харыылавас чүве бе?

— Бистер канчаптар бис?— дээш, көдээ Совет даргазы-даа дыттып-ла үндү.— Аныяк оол-дур, ону комсомол чүгө көрүп турганыл, ооң аныяктар организациязы болган херээ чүл? Бир эвес бистин эргевисте, көдээ Совет депутаты кижиле

болза, хемчег ап, кедерезе дедир кыйгыртып-даа болгай-ла бис, азы улуг кижиге болза херек өске-дир. Чок-чок, эштер, бо кижинерни бисче-ле чууй кагбайн көрүңер. Адазы чок-даа болза, авалыг оол-дур. Ону дамчыштыр херэеженнер чөвүлели чүгө кижизитпээнил, оларның буруузу-дур. Херекти оон егелезе эки деп бодаар мен.

Бажында ында-мында ак-ак дүктер көстүп келгилээн, чыпыгыр эгинниг, улуг ала карактарлыг, шилгедек сынныг херэежен кижиге туруп келгеш:

— Ие кижиге төлдү төрээш азырап-өстүрери шын, ону билир бис, ие биле школа денге ажылдап, кижизидилге ажылын чогуур деннелге тургускан болза, мындыг чүгө үн-мезин база билир бис, ооң бажы эъттени бербезин база билир бис, бир эвес ол кыс уруг турган болза, кандыг-даа хемчээн ап, канчаар-даа халбактаныр-ла бис ыйнаап, ону база билир бис, ынчап кээрге, хамык ужура ада-ие болгаш школада-дыр, олар харылазын, ол-ла, билир бис.

Чугааның аянын бодап көөрге, оолдуң дугайы кижиге бүрүзүңгө билдингир хире. А чогуум кандыг оолду, чүнү кылыпкан кижиге, ооң-биле ажыл чүгө чорутпайн турганын тода-радыры-биле кезек айтырыглар салгыладым.

Оон-моон харылар соңнуг-мурнуг төктүп-ле үндү.

— Өөрөңгөш-даа, ажылдааш-даа чадап каан оол-дур ийин.

— Арага-дары ижер, хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр азы-дыр.

— Кижиге мөзүзүн ышкынган амытан-дыр бо, көрбөс сен бе, хөлүгүр-ле чүгө, артында арны кыспас, аксы хак дивес.

— Хай-чагырга чок кижиге дийин, авазыңга азырадып, анаа тояап чоруур. Энир чылын шериг баар тургаш, база дургуннап чыдып калган.

Чугаа аңаа төндү. Кезек када ыржым апарды. Кижилер бот-боттарын манашкан, шенешкен, кедешкен чүгө ышкыш олурлар. А демги оол ында-ла донгайып алган, салааларын кызырадыр ууштап олур.

— Бо херекти каш удаа чугаалажып турарыңар ол?— деп, дөстүнмейн айтырдым.

— Бөгүн чаа көрүп турарыңар ол-дур ийин — деп, көдээ Совет даргазы харылай-дыр.— Херек кедереп бар чыдар боорга.

— Ынчаарга ам шиитпиринер чүл ынчаш?— деп, улам сиңниктим.

Партия бөлүүнүн секретары тура халааш:

— Ийи-чаңгыс мындыг кижилер-биле канчап халбактанчып турар боор, оон чугула ажылдар хөй-дүр, чогуур черже шилчидип, кеземче херээн көргүстүрер апаар.

— Ынчаарга ам бо херекке чогум кым буруулугул, ынчаш?— деп сөөлгү айтырыг салдым.

Кым-даа харыы бербеди. Белени-ле ол турган боор оң.

БАК СЕТКИЛ

Бөрүнүн сартыын чил амдажаан Дилги база-ла хайдынып базып чораан. Канчангаш-ла көөрге, хажызында хар кырында борбак чаг көстүп чыткан. Харамдыгып халый бер часкан, эът-кежи соолаш кыннып, какпага кактырып, кара хинчээн көргенин сактып келген. Ол аразында «Хар-р-р» дээн үн дыңналган. Көрнүп келирге, аштаан хөлүгүр көк Бөрү шураар чыгыы бо турган.

Бөрү-даа кончуу сүргей:

— Охалай, чаглыг эът чайгаар ааска кирип келген ыш-кажыл — дээш хөме-ле келген.

Дилги чашпаалал:

— Адыр, мана — дээш, мурнунче имнээн:— Чаңгыс дай-нам-даа болза, чаглыг эът чыдыр, баштай ону чооглап алы-нар. А ооң соонда каарганныы дег, кара эъдимни харып-даа чыткаш болза, чигей сен аан.

Бөрү боданып чоруй:

— Шынап-ла, сен хөөкүй ам менден үнүп кай баар сен — дээш азыг-дижин арзайтыр ырланган.— Халып ыңай-даа болзунза, хардан изин балалыр эвес, дезип ыңай-даа бол-зунза, денгелиң төнмес эвес.

Дилги улам чыпшылаңнап:

— Силерний-ле шын харын, Бөрү. Коданыңарда кирген, холуңарда туттурган амытан ышкажым чүл. Чааңар чиртин-гир, чаагыңар суу саалаар болзун!

Бөрү тура:

— Оо, магалыг чаг-дыр моң!— дээш барып сегирип-ле алган.

«Хак!» дээн соонда какпа-даа карак одун кызаннадыр, эът-сөөктү кызырадыр хап-ла дүжүрген.

Дилги тура:

— Хырным эвес, угааным мурнаар кижн болдур мен ийн, Бөрү — дээш кедек шатче караш-ла дээн.

Бөрү канчаар, дүүрээн бот, дүнгүрленген баш дээш, хай-халаптан канчап адырлырын бодап, хайдынып эгелээн. Чалы назындап чарлырынын орнунга чаңгыс холдан чарылза дээре ыйнаан дээш, какпада кирген холун, чыда өлүр чылам эвес, үзе ызырып каапкан...

Балыг экириир, бачыт арыыр дээн, Бөрү-даа чаңгыс хол-дуг, ийн буттуг амыдырап чоруп-тур эвеспе. Бир эртен кезек хараган аразынга кеденгирлеп олуарга, биеэги Дилгизи бо-ла чер касканнап, кызыг-кый чок турган. «Ам сээң хырнын мурнаан, угааның соңнаан-дыр» дээш кедеп баргаш, Дил-гини алгыртыр-кышкыртыр сегирип-ле алган. Чү деп чү дээр боор, бак сеткил башка халдаар деп чүве ол-дур ийн.

ВАСИЛИИ МОНГУШ

ДЭЭВИИРДЕ ХЕВИС

Магазинден үнүп келгеш, кудумчу ксжир тургузуп каан машинамче бар чыткан мен.

— Дуңмай! Дуңмай!— деп, бир кижн кыйгыра берген.

Хая көрнүп келдим — хевис куспактап алган эр кылаш-тап олур.

— Кайнаар баар сен, дунмай?— деп айтырды.

— Сарыг-Булуңче — дидим.

— Ынчаарга мени ап ап көрөм, мен ол суур чурттуг кижн мен. Кадайның сат-ла сат дээш кулак конгалап турган чүвезин бөгүн боралап аптым, кады чедире бээревиске кайын куруг үндүрер деп, оода бир шил кызыл-араганы кудар бол-гай аан.

Ийн шак четкелек чорда арыг кыдын дургаар шөйлүп чоруткан кудумчунуң ортаа үезинде улуг бажынның чанын-га кээп доктаапкан бис. Бодум турам болза баар дээн бажын-мче чоруптар бодап турган мен. Ынчалза-даа кады кел-геним Санчы Донцакович салбайн барган — аалга келген кижн аяк эрни ызырар дээш бажынчыне киире берген.

— Чаа, Лена, күзеп чораан хевизиңни садып аптым. Бо чолаачы дуңмавыс эжкелчип берди, оон башка түрээр кижн мен, аар-ууру аттыг чүве-дир оң. Дузалашкан дуңмавыска суксун-суггаттан кудуп көрөм — деп, Санчы уткуй келген семис кара херээженге чугаалаан.

Бажынның херээжен ээзи дүрүп каан хевисти улуг өрээлиниң шалазынга чада каапкаш, амыраанындан чугаалаар чүве тыппаан, карактары херелденип турган. Ол аразында кожазы бажынның ээзи кадай база бо кире дүжүп келген.

— Магалыг эт-тир!— деп, ол чугаалаан.— Каяа азып алыр силер?

Бо айтырыг чугааның уун хенертен өскерттипкен. Бажынның ээлери бүгү өрээлдерин бир дугаар кирип келген чүве ышкаш эргий кылаштажып көргөн: үш өрээлдин ханаларында болгаш шалаларында шупту хевистер бар болган. Ынчан кожазы тургаш:

— Менээ садыптыңар. Силерниң азар чериңер дөмей-ле чок ышкажыл. Ындыг чараш чүвени кладовкага чадар эвес — деп санал кириген.

— Ынчап өлбөс мен, угбай. Мону садып алыр дээш эктимге кедеримни, иштимге чиirimни бүдүн чыл иштинде кызырып келген мен — деп, Лена харыылаан.

— Акша чыып алыр дээш бүдүн чыл дургузунда чангыс катап кино көрүп барбадывыс чоп. Чангыс солун чагыдып алырындан безин харамнандывыс. Азар чер кай баарыл. Улуг өрээлдин дээвириңге азып алыр ол-ла. Ынчан ханалар, шала, дээвийр шупту хевис апаар, кайы хире-дир че — деп, Санчы Доңгакович чугаалаан.

Ооң тывынгыр саналы бистернин шуптувусту кайгадыпкан. Улус дээвириңге кайгап олар аразында бүдүү чылбыртып үнө бергеш, чорупкан мен.

ДУШТУК ХЕРЕК

Амгы үениң чамдык аныяк өскениниң музыкага ынаа кедергей. Ында багай чүү боор. Мээн кожаларым оглу Адыг-оол база ыдыгларның бирээзи. Ол баштай гитара саттыртып алган. Ооң соонда баш иштинде чангыс бодаан чүвези магнитофон апарган. Ада-иезиниң кулаан амыратпайн тургаш, ону база апкан. Удуп-удуп оттуп кел дораан магнитофонун ырладып-ла эгелээр. Та чүү деп ырлар ырлап турар чүве, оозун билбес мен. Адыг-оолдун бодундан бир катап айтырарымга база билбес болган.

Музыкага ынак оол школаны мөлдүк-калдык боралап доосканындан бээр каш-даа чыл эрте берген. Өөренир дээрге өөренир күзели чок. Оглуңарны чүге ажылдатпас силер деп ооң авазындан мээн кадайым каш-даа катап айтырган.

— Чаш амытанның чилин ажыдыр ажылдаткаш чоор ону, бис ийинин ажылдап алыр акшавыс четчир-ле болгай — деп харыылап каар.

Адыг-оолдуң авазы эрткен күзүн кирип келзе-ле:

— Оглувус кадай алыксап тур мен деп барды, дунмаларым. Кайыын келин дилээр чоор?— деп бо.

— Оглунар кадай азырап шыдаар кижги бе ынчаш?— деп, мээң кадайым айтырган.

— Адыг-оолга азырадыр эвес, ону азыраар кадай херектир ийн. Бис ийиниң акшавыс оон негелдезинге четпес апарды ышкажыл — дээш улуг сарыг карактарын чивецнедир көргүлээн.

Айлар, хүннер эртип-ле турар. Адыг-оолду азыраксаар уруг ам-даа тывылбаан.

ӨСКЭЭР ЧАРЫГДАПКАН

Чем магазининиң оочурунга он шаа кижги турган. Сөөлүңге туруп алгаш, делгей салган аъш-чем аймаан эргий көрүп, чүнү садып алырымны баш удур бүдүү шилип ап турган мен. Садыгжы аныяк уруг болган, самбың кагарда эриннери шимчеп турар, килдээрде база далаш чок, дензиниң чайганып турган согунчугажын сонуургаан ышкаш эдерти кайгап көргүлээр.

Мээң оочурум чедеринге дээр үш кижги арткан турда үжен биле дөргөн аразында назылыг, холунда сумка туткан херээжен кижги кирип келген. Турган улусту эргилдир көргөш — ол аразында мээң соомга база он шаа хире кижги турупкан чүве — чанымга келгөш, мени мурнунга тургузуп ап көрөм, дунмай, бажыңымда бичии уруглар каапкан кижги мен, ыглажып чыдар чадавас дээн.

— Туруп алынар, туруп алынар — дээш мурнумну хозадыр шимчеп алган мен. Сумкалыг садып алыкчы чанымга туруп алган.

— Дунмамны көрбээн ышкаш кижги-дир мен, бо суурда чаа ажылдап келген сен бе?— деп айтырган.

— Чорумал кижги-дир мен ийин — дидим.

— Черле ындыг боор харын. Мен бо чер чурттуг болгаш, суурнуң чонун барык шупту таныыр болдур мен ийин. Беш уруглуг мен, ийизи школачылар, үжү ам-даа бичии. Почта чорааш, уругларымның пособие акшазын алгаш, бээр кирип келгеним бо ышкажыл...

Кожамнын чугаакыры суг-салба кижн болган. Кады турган минуталарывыстың иштинде ашааның, уругларының, бодунуң дугайын тө каап каапкан. Адын Өнермаа дээрзин база билип алган мен. Орлан-оол, Маша, Долаана бажынында авазын манап олуарын база чугаалап четтигипкен. Өнермааның сеткили өөрүп турар деп чүве шырайында илден турган.

Оочурувус чедип келген. Өнермаа үш шил водканы, беш «Беломорну» сумказынче караш кылгаш, арткан акшазын өре төлээр мен дээш кармактапкаш, демги-ле далашкан уу-биле чер адаа черге дегбес базып үне берген.

Мен бичин тургаш, ававыс магазин чорааш кел чыдырда ужа-тура уткуштур мацнажып чеде бергеш, биске чүнү эккелгенин мурнувус былаажып айтырар турганывысты сактып каан мен. Бистиң ававыс акша-көпееэ эвээш-даа турган болза бистерге сунуптар амданныг бир-ле чүвени боралап алгаш келир чораан.

Чүге Өнермаа уругларынга чүве садып албады? Уругларга, аъш-чем, идик-хеп, ойнаарактар садар ужурлуг турган акшаны өскээр чарыгдапкан эвес ыйнаан деп каразан бодал бажымга кире дүжүп келген.

ХАРЫЫ ЧАГАА

Орус чечен чогаалдың онуп читпес эртинелериниң бирээзи «Евгений Онегин» деп шүлүктөп бижээн романның дугайын башкывыс бүдүн кичээл дургузунда тайылбырлап келген. Коңга халкан. Интернетче чанып чоруп олура чогаалдың маадырларының дугайында чугааны аравыска уламчылап чораан бис:

— Татьяна кандыг кончуг дидим уруг боор, боду-ла Онегинге ынак-тыр мен деп чагааны бижий бээр?

— Онегин ону баштай херекке албайн баргаш, сөөлүнде кээп, кагган эжин катап эргээн дээн ышкаш чүве кылып чүзү дээр силер?

— «Өске кижээ бердинген мен, өлгүжемче шынчы боор мен» деп уруг өлүр-ле харыылаан аа!

— Меңээ бир уруг чагаа бижээш ынак-тыр мен дээн болза дораан-на база ынак мен деп харыылаар мен — деп, Қайгал-оол уламчылаан.

— Школага ынакшып болбас деп чүвени билбес кижн сен бе, Қайгал-оол?— деп, оолдарнын бирээзи сымыранган.

— Ындызы ындыг-ла харын, ынчалза-даа сагыжымны амдан эгелээш саймаарадып чоруур уруг барын билген болзунарза...— дээш, Кайгал-оол кыйымныг карактары-биле бистерниң шуптувусту эргилдир көргөн.

Дүштеки чем сөөлүндө столоваядан иелээн кылаштажып чоруп олурувуста Кайгал-оол дем үстүп калган чугаазын база катап уламчылай берген:

— Мен шынап-ла ынакшаан-дыр мен, эжим — дидир оң.

— Канчап билдиң?

— Бо дүште чем чиведим.

— Ынакшаан кижичем чивес апаар чүвө бе?

— Мээн ынакшып турар уруум дужумда столга кээп олуруп алган, олче кайгап олурумда улус чемненип каапкан.

— Ынакшып, канчап-даа чоруур чүвө болза чемни чип чорза эки ыйнаан, эш. Чүзүн ынчап түрөп чоруур сен ону чагаадан шеливит, мен аппарып берейн — дээн мен.

Мээн сүмем эжимни сергедипкен. Өрээлге келгеш, кыдырааштың сөөлгү арнын үзе соккаш, ынакшылдың баштайгы чагаазын чажыды-биле чогаадып эгелээн бис. Муңчулуп олуруп-олуруп, адак сөөлүндө мынча деп каан бис: «Эргим уруг Сарыгбай! Мээн хөрээм ишти ажып, хайнып чор. Канчайн? Кайгал-оол бижидим».

Номнар айтырган кижичем болуп уруглар өрээлинге чеде бергеш, Сарыгбайны бүдүү үндүрүп эккелгеш, чагааны суна каапкаш, харызын дарый бижээш, меңээ бээр сен деп кааш, чоруй барган мен.

Сарыгбай харызын саадатпаан — дараазында хүн меңээ эккеп берген. Халывышаан Кайгал-оолга эккелген мен. Часкаш иелээн номчаан бис: «Хөрээң ишти ажып чоруурун бодаарга сарыглыг кижичем-дир сен. Кузуп кааптар болзунза анаа апаар. Сарыгбай» деп каан болган.

Эжим ылым-чылым барган, мээн каткым келгеш шыда-вайн дашкаар үнө халаан мен. Электен ынакшып болбас деп чугаалап турары шын-дыр деп чүвөгө ынчан бүзүрөөн мен.

СУГЛУК

Мени кижизидеринге киришкен улустарны санаар болза данзы дыка-ла узун апаар боор. Авам, ачам, төрөлдөрүм, башкыларым, эш-өөрүм дээш кымнарны чок дээр. Энир

чылдан эгелээш, оларнын аразында кадайым Орланмаа база бар апарган. Таныжып эгелеп турувуста-ла таакпылаарымны хоруп каапкан: таакпы тыртар талаар болгай, таныжындан чарлып болур деп баарга дужуп берипкен мен.

Өгленгенивис соонда удаваанда Эрес-оол башкы суг бисти кадайының төрүттүнгөн хүнүнге чалаан. Чеде берген бис. Чугаа-соот, каткы-хөг бажың ишти долуп турган. Аыш-чемни эндере салып каан столче аалчыларны чалай берген. Мен-даа чүү боор, ыя аразында кады келген кадайымны утту каапкаш, стол чанынга бир дугаарында барып саадапкан мен. Он таламда бухгалтер Дембил-оол, солагай таламда кады өскөн эжим Каваа олура каапкаш, омааш, серээлерин кынгырады бергеннер. Ол душта Орланмаа артымда бо чедип келген:

— Дембил-оол, олуттарывыс солчуп алыылам, акый. Мен кады-кырыырым-биле кожа олуруп алыр болзумза боскумче бо чаагай чем саат чок ажар — деп бо.

Улус чир-шоң кылдыр каттыржы берген:

— Аныяктарның ынакшылы ындыг кончуг болгай, чаңгыс шак-даа чара олуруп шыдавастар!

— Шын-дыр харын. Аразындан суг акпас найыралдыг чурттап деп чүве ол-дур.

Кезек болганда улустун чугаа-сооду үнүп эгелээн. Бажыңның ээзи дараазында дашканы көдүрерин саналдапкан. Эриннеримге дегзип чорумда оң талакы дөңмээм ажыш-ла дээн. Сырбаш дээнимден арагам чайгыла хона берген. Орланмаа менче көрүп хыйыртап каап, улусче көрүп каттырып каап олур оң.

— Суглууң тырт! Тормозун теп!— деп, кадайым менээ сымыранган. Өскээр чугаалаарга ижерич соксат дээни ол.

Улустуң хөөнүнге алыскаш, дашканы барып тудуп алырым билек он талакы дөңмек ажыш-ла дээр. Араганы эринге дээскеш, дедир салып каар хилинчээм-не ол апарган.

— Мээң ашак дээрге амыр кижиле болгай, ужурну сагып баштайгы дашканы ишкеш, ооң соонда шымчып-даа турзуңза боскунче дамды ажырбас!— деп, Орланмаа хөөрөп олурган.

Эрес-оолдардан чанып кээривиске бажынывыста чагаа бисти манап чыткан. Чазып көөрүвүске Байлаккай сугнун ийи хонгаш болур кудазынче чалаан болган.

— Ынчан солагай таламга олуруп алыр сен шинме, сарыым — деп, Орланмаага чугааладым.

— Ынчанмайн канчаар, эргимим, дөнмектерни солуп турбас болза арай хоржок ыйнаан — дээш, бажым дүгүн эргеледип сыйбагылаан.

КУУЛАР ОРГУ

БАК САГЫШ БАШКА ХАЛДААР

«Эрткен күзүн дус төп каан черимде улуг, биче аң ана сырлып-ла тур боор он. Кандыг-даа аңның таптыг-ла чазый-лап соруглаар үези-дир бо» деп бодап келгеш, Эдербей ол-бо аңдарлып-дүндерлип, удуп чадап чыткан. Чеже боор, ынчап-ла хилинчектенип чыда-чыда, мүн-не хаарыктай берген...

Бүгү-ле чүвени долгандыр шүгдүнүп, катап-катап бодан-гаш, таптыг-ла дал дүш турда, Эдербей-даа Теректиг-Чарыкче шиглей шошкудупкан.

Чер дөгүп, чоннуң чоон оруу соонда чыдып каарга, кижин ам-на эр аннып, сергек апарган. «Халап бооп кижин журажы бээрийне» деп, хөрээн өйүп чораан бодалы, шуурган соонда аяскан дээр дег, арлы берген. Ланчыы огунга окташ кылдыр таарыштырып каан бырдаанын ам-на чоруй октап, ол-бо шыпыраңайнып каап чоруп орган.

Эрткен чылын Теректиг-Чарыкка, маңаа, Эдербей кыдыын долгандыр чашпан-сиген тудуп чий берген, ынчалза-даа кижин иштинге кире бээрге, чүгле бажы көстүр үнгүр көрүп каан чүве иргин. Қажан шагда ону та чүү амытан казып кааны ол чүве. Эдербей «шинчилеп» турарга, черниң эптии ындазында сүргей. Шак борта соруг кылып аардыр деп чүве ынчаарда Эдербейниң бажынга чык дээн. Үңгүрнүң бир талазындан бакылаар үт казып алган. Оортан бежен базым хире черге чоон өргенни черже киир шапкаш, ооң орнунче эзилдирип каан ажыг дусту куткаш, ону долгандыр хоюг дусту эндере-ле чажып каан. Оон «келир чылын майны эргиледир, мыйыс четчип турда, кулугурлар маңаа сырлып-ла келирлер эвеспе. Та чежени ужургай мен аан!» дээн бодал-биле ол ээп чаныпкан.

Эдербей өзен иштинге оймакка аьдын өртеп каш, кедеп чедип келгеш, даш кырынга бедиктепгеш, топтап көрүп турарга, шынап-ла, ис-даш дээрге шуут кара девис. «Бо-ла болгай, оран-делегей кандыг кончуг ээ көрүп, өршээп турар

чоор. Улуун-на, улуун-на четтирер». Үңгүр онуга бүдүү чылбыртып келгеш, шынап-ла черже сиңе берген чүве дег, чиде берген.

Боозун соругже чигелеп кааш, хөрөктээжин дөжөнгөш, кезек када ийленип олурган. Хүн кудулап, хербис баштарынга олургуже чедир кум кыннып аар бодаан, ынчалза-даа сагышка үй-балай бодалдар кирер. Хамык эрткен-барган чүвелер холушкаш-ла турар. Оларның аразында бир тава-рылга Эдербейниң бодалынга шуут доктаап, караанга көс-түп келген. Ол бир катап мынчанган-дыр: дужап каан аъдын чидирипкеш, ону дилеп, хайырлыг эл кырынга келген. Канчангаш-ла көөрге, элик ийи холга дискөктөнгөш, бажын эл хойнунче супкан, дүште-даа чок, хайыр чылгаан чыткан. Оң ийи эзирикчигежи иезин ийи талалапкан тапты сүргей эеп турган. Эдербей кончуг аяар чылбыртып чеде бергеш, шокар тос сыптыг, шиш баштыг бижээн уштуп кел-ле, тас колдук кайы сен дээш шанчыпкан. Хөөкүй-даа чуглуп бады барган. Бижекте ушта соп кээрге, чаш хан бусталып, дораа-ла ханзыг чыт келген. Эзириктерниң ажырып четтикпээн сүдү оларның чырыктарындан көвүктөлбишаан, дамдылап бадып турган. Хөөкүйлөр чырык делегейде хамык чүвени уткаш, чап-чаа-ла таалап эеп чыткан хайыралыг иезин оскуна каапкаш, база катап эмиг дилеп, ала чайгаар-ла дайзынның аксынга келген. Демгизи бирээзин туткаш, дап бээрге, кегжир-боостаажыгаш хылышка илдикпээн. Оон база бирээзи чылганмышаан, моюнчугажын сунуп кээрге, бижек арты-биле думчужугаш каразынче дырт кылган...

Эдербей бо бүгүнү сактып, «ынчанган мен ийин» деп хүлүмзүрүп чыдырда, чүве шылырт дээн. Сырбаш дээш, чирип каан үдүндөн бакылаан — чүү-даа сураг, ол-бо дың-наалаан — шип-шимээн...

Чайгы хүн, чамдыктары сынгылап калган хирээ бистер и дег, бизең сыннар баштарын ол-бо теп, бирде бир черден көстүп, бирде өске чириктен бакылап чоруй, шуут чиде берген. Чоорту имиртинээш, бүлүртүңнөп калган.

Оон кезек болганда, ам-на шеттер иштинде дааш үңген, будуктар дырс-дырс дигилээш, сиген-даа шылыраар. «Бирээ келди-ле, та чүзү ыйнаан? Чүү-даа болза улуг-ла амытан-дыр» деп, Эдербей четтикпейн орган.

Ынчап чоруй, соруг кедээзинде чер диртилээн, дуоуглар-даа кызыраар. Улуг-ла чүве шаарарып, карарып келген соонда, думчуктары шүжүгейнип чоруй, амданнанып чылгай берген.

Кызаш кылынган, чык-ла дээн. Кизир-казыр дээш, ан карак чивеш дээр аразында Эдербейниң кырында-ла келген. Өлүмнүг ок өртендир чипкен улуг аң изиг дээреси-биле кудургайны куду шурааш, оң холун үңгүрже киир баскаш, ону бүгү мага-боду-биле хавыктай дуй кээп дүшкен. Эдербей үңгүр дүвүнче чыырлып киргеш, шыгырт чыдыткан. Аң кезек тепкиленип чоруй, чоорту оожургап, оон кезек када сириңейнип чыткаш, шимээн чок барган.

«Ам-на тыны үзүлдү эвеспе» дээш, Эдербей өрү өндейип тургаш, чууй идилтер бодаан. Бүгү-ле күжү-биле чүткээн — кара даш, харын-даа дедир куду чылбырап кирер. Сагыжы караңгылап, угаан-кут чок девидеп эгелээн. Агаар эвээжеп, тыныш бачыдап чоруп орган. Ооң кадында чоннун аразында мындыг чугаа база бодалынга кире хонуп келген: шаанда бир кижиге киргин буурага сывыртаткаш, уургай иштинче кире халаан. Буура ооң аксын дуй чыда кааптарга, бижек-биле шашкан. Көчүг өжөш төвө турбаан. Ол кижиге ынчап-ла аңаа хан-чинге боражып, доңуп өлгөн.

Бакылап турган үдүн улам алгыдыр дырбактап, казып эгелээн. Мүн-не кастынгыр хевирлиг, ынчалза-даа довурак-доозун чытталып чоруй, боостааны дуй тыртып, карак-кулакты ажыңнадып келир. Эриннерин чөлбөннедип чоруй, Эдербей «салымымны аар!» дээш, уургай дүвүнче тырлып кире бергеш, кезек ишкирнип ыглаан.

Дээр чоорту бүлерип чоруй, агарза-агарза, хүн сыгыраарып келген. Кушкаштар ында-мында мыжырашкылаан. Ийи кара кускун «жууйт-жууйт» кылдыр алгырбышаан, чалгыннарын хииледир ужуп келгеш, куу сырага хона-ла, хаайларын будукка шалый берген.

Черже сиңе берген суг дег, дүүнүгү чиде берген кижиниң бажы хүн хөөрөп келгенде, көстүп келген. Ону ам кым-даа таныыр арга чок.

Чырык делегейге дөртөн ажыг чыл чурттап келгеш, агаар-бойдустуң арыг-чаагайын, арга-арыгның каас-көязын, аңмеңниң чараш-чаптанчыын, кат-чимистиң амдан-сүүзүнүн эскерип билбээн Эдербей ам кээп миннип, кагып-суксаанындан хилинчектенип, довурак-доозун тудуп чий берген эриннерин чылганмышаан, оран-делегейге чанньып-чалбарып, сымыранып эгелээн.

Ам кижиниң дылы агарып калган, чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, бажын ол-бо хочуннадып чыдырда, ынаар бир черде дааш үнгөн. Кижилер үнү дынналган-даа ышкаш.

«Дүжүм-дүлүм бе азы албыстай бергеним ол бе?» дээш, Эдербей карактарын хере-хере көргүлээн. Шынап-ла ийлеп ийи кижиге одуртур бадып орган. Оларның бирээзи — ооң кезээде коргуп, дезип чорууру, ол черниң аң-мең хайгааракчызы болган. Ону Эдербей ылап-ла танып каан. Эдербей улус мырыңай чоокшулап кээрге:

— Дузалап көрүңер, дүрген-не дузалап көрүңэ-эр! Мен-даа ат болдум!— деп багайтыр алгырган.

Очулмалар

ЕВРИПИД

МЕДЕЯ

БЕШ КӨЖЕГЕЛИГ, БЕШ КӨРГҮЗҮГЛҮГ, КИИРИЛДЕЛИГ
ТРАГЕДИЯ¹

БИРГИ СТАСИМ

Х о р

I строфа

Терең хемнер дедир аккан,
Дээрниц хинди черде дегген,
Алыс шынны кайыын тываал?
Ашактарның овуузуну
Бурганнарны бужартаткан...
Буруу-нүгүл хуулгаштын
Агайларны амырадыр
Алдын сөстөр, кушкаш ышкаш,
Аранарга ужуп четсин.

I антистрофа

Агайларның анчыг чаңын
Аялгага алгавастаан...
Килеңнетпээн болган болза,
Кифараның хылын тыртып,
Өөрүшкүнү ырлаарым кай...

¹ Уланчызы. Эгези № 41 «Улуг-Хемде».

Өскерилбес мунгак ырны
Мусагеттен албадан бе?
Ашактарны алгаан ырлар
Муң-муң чылда немешпээн бе?

2 строфа

О Медеяның дөспөс чүрээ!
Оран-чурттан үнеринде
Хаяларның шапшылгазын
Каржы чалгыг эрттирген боор.
Өске черде чааскаан калдың,
Ашаан сени хозуп каапкаш,
Аакталып, хөөкүй сени
Өскээр шөлүп, түредип тур.

2 антистрофа

Ыдык чыгаан таптай баскан
Кара сагыш кузум ышкаш.
Ыят безин көктүг черден
Кааң дээрже ойлай берген.
Ада сен деп чарбырга-даа,
Медеяны тооваан хаан
Аныяк кыс изиг хөрээн
Медерээн дег куспактапкан.

ИЙИГИ ЭПИСОДИЙ

Я с о н кирип кээр.

Я с о н

Кылыктангаш чөрүүлээрге хинчектенир,
Халап багын каш удаа көрүп келдим.
Хааннар чарлыын карганмайн дыннаан болза,
Кым-даа канчаар, хоорайга чурттаай-ла сен.
Орар, турар бажыңныг-даа болгай эртин,
Ойлаттырып, шөлүттүрген чаңгыс уржууң
Ойда-кайда аксы-дылың балазы-дыр...
Хамык буруу бачыттыг-бак сенде-дир деп,
Катап-катап сөглээй сен аан. Мен чоп тоор мен.
Хаан өргээзинге кыжанганың шииткели
Харын өршээлдиг деп бодап аар сен, Медея.

Хайыралап, арттырып каап көрүңөр деп,
Хаан килеңин каш удаа намдаттым дээр,
Хирем-биле болушканым — тоовас болдуң...
Килеңиңниң узун-тынын сула салгаш,
Хирлиг аксың каргыш-чатка соксатпады.
Моон соңгаар хоорайже сени киирбес, агай.
Болчуп келир сеткилдиг мен, ынчангаштың
Олут-дыш чок чоруп тур мен. Агайым сен,
Оолдарым акшазы чок, аштап-түрөп,
Оран кезип чорбазын дээш кызып тур мен!
Хары черге кандыг түрөг көрбөс боорул...
Харын Ясондан сээң хөңнүң калган, мен
Каржы дайзын болуйн дээш чадап кагдым.

М е д е я

О чолук... О куурумчу! Ашаам эвес,
Дайынчы эвес сен деп сөглээр безин
Ерам чогул — чүүден дора дерзин-дир сен.
Дараңгайлап басты-басты биске келгеш,
Ёозажок сөстөр эдип, хемдип тур сен!..
Дидим мен де... Өңпүктерниң караандыва,
Диригге-ле кара черже хөөп алгаш,
Диттип көөрдө, маадыр чорук херек бе ынчаш?
Ындыгларны: ыят чок деп каргаар чүве.
Ынчалза-даа, амырадым... Чүрээң балыын
Секпередип, сеткилиңни селгектендир
Сени каргаайн... О дыңна!.. Чүүден эгелээйн?
Эгези бо, бээр аа де... Тының алдым —
Корабльге кады чораан хамык өөрүн,
Эллиннерин дөгерези херечилээр —
Хола дуяглуг, от бүлгүргөн бугаларны
Чаажыктыргаш, улу азыын черге тарып,
Чадажып каан туруңда мен тының алдым.
Алдын агар чүнү-биле дырышжак кезин
Авый-шавый орааттыңган Улуну мен,
Амы-тының овучалап даяладым.
Караа көскү, уйгузу чок Улудан мен
Хаяалыг хүн чырыын сеңээ эгиткен мен.

Ачам каггаш, аалым уткаш, сээң-биле
Фессалияже чорупкан мен — ынакшылым

Алыс күжү, угаанымны төөредипкен.
Пелий хаанны база-ла мен ужурлаан мен.
Ону уруглары шылып өлүрүп каан —
Оон кончуг өлүм багы каяа турар!
Сеңээ болчуп, ол бүгүнү үүлгеткен мен —
Ческинмейн көрүп чордун — шаңналынга
Мени хостун. Өскерилгеш, өгленир деп
Меннип тур сен. Оолдарым адазы сен.
Ажы-төл чок болзуңза мен канчаптар мен,
Аныяк кадай алыксаарың чөп-даа ыйнаан.
Ыдыктыг-чыгаан даңгыраан кай? Чүгө уттуң?
Ынчаардагы чыгаан дыңнаан бурганнар ам
Чагыргадан чайлааны ол бе, азы биске
Чаа хоойлу доктаадып каап эвес ирги?
Чыгаан-даңгырак үрэениң шын — ону билбес
Чылдагаан-даа тыппас боор сен... Чеже катап
Будум, холум суйбаваан сен, меңээ хол дээп,
Бужартадып чеже болдуң! Идегелим
Букшуп буурап калганы ол-дур. Медеяны
Ээлдирер чүү барыл, ооң сенден
Эгидип аар чүзү барыл? Харын чүрээм
Аксымны чип, өртедип тур — бачыдыңны
Айтырыглар салып тургаш, сойгалаайн...
Ам чүл, кайнаар бар деп дужаал бээр сен? Азы
Ачам сугже чанар мен бе? Сени бодааш
Аал-чуртум садыпкан мен. Пелийниң
Ажыг-шүжүглүг кыстарыңга чедер мен бе?
Адазының өлүрүкчүзүн олар, харын,
Амырап уткуур ыйнаан! Эрги өөрүм
Бодап кээр мен — олар мени көөр хөөн чок,
Бодумга эвес, сеңээ, Ясон, херек боорга,
Когараткан кижилерим — мени бөгүн
Хортан дайзын агай-дыр деп санап чоруур.
О халаам-халак! Эллинерниң аразыңга
Кайгамчыктыг алдар-аттыг чыргал көрүп,
Онза чурттап чоруур сен деп сээң меңээ
Овуузунуг азаашкының хинчээм бо-дур...
Ш ы н ч ы ашаам сеңээ бөгүн чоргаараар мен
Шыны ындыг... Чаа кадын алган хаанның
Алдар-ады улам алгыыр: чүгө дизе,
Амы-тынын камгалап ап, буян кылган
Хоскан куруяа ажы-төлүн эдertiпкеш,

Хоорайындан сывыртыпкан, түрөп чоруур.
Ону чону кайгап-хараар, мындыг ыйнаан.
О Зевс, о бурган, кижилерни хола-честен
Алдынны ылгаар кылдыр өөредип кааш,
Овуузуннуг сакпайларның, көскү кылдыр,
Арнын орта чүгө таңма базып кагбааның ол?

К о р и ф е й

Ашак-кадай алгышканда, килең-кылыы
Аажок кончуг, эптерели эмнеттинмес.

Я с о н

Аас-дылга чаяаным чок кижидир мен.
Ат-ла болдум. Хынамчалыг хемечи дег,
Салгын херген чалгыннарны биче-бача
Чавызадыр тырта кааптайн, ынчанмаска
Шуурган-каргыш, казыргы-көс күжүр агай,
Сугже бисти дүлүптер боор. Хөлүн эртир,
Хирезинче буяныңны үнелептиң... О чок,
Алыс чоруум чогутоканым, Киприданың
Ачызы-дыр: бурганнарда Кипридага,
Кижилерниң аразындан Кипридага
Хили кезип, орук чораш даянган мен.
Ынча дээн дээш чамдык улус таарзынмас боор.
Ынчалза-даа эки бодан — Медеяны
Ынакшыл бурганы Эрот хей-аът киирип,
Ясоннуң тынын алган... Ужур-чөвүн
Ынчангаштың касканнаанның ажы бар бе?
Ачы-дузаң ажыглааным, ийет, шынныг,
Ынчаарга чүл? Өрөм шагда чедер болгаш
Артар кылдыр төлеттинген. Элладада
Чедип келдиң, бирээде ол. Ийиде чүл?
Черлик чоннуң аразындан чарлып алдың.
Шыдал дөгээр — черинде дег, дерзин эвес —
Шыны болгаш хоойлуну биле бердиң.
Уран арга эллиннерге үнелетти.
Улус сени алдаржытты, биез олчаан
Чер-делегей кыдыыңга чурттап чораан болза,
Сени кым мактаар ийик. Сени бүргээн
Кайгамчыктыг алдар-биле денней көөрге,
Каас ордуда алдын болгаш Орфейниң

Хоюг-чассыг ырлары-даа имистеп каар.
Хоолургаан маргылдааны сен эгеледиң.
Харын ынчаш алдар-адым көөргетгиндим.
Кадай алыр ужурумну харыылаайн,
Бирээде, мээң угаанныым ол, бөдүүн болгаш
Биче сеткилдиг кылганым ол, адак соонда
Бистин оолдарывыска, база сенээ
Билдингир-ле ажыктыг болгай.

М е д е я х о р а д а п х о л ч а н г ы р .

Ёзуургавайн, төндүр дыңна.
Иолктан маңаа кинчи сөөртүп каан ышкаш
Човаг-түрег көрүп чорааш тояп келдим.
Хаан кызын кадай кылып алыры дег
Кайгамчыктыг аас-кежик тоянчыга
Шак ол өйде турган бе ынчаш? Медеяның
Чассыг куспаан, чылыг орнун хозуп каапкаш,
Аныяк кыска ынакшааштын төөрээн деп,
Азы көвей ажы-төлдүг болуксаан деп
Анаа хей-ле мени шоотпа... Аравыста
Ажы-төл-даа бар-дыр, агай, сени чектээр
Аргам чок-тур. Аштап-түрөп, чорбас дээштиң
Ал-боттуң эжик-оруун алгыдар дээш
Кадай аар мен — яды-мөчүт бараскандан
Кады өскөн эжи безин оякталып,
Сестир чүве — херечизи бодум-дур мен.
Сээң-не ажы-төлүн, салгап алган ызыгуурун
Черге дээртпес, төлөптүг бооп өссүн дээштиң,
Төрүттүнер дунмалары дег аас-кежиктиг,
Төрө тудуп салгазын дээш кадай аар мен.
Төлдүң сенээ херээ чүл ам? А меңээ төл
Төрүдүп каан бо оолдарымга ажыктыг боор.
Шынын сөглөп туру мен бе? Күнүүргээштиң
Шыжыкканың эвес болза, «Шын-дыр» дээр ийик

сен.

Ашаан күннеп, хойгашкан деп шамнаваанда
Агайларның чаны чымчак, маажым таваар...
Удуур өрээл, орун-дөжек шамнаан соонда,
Уунга тутпас, кымга-даа бол, хайыра чок,
Эргим өңнүүн көөр хөөн чок кынны бээрлер,
Эки сүме дыңнаар туржук, кылыктаныр.
Эмиг-төштүг кадай кижиги төрүвээнде

Уруг-дарыг тыптып келир турган болза,
Улус черле амыраар-даа, чыргаар-даа боор.
Уржук-бала, алгыш-чогуш эвээжээр боор.

К о р и ф е й

Мерген, чечен чугааладың, Ясон,
Мени, дыка чемелеве — черле ынчаш,
Медеяны каапканың — буруу ышкаш.

М е д е я

О кижилерден аажы-чаңым дыка өске.
Хирээннээнде кылым кончуг. Ааспырак
Барасканнар алыс шынны ойзу сөглөп,
Байбаң аксын көөргөткенде хайыра чок,
Чечен-мерген сөгледи дээш кээргевес,
Ческинчигни кадыг-дошкун шиидер ийик мен.
Сөске сылдап, ындыг кижичүдек-бужар
Сөлгү-чокту уранчыдып мактаар болгай...
Чагдынчактар кандыг мен деп хөөревезил?
Чалчааларның чеченинде четпес-ле хөй...
Чижээ, сен ам кажар, уран четки салып,
Чиктиг бодал сөглөп турдун, а сээң ооңну
Чире тыртып, тулдулары мырай белен!
Ак сеткилдиг ашак болза кадайының
Аксы-сөзүн дыңнап алгаш, өгленгей-ле,
А сен баштай кадайланып албадың бе?..

Я с о н

Чежемейниң мурнай сөглээрге-даа, амгы ышкаш
Сен ону тоовас сен: мынчага дээр сээң
Сеткилиңде кылык, өжээн оожургаваан.

М е д е я

Черлик кадын агайлыг бооп, назы барап,
Чевег-хөөрже орнукшуурдан корткан-дыр сен —
Электен-не чөнүй бээрин бодап чорууру дег
Эллиннерге оон коргунчуг бачыт турбас.

Я с о н

Чаа туткан өг-бүлемге агай кижичи
Салдарлыг деп бодавайн көр, дилеп тур мен:

Оолдарыңга ханы чаңгыс хааннарны
Оортан төрүткеш, өргээвиске өмөк кылып,
Салым-чолуң алыр мен деп сөгледим чоп.

М е д е я

Бачыт-биле садып алган аас-кежик
Бары-чогу биске дөмей. Чүрекке аактыг
Бай эт-сеп, бараан-сараан күзевес мен.

Я с о н

Ажыктыг сүме, сактырыңга, аактыг хоп дег,
Аас-кежиң — хинчек ышкаш болбазың дээш,
Мугулай бажыңга угаан хайырлаарың
Бурганнардаң авыралдап, сөгүрүп көр...

М е д е я

Сөгле, шоот-ла... Чаглак дилеп чаданмас сен.
Шөлүттүрген агай менээ болчурлар чок.

Я с о н

Бодаан болза, ындыг чүве турбаай эртик.
Бодуң шоруң — өскелерни буруудатпа.

М е д е я

Мен өскерлип, кадайланып алган мен бе?

Я с о н

Хааннарга каргыш-чаткаң кандыг болду?

М е д е я

Сээң өргээңге база каргыш боор мен.

Я с о н

Ам болзун, соксап каалы. Силерге —
Ажы-төлүңге, бодуңга — акша херек бе,
Узак-ырак орук чоруур улус-тур силер,
Ужурун үндүрүп, дораан чугаала;
Саат чок бээр мен. Өске чуртта өөрүмге
Сагыл демдээн чорудуп боор мен, силерге

Дуза болур... Албас сен бе? Талаар-ла боор!
Думчуун тыртыйтып, килеңневе, о агай,
Душчуп келгенде дузалыг чүве болдур ийин.

М е д е я

Сээң өөрүң биске херек чок, акша база
Сенден албас мен, хей сунма: өскерликчи
Сен дег ашактын белээнден ческинер мен.

Я с о н

Сеңээ болгаш оолдарымга дузалаар дээш
Черле кызып-кылайдым, бурганнар-даа
Херечи боор. Экииргээмни херексевээн
Хедер кадай бодунга-ла багай ыйнаан.

(Унер дээш кылаштантар).

М е д е я

(Ооң соондан)

Чана бер. Чалыы куруяаң сагынган чүрээң
Саргып чор боор — өргээ сени шагда манаан.
Чүл ам? Кудан дойла! Бурганнардан кичээн:
Чүдек берге дойну чооглаар боор сен!

(Уланчылыг).

*

Орук демделелдери

НАТАЛЬЯ ТЫРТЫК-КАРА

МОСКВА — ГАВАНА

«ИЛ-62 М»

1980 чылдың октябрь 5-ге Шереметьево аэродромунга Гаванаже ужар совет туристер чыгып келдивис. Хүннээректиг Узбекистанның кыдыг булуңнарындан, Чита облазындан, Тываның 8 районууң төлээлери — аныяк коммунистер, комсомолчулар Гаванаже ужуп үнериниң мурнунда-ла таныжып, хөөрежип эгелэннер.

«ИЛ-62 М» деп совет лайнерге совет туристерден аңгыда, Африка дипче, Кубаже, Латин Американың өске-даа чурттарынче ужар пассажирлер хөй болду.

Самолет көдүрлүп үнгеш, төрөөн чуртувустуң найысылалындан ба-рыын чүкче кылайтыпкан. Кайы-даа салонче кире бергеш, мурнундан көрүптерге, пассажирлер янзы-бүрү чечектер-ле: негр, куба кыстар чанында орус, украин оолдар, узун чаштыг узбек кыстар чанында — тыва, бурят, никарагуа, панама оолдар, кыстар дээш кымнарны ол дээр!

Аныяк назын бодунуун черле алып. Удаваанда-ла салоннарда каткы-хөг куттулуп-ла тур: ында-мында орус, бурят, тыва, узбек, испан чугаалар эгелээн. Таныжылганың сөстериң очулдурган, блокноттарда бижээн.

Стюардесса Валя:

— Будапешт хоорайның кырында ужуп тур бис — деп чугаалааш, Дунай хеминиң ийи талакы эриктеринде чаптылып чоруткан, Венгрияның найысылалын кысказы-биле төөгүп берди.

Совет кыс Валя англи дыл кырынга арыг чугаалаар. Бистер Валяга чоргаарланып, чанывыска олурган Панама чурттуг аныяк эмчи Антониодан:

— Валя кайы хире чугаалаар-дыр?— деп айтырарывыска, ол бажын чайгаш:

— Кончуг эки — деп харыылааш — мен элээн хөй чурттарга чораан мен. Чүглэ энир чылын безин ГДР, ФРГ, Бельгия — бо чурттарга чордум, дыка хөй стюардессаларны көрдүм. Олар Валя ышкаш янзы-бүрү нация кижилерге чаагай орукту, чаагай дыштанылганы, тайбыңны күзөп турарлар. Бис оларның чымыштыг нарын, харысалгалыг ажылынга бүгү-ле экини күзээр ужурлуг бис — деп чугаалай-дыр.

Кызыл-Мажалыктан аныяк башкы Очур Валентина биле ВЛКСМ Бай-Тайга райкомунун секретары Очур Алевтина, Москвадан Гаванаже ажылдап бар чоруур эртемден-физик Иван Александрович Иванов-биле хөөрешкен олурлар.

Иван Александрович итальян, француз эртемденнер-биле кады ажылдап чораанын солун чугаалап олур. Ынчаарга ол Кубаже бир-ле дугаар бар чорууру ол болду.

УЗБЕК КУРУТТАР

Дүштеки чем үези чедип турда, бистиң салонга ааржызыг деп чүвези аажок апарды. Фергана чурттуг эрестиг оол Джомалов угулзалыг аржыыл кырында тырыкы-тырыкы куруттар салып алган, база тавакчы-гашта ааржы уруп алган, аныяк кожалары — куба, негр, орус, украин өөрүңгө сөңнээн, мөгөйгөн чоруп тур. Ол чаагай куруттарны сонуургаваан кижичок.

Куба, негр оолдар, кыстар куруттарны амзаан, ажырганган, караан баскан, боттарының дылының кырында чугаалашкан, каттырышкан — хөлчөк-ла хөөрээн олуруп турлар.

Салоннун мурунуу талазындан тыва уруглар кожаларынга Тываның тайгаларының байлаа — тооруктар үлөп эгеледилер. Тооруктарны даштыкы аныяктар база-ла аажок сонуургааннар.

— Бо тоорук деп чүве-дир. Ону мынчаар чиир — деп, Люба Колногорова тайылбырлады.

Антонио бичини доңгураан ушта соп келди.

— Чок, чок. Кеспес, казып чиир, мынчаар казыр чүве — деп тыва кыстар айтып бээрге, олар шупту чир-шоң кылдыр каттырыштылар.

Самоледувусту «агаар делгеминде найыралдың бажыңы» деп адап алдывыс.

Стюардесса Валя кирип кээрге:

— Бистер агаар делгеминде найыралдың бажыңының кежигүннери найырал дугайында ыр дыңнаксап тур бис — деп бижээш, тутсуп бердивис.

— Валя: Кончуг шын, кончуг эки — дигилээш, халып чоруткаш, найырал дугайында ырни дамчыда каапты.

— Загребтиң кырында ужуп тур бис — деп удатпаанда чарлапты.

Каш-ла минута эрткен соонда, Чер-ортузунуң далайының кырынга ужуп эгеледивис. Аяс кежээде далайының ортузунда Корсика ортулук болгаш Аппенин чартык ортулуу, чүс-чүс улуг, биче ортулуктар, картада канчаар чуруттунган ийик, ынчаар көстүп келди.

Ол ортулуктарда хайымныг амыдыралды муң-муң отчугаштар болгаш сайгылгааннар бадыткап турдулар. Рим хоорай дүне дыка чараш кылдыр көстүр болду. Бис дүнеки Римге «Кызыл хоорай» деп ат бердивис. Чүге дээрге, чидиг кызыл сайгылгааннарны дизип каан ышкаш, олар өжүп, хып, чивеңейнип, көжүп турган ышкаш сагындырар.

Римниң кудумчуларын самолеттан дыка-ла узун кудумчулар-дыр деп көрдүвүс. Ында машиналарныың шуужуп турары илдең. Мынчаар хөглөп хөөрежип чораш, сонгу Африкада Марокко королевствонун төвү — Рабат хоорайга ужуп келдивис. Самолет Рабат хоорайныың кыры-биле ужуп эрткен. Дүнеки Рабаттың «сылдыстары» бисти уткаан. Хоорайдан ырак эвесте аэродромга самолет хонупкан. Сахараның дүнеки изиг салгыны чаактарны суйбап турар.

Аэровокзал чанынга бистерни алжирлер болгаш өске-даа нациянын улустары уткаан. Бистин самолеттуң экипажы вокзалче басыптарга, чыскаалыпкан марокко шериглер хол көдүрүп ёзулал кылды. Вокзалга биске «пепси-кола», «кока-кола» деп суксуннарны шилдери-биле тутсуп бергилээн. Ындыг сугларны бир-ле дугаар ишкенивис ол.

— Изиг оран деп черниң эгелээни ол-ла эвес бе, чүү кончуг изиг чүвөл?— деп, Доңгак Виктор дерин чоттунуп мээң чанымга кээп олурупту.

— Ындыг боор харын, дунмам. Мен хей-ле күскү тонум ап алган-дыр мен, артык чүк бооп чорууру ол-дур — деп сымыранып кагдым.

Диваннарга дыштанып, ам-даа ырак орук эртеривисти чугаалажып олур бис. Ол аразында самолеттуң ужуп үнер шагы чедип келди. Стюардесса Валя бистерге тайылбырлап:

— Делегейде эң улуг Атлант океанның кыры-биле 9 шак иштинде ужар бис. Бир эвес кандыг-бир чүве болза, кедер, камгаланыр хеп бо эвеспе — дээш, хөрөккө шарыптар резин хептер бергеш, ону канчаар ажыглаарын биске көргүзүп берди.

Атлант океанның эриктеринде хайныышкынныг амыдыралды көрдүвүс. Ында кайгамчык улуг океан суднолары, пароходтары делегейниң янзы-бүрү чурттарынче углаан эжиндирип турар. Агаардан көөрге, океанның сонгу Африка эриктеринде улуг, биче пароходтар, хемелер ана кара-шаар-ла! Моторлуг улуг, биче хемелер реактивтиг самолеттуң дээрге арттырып турар истери ышкаш, ак дыйлагар шугумнарны океанда бижип чоруп турарлар.

Ужу-кыды көзүлбес океанның кыры-биле ужуп үнүпкеш, он муң

километр бедип алгаш, совет лайнер Америка дипче, Төп Америкада кара чаңгыс социалистиг чурт — Кубаже углааш, кылыйтап чоруп берген.

Туристер орук дургаар таныжып, төнмес-батпас чугаалажып-чугаалажып, шагзыраанындан ам удуп дыштанып эгелээн. Мен үш шак хире удааш, оттуп келген мен, оон ыңай удуп шыдавадым. Экипажтың база бир кежигүннери — Валя, Зина-биле таныжып чугаалаштым. Зина — авиация училищезиниң студентизи. Валя — Москваның Ленин аттыг педагогика институтунуң даштыкы дыл факультедин дооскан, чоокта чаа авиацияда ажылдап эгелээн.

Уруглар Мадридке, Лиссабонга, Парижке чораанын сактып чугаалайдырлар. Авиация ажылдакчызы бүрүзүнүң нарын болгаш берге ажылының бедик харысалгалыын, ол шилип алган профессиязынга чоргааралын чугаалайдырлар.

— Кубаже бар чоруур бо туристерниң аразында Тыва республикадан 30 ажыг студентилер, тудуг отрядтарының командирлери бар — деп чугааладым.

— Мынчага мындыг омак-хөглүг, ыры-шоорлуг, баштак, чаптанчыг пассажирлерге таварышпаан бис, уттундурбас солун пассажирлер-дир — дейдирилер.

Зина биле Валя салоннар кезип чоруптулар.

«Чүс катап дыннаарының орнунга, чаңгыс катап көөрге солун деп чуве бо-ла-дыр» деп боданып ор мен.

Башкылап чораан үелеримде мээң «указкам» делегейни дээскинген чуве-ле болгай: Лос-Анджелостан Магаданга чедир, Мурманскиден Делиге чедир чеже-чеже хоорайларны, чеже океаннарны, далайларны, ортулуктарны, мугулдурларны өөреникчилерге көргүзүп, чугаалаваан деп мен?!

Ам комсомолдун Тыва обкому мени 50 чылдарның комсомолчуларының төлээзин, ыраккы Кубаже турисчи комсомолчуларның дагдыныкчы удуртукчузу кылдыр чорудуп, улуг бүзүрелди көргүскенинге кызыгаар чок өөрүп ордум.

Рабаттан үнгеш, таптыг-ла 8 шак 45 минута бооп турда, стюардесса Валя:

— Төп Америкада социалистиг Куба республикага чоокшулап келдивис. Кубаның улуг, биче ортулуктары 3000 чедип турар. Оларның эң улуу — Куба ортулук өл-шык, тропик климаттыг. Ам Кубада агаарның температуразы кадар 24. Каш минута болгаш, Хосе-Марти аттыг аэродромга хонуптар бис — деп чарлапты.

Самолет Кубаның мурнуу-чөөн талазындан келгеш, долгандыр ужуп тур. Адаавыста — муң-муң улуг, биче ортулуктар. Ортулук бүрүзүндө амыдырал хайнып, ында муң-муң отчугаштар чайынналып тур. Кубаның-

биле дүнекиниң 2 шакта Хосе-Марти аттыг аэродромга бистиң самоледувус хонупкан. Совет Эвилелинден барган үш бөлүкке бир тус автобустарны быжыглаан. Аэропортка турувуста-ла, бистерниң-биле ажылдаар экскурсоводтарны бистиң бөлүкке таныштырган.

Хосе-Марти аэродромдан үнгеш, бир шак ажыр чораан соонда, Кубаның туризм төвү — Хивакоа деп турисчи суурга келдивис. Аңаа олулар, турар бажыңнарывысче эрттирилгелер алыр дээш дежурныйлар бажыңнарынче бар чорааш, дүнеки сайгылгаан чырыында, орук кежир маңнажып турган далай сылдыстарын эскерип кагдывыс. Олар аспагар даваннарлыг, достак карактарлыг, хөй даваннары-биле чырык эдерип маңнаар ыңдыг амытаннар болду.

Алды кижиле бир дөрбелчин бажыңчыгашка чыдып алдывыс. Эмин эртир чырык эвес сайгылгааннар дүн-хүн чок хып турар болду.

Бисти чыттырып турган куба кыс Матильда:

— Сайгылгаан чырымынга хелескелер болгаш өске-даа бичии амытаннар маңнашпас чүве — деп сагындырып кагды.

Марина Фирсова, мээн уруум, Люба Колногорова ынчаар бир өрээлге чыдып алдывыс. Даң адар деп барган, ынчалза-даа, барык-ла 18 шак иштинде эрткен оруувусту-даа сагынмай, дораа-ла Тывавысты, төрөөн республикавыс найысылалы — Кызылды, ажыл-иживисти сактып, чугаалажып чыткаш-ла, биче када кум кынны берип-тир бис.

Янзы-бүрү куштар, пагалар, кижиле танывас өске-даа дириг амытаннарның «хөгжүмү» бисти оттурупкан.

Хивакоага тывалардан даң бажында бир-ле дугаар турган кижиле мен болдум. Бичии бажыңчыгаштан үнгеш, дугаарлап каан дөрбелчин турисчи бажыңнар аразынга кылаштап турарымга, дүне бисти чыттырарын организаптап турган Матильда база бир негр эр кижиле мени кый дидилер.

Чеде бээримге:

— Кубага келген кижиле бир-ле дугаарында океанга эштир чүве, эштир-эштир, эштир херек! — деп, Атлант океанче айты-дырлар.

Дедир маңнап келгеш, эштир костюмум кедип алгаш, океанче чоруптум.

Бис океанның шуут-ла эринге чурттап турдувус. Океанның эртенги чалгылы улуг ак-ак дүргектелип кээп, эриктерге шииледир хап чыдар. Чалгылларны эрттир харбаны бергеш, оожум черинге аяар эштип чоруй, үнүп келдим. Дустуг суг кижиниң эднинден коргулчун дег кылаңадыр агып бадып турарын, далай суунуң ажыын, дуссуун ам кээп эскере кааптым, карак безин ажып турар. Сугнуң чылы аажок, тывалап чугаалаарга, чылапча суу-ла.

Хүн көдүрлүп кээри билек демги «оркестрде» киржип турар амытаннар база шимчеп эгелээр. Ында пагалар, крабтар, далай сылдыстары, янзы-бүрү дурт-сынныг куу, ногаан хелескелер, сарыг, ак өектерлиг улуг,

биче куштар дээш кандызын чок дээр! Баштай көөрге, чииртими кончуг, харын-даа кижичүрээ шимирээр, ооң соонда кижичаза чайгаар чаңчыга бээр чораан.

Солун чүве — аргажок биче үтчүгөштерден дыка улуг крабтар хенертен үнө халып кээр, бодап көөрге, шагжагар сөөктерин дүрген болгаш эптиг ажылдадып, шимчедип чаңчыккан хире.

Төп болгаш Барыин провинцияларга чорааш, экскурсоводтуң чугаанындан алдырга, бөрү, чылан ышкаш хоралыг амытаннар бо ортулуктарда чок деп билип алдывыс. Кубада дириг амытаннардан чурттуң бир национал байлаа — крокодилдер деп билдивис. Матансас хоорайдан ырак эвесте, шаанда индейлерниң чурттап турган сууру болур «Гуама» деп суур музейден ырак эвесте крокодил азырап өстүрөр черни сонуургап көрүп, аңаа экскурсиялап үш-даа шак болдувус. Ында үш чүс муң крокодилдерни хар-назын аайы-биле аңгылап алган ажаап, өстүрүп турар. Улуг, биче крокодилдерни демир четкилер-биле кажаалап каан турар чорду. Оларны неделяда ийи-ийи катап балык болгаш аът эъди-биле чемгерер.

Крокодилдер узун назылыг — 150 хар чедир чурттаар, узуну 1,5 метр чедип турар. Ол крокодил деп хүрең-ногаан амытаннар 12 чүүл дижир болду. Олар сооктан кончуг коргар. Кыжын кадар 17 кадар 18 градус турда-ла, шоолуг безин шимчевестер. Чемни дайнаvas, анаа-ла сырыптар.

Бис улуг назылыг крокодилдерни өскээр көжүрөр дээш чүдүрүп турган үеде чеде берген бис. Оларның туразы кончуг улуг, ынчангаш машинага чүдүрери дыка берге, ол-бо шапкылангаш, күш четтирбестээш туруп бээр чорду. Ооргазынче-даа, кудуруунче-даа канчаар-даа соккулап турда, тоовастар-дыр. Оларның аарышкылыг чери — думчуунуң бажы боор чүве-дир. Чүгле думчуунуң бажынче ыяш-биле хаптарга, ам машина кырынче шимчеп үнерлер.

Крокодилдер кезинден янзы-бүрү идиктер, сумкалар, хол-хаптары, курткалар, курлар дээш өске-даа чүүлдерни кылып турар. Крокодилдерни кайы хамаанчок өлүрүп болбас, ол болза чурттуң үнелиг, национал байлаа.

ХОСТАЛГАНЫҢ ОРТУЛУУ-БИЛЕ

«Аврораның» дааштаашкыны бүгү делегейге динмиреп турда, Куба Испанияның колониязы хевээр турган. Россияга Октябрь революциязынын тиилээни чуртка хосталга дээш демиселдиң тугун көдүрүп, ак сеткилдиг кижиниң өөрүшкүзү, идегели апарган. Кубага социалистиг революцияның тиилээниниң төөгүзүн номчукчу эки билир.

Бүгү Куба — хостуг чоннуң хостуг чурту. Ол Америка дипте чаңгыс социалистиг күрүне. Каас-чараш бойдус, байлактыг ук чуртка барып,

ооң хоорайлары, фабрика, заводтары-биле, социализмни чедишкенин тургузуп турар куба чон-биле, аныяк өскөн-биле таныжар аргалыг болдус.

1492 чылда Христофор Колумб Кубаның эриктеринге чеде бергеш, мурнунда билдинмес турган ортулукту ажыткаш, мынча деп чугаалаан: «Кайгамчыктыг чараш бойдус, байлактыг ортулук-тур. Шак мындыг чараш черни кижини көөр чүве-дир аа. Ында та чеже байлак чажыртынып чыдар чүве!»

Чогаалчы Хемингуэй болгаш аян-чорукчу географтарның магадап бижип турганы Виналистин чурумалдыг шынаазын, Пинар-дель-Рио провинцияның янзы-бүрү культуралар тарааны карак четпес оргулааштарын, Лос-Пионстун тоолчургу бедиктерин, Атлант океанның амыдыралчы эринде он-он суурларны, хоорайларны, улуг сонуургал-биле көрүп болур.

Кубага туризмниң төвүн революция тиилээн соонда үр болбаанда-ла организастан тургускан. Аңаа делегейниң кандыг чүгүндөн чеже туристер келбес дээрл? Бис турувуста французтар, англичаннар, немецтер, чехтер, поляктар дээш хөй-ле нацияларның төлээлери кээп чордулар.

Кубаның климады тропиктиг. Агаар бүдүн чылды өттүр изиг болганда, өске чурттардан келир туристерге экскурсия сезону октябрьда ажыттынар. Ынчангаш даштыкы туристер Кубага октябрьдан апрельге чедир аян-чорук кылыр. Майдан октябрьга чедир кончуг изиг айларда турисчи баазаларга, дыштанылга черлеринге Кубаның бодунуң албан-хаакчылары, студентилери, школачылары дыштаныр.

Совет туристерниң төпчүп чурттап турган чери — Атлант океаннын эринде Хивакоа дээр турисчи суур. Эрткен чылдың октябрьда Кубага чораан үевис утгундурбас төөгүлүг хүннер турган. Бирээде, Кубаның коммунистери, бүгү ажылчы чоннары Коммунистиг партияның ийги съездизин күш-ажылчы чедишкенин-биле уткуур дээш көдүрлүүшкүнүг ажылдап турганнар. Ийде, совет-куба космонавтар космоска кады чедишкенин ужуткаш, эеп келген болгаш Кубага кады чораан үези. Оон аңгыда, ССРЭ-ниң чаа Конституциязының үш чыл ою. Куба өнүктөр ужуражышкын бүрүзүнге бо байырлалдарны онзалап демдегеп, найыр-алчы ханы эп-сеткил каттыжышкынын илередип турганнар. Хивакоаның улуг-биче чурттакчылары: «Совет улуска байыр», «Москвага байыр» деп дозуңнарны салып, байыр чедирип тургулаан.

Пинар-дель-Рио провинцияже чораанывыс солун. Испан бүдүрүлгениң үндүргени «Пигасо» деп автобус ырак черге чоруурунга хала чок — иштинде аш-чем, суг-суксун шупту бар. Бастың очулдурукчу — гидивис Москвага болган XXII Олимпий оюннарының киржикчизи, куба кыс Мирта чораан.

— Кубага эки дыштаныр, ажылгыр болур деп бодаар болзуңарза, хүнге эмин эрттир дөгеленип болбас, каш-ла минутада кешти хүн чип

болур. Ынчангаш хүнге, далайга чоорту чаңчыгар эвеспе — деп ол кыс чагып сургады-даа.

Чедер черивис ырак, сес шак дургузунда орукка чордувус. Чалгааравас дээш ырлап, шүлүктөп эгеледивис. «Бистиң адресивис — Совет Эвилели» деп ыр-биле хөглээшкин эгелээн. Культмассовиктер Алевтина Очур, Марина Фирсова ыраажыларны, шүлүкчүлөрни микрофонче чалап-ла турлар. Орус, тыва, украин кожамыктар, ырлар куттулуп-ла тур.

Кызылдың педагогика институтунуң студентизи Ооржак Сергей адак соонда сыгыт, каргырааны хөрөөн хозадыр салыпкан. Чолаачыларывыс — Отто, Радик, экскурсовод Мирта дыка-ла сонуургаан. Отто автобусту доктаадыпкаш, Сергейни кезек кайгап олурар-даа...

Кубаның оргулааштарын чигир плантациязы, таакпы, кофе, рис, манго, картофель, ананас шөлдери ээлээн. «Бистиң черивиске кандыг-даа культура үнүп болур, чүгле черни сайзырадыр, болбаазырадыр апаар. Ынчан даш-даа октап кагаза, үнүш үнүп келир» деп кубажылар чугаалажыр.

Оларның чугаазы кончуг шын. Октябрьда безин оргулааштар, шынаалар сарыг-хүрөң, ногаан дээш янзы-бүрү чөлөөш өңнөр-биле шыптынган болур чораан. Чамдык культуралар четчип бышкан, ону кезип ажаап ап турар. Агаар-бойдус чылдың бүгү дургузунда изиг болганындан, чылда 2—3 дүжүт алыр. Октябрьны кубажылар чүгээр серин ай деп санап турар, а биске болза дыка изиг болур чорду. Агаарның температуразы 24—25 градус чылыг. Эртенниң-не тропиктиң суггүр чаъзы чаар, дүштен соңгаар аязы бээр, изиг болгаш ышкамнанчыг. Өске диптерден келген туристер биче хостуг шак-ла тывылза, пляжтарда (эштир черлерде) турар. Эртенги зарядканы океан эринге кылып, үргүлчү-ле эштип турдувус. Кайы-даа провинцияларга баарга, ыяп-ла пляжтарга аппаар.

Барыын провинция Пинар-дель-Рио ол ынчаар чоруп тура, ус-шевер тараачыннарга ужураштывыс. Кооператив кежигүнү бодунуң бажыңын долгандыр дузалал ажил-агыйын сайзырадып турар. Чигир тростниги тарып алыр бичи шөлчүгешти чөпшээрөп каан. Тараачын өг-бүлө чигир тростнигин өстүргөш, кооперативке дужаар. Тараачыннар чигир тростниги, картофель, таакпы тарып өстүреринден аңгыда, кушту, инекти база тудуп турар. Аргалыг-ла болза өг-бүлө бүрүзү инектиг, хойлуг, өшкүлүг болурун чедип алыр сорулганы салып турар дээрзин Миртадан билип алдывыс. Чораан черлеривисте чамдык тараачын өг-бүлөлөр мөгөнниг инектерлиг, узун моюннуг тас хойларлыг, индюк дээш өске-даа куштарны тудуп турар. Бир солун чүве тараачыннарның бажыңнарын долгандыр кактустар болгаш өске-даа кадыг калбак бүрүлөрлиг чадаң ыяштарны тарып каан, ооң кыдынында янзы-бүрү чечектерни, хмельди тараан, арыг-силиг, көрүштүг.

Кубажылар хостуг шактарында даараныр, аргыыр, улуг-биче эт-септи

кыла кааптарынга сундулуг улус болду. Янзы-бүрү ыяштарның, пальмаларның узун-узун будуктары-биле чамдык ресторанныр, кафелерни, суй-белектер садар магазиннерни аргып, эптеп тургаш тудуп кааны солун.

Шагда Тывага анай-хаак-биле шүүрлер, корзинкалар, каттаар хуунчугаштарны аргып, тостан аяктарны шеверлеп кылып турганын сактып чордум.

Бистиң бөлүүвүске студент тудугжу отрядтарның командирлери, кежигүннери чораан болгаш тудуг талазы-биле чамдык чүүлдерни база сонуургап көрдүвүс. Социалистиг Кубаның чурттакчы чону чылдан чылче өзүп турар, бир өг-бүлениң кежигүннери ортумаа-биле чеде кижиле болгулаар. Школалар, өөредилге черлериниң саны база-ла көвүдеп турар. 3 млн. ажыг кижиле өөредилге черлеринде.

Барыын провинцияда Фридрих Энгельс аттыг 3 муң кижиле өөренир көдээ ажыл-агый угланышкынын школа-комплекске чордувус. Ону Совет Эвилелиниң дузазы-биле кылган. Ында өөредилге, чуртталга бажыңнарын бетондан бедик быжыг адагаштар кырында туткулаан. Ол черниң агаары өл-шык, үргүлчү чаыстаар болганда, чамдык черлер тулаалай бээр, ынчангаш бажыңнарын черге чыпшыр туттас. Дыка хөй тудугларны микробригада дуржулгазы-биле тудуп турар. Тодаргайлаарга, бөлүк ажылчынар бригада болуп алыр. Тудугга хереглээр бүгү чүүлдер-биле бригаданы хандырат. Тускай специалист бригаданы удуртур. Бажыңны тудуп дооскаш, комиссияга хүлээдир. Ук бригаданың кежигүннери ээлчег чокка бажың алыр эргелиг. Ындыг дуржулга-биле туттунган хөй-хөй чуртталга бажыңнарын көрдүвүс.

Кубаның хоорай, суур бүрүзүнде Юрий Гагарин, Юрий Романенко, Арнальдо Тамайо Мендестиң чуруктарын асқылаан. Кудумчулар кежир лозуннарда «Космонавт кижиле дээрге — космос делгеминиң улуг ажыл-ишчизи-дир» деп испан, орус дылдарда бижээн болду.

Таптыг-ла октябрьның ортанда Атлант океаның эринде эн-не чараш, улуг пляж Варадерага дыштанып турувуста, совет-куба космонавтарга тураскааткан байырлыг хуралды телевидение дамчыштыр көргүскен. Ол хурал чурттуң бүгү кыдыг булуңнарынга байырлал болган. Совет Эвилелиниң гимнин ырлап турда, Варадераның кудумчуларынга транспорт доктаай бээр. Чолаачылар машиналарының эжиктерин ажиткаш туруптар. Бир чолаачыдан айтырарывыска: «Чурттуң гимнин ырлап турда, ыяп-ла тура ёзулал кылыр бис» деп чугаалай-дыр. Дамчыдылганы көрүп турганнар: «Юрий Романенко — Тамайо Мендес алышкылар! Юрий, Тамайо — эр-хейлер!» деп уралап турдулар. Бөдүүн ажыл-ишчилер-биле ол дамчыдылганы көргөш, Америка дипте чаңгыс-ла социалистиг чурттуң төлээзи Арнальдо Тамайо Мендестиң космосту шинчилээринге кириген үлүг-хуузу, маадырлыг чоруу дээш оларның кызыгаар чок өөрүшкү-маңнайын кижиле кайгап ханмас. Тоол сад-тропика-

нага космонавтылар-биле ужуражышкыга киришкенивис утгундурбас. Тропикана дээрге бажың эвес, киноларда, тоолдарда бистиң көргенивис ышкаш кайгамчык чараш сад. Ол Гавана хоорайда. Ооң залдарына 1500 кижиге кире бээр. Аянныг, каас столдарга ижер суксунну эккеп бээр. Кырындан дээрниң сылдыстары, дөрт чүгүндөн өң-баазын сайгылгааннар, янзы-бүрү чөлөш өңнөр, ыяштар, фонтаннар шимеп чырыткан.

Шынап-ла «Тропикананы көрбээн кижиге Кубаны көрбээнни ол» деп кубажыларның чугаазы-ла шын. Аңаа барык кежээниң-не найыралдыг улуг концерттер болуп турар, чүге дээрге өске чурттардан келген аалчылар, туристер ыяп-ла бо садка келир. Бистер аңаа совет-куба космонавтыларга тураскааткан ужуражышкыга, концертке олуржур ааскежиктиг болдувус. Онзагай чүве — артистер чүгле сценага эвес, ооң оң, солагай талазында бедик сценаларда көрүлдө залын долгандыр, арыг иштинде бедидир кылып каан сценалардан база ойнап үнүп кээр. Артистерниң кеткен хевинин, арга-арыгның өң-баазынын кижиге кайгай-ла бээр. Оон кедерезе, артистер залда олурган көрүкчүлөрниң чанынга кээп ойнаар...

Ол концертке Кубада чурттап турар аңгы-аңгы аймак-сөөк кижилерниң төлээлериниң эрги, чаа амыдыралын артистер төөгүп ойнаан. Кайгамчык ыры, танцыларны магадал-биле көрдүвүс.

Тыва туристер көрүлдө залының төвүндө столдарны ээлеп ап-тыр бис. Канчангаш-ла көөрүвүске, бир стол ажылдыр таныырывыс кижиге бисче каттырып көрүп олур. Ол Юрий Романенко болган. Удаваанда концерт төнгөн.

Чарлакчы үнүп кээп:

— Бөгүн тропиканада улуг байырлал! Хүндүлүг аалчылар — Юрий Романенко, Арнольдо Тамайо Мендес, Алексей Шаталов бисте аалдап келген! — деп дыңнадыпкан.

Зал диңмиттиг адыш часкаан. Бистер «Ура!», «Ура!» деп ёзулал кылдывыс. Юрий Романенко бисче хол чайып турду. Төрээн чуртувустуң алдарлыг оглун ол концертке ынчаар чоок көргенивис — биске утгундурбас өөрүшкү.

Кежээниң төнчүзүндө хөй шуужуп турган улустуң аразы-биле маңнашкыш, Романенко, база ооң кадайы-биле ужураштывыс.

— Концерттиң эгезинде-ле силерни эскердим, аажок хөөрежип олурдунар — деп ол чугаалай-дыр.

— Кадыңнар кандыг-дыр, Кубага тааржып тур силер бе? — деп, Люба оон айтырды.

— Четтирдим, эштер, кадым космоска ужуп турганы ышкаш экидир — дээш каттыргаш, орук-суур эки чоруурувусту күзеп, холдарывысты дыңзыг туткаш чорушту.

Арнольдо Тамайо Мендестиң машиназы бистиң дужувуска келгеш

турупкан. Арнольдо Тамайо Мендес космонавт эжи Юрий Романенко ышкаш оожум, каттырарга, ак диштери чайынналып турар, чазык чаагай кижиге болду.

Ол бисче көргөш:

— Үнүп барып силерге ужуражыр дээримге, мени долгандыр улус хөй-дүр — деп чугаалааш, ийи холун көдүрүп кээп, дыңзыдыр туткаш — Байырлыгы! — дидир.

Мендестин кадайы машинанын соңгазынга оң холун салгаш: «Дружба, дружба!» деп чугаалааш, холун чайып чорушту.

Совет космонавт, чаңгыс чер-чуртуувуска, ооң космос делгеминге кады ажылдап чораан эжинге мынчаар чоок ужурашканыбыска кызыгаар чок өөрүп, Хивакоага чедир «Юрий Гагарин», «Валентина Терешкова» дугайында болгаш өске-даа хөглүг ырларын чиртиледир ырлап чеде бердивис. Даштыкыга чаңгыс-даа, хөй-даа совет кижилерге ужуражыры — улуг өөрүшкү, байырлал болур чорду.

Лос-Пиностан чоруп ора, бир аалчылар бажыңыга Украинадан барган туристерге таваржы берген бис. Олар бисти көрүп кааш: «Бистин совет улус» дээн соонда, бүгү назынында билчир чүве дег мендилежип чугаалажыр, чарлыр хөңнү чок болдулар...

Кубанын найысылалы — Гаванада 2 млн. кижиге чурттап турар. Ук хоорайда чурттуң үлөтпүр продукциязынын 50 хуузун бүдүрүп турар. Ында машина тудуунун, металлургиянын заводтары, нефть болбаазырадыр, химия, аыш-чем, таакпы, алгы-кеш бүдүрүп кылыр үлөтпүрнүн адырлары сайзыраан...

Найысылалдың чоргааралы — Гавананын күрүне университеди. Ында чурттуң келир үезин тургузуп турар 30 муң ажыг студентилер өөрөнгөн. Гаванада совет специалистернин уруглары өөренип 3000 өөреникчилик орус ортумак школа база бар. Эртемнин, культуранын, төөгүнүн музейлерин чежезин ол дээр.

Чаа Гавананын чүрээ — Революция шөлү. Ук шөлдү революция мурнунда Хамааты шөлү деп адап турган. Гавананын Революция шөлүндөн эгелээш бүдүрүлгелерде, өөрөдилге черлеринде, район, суурларда Кубага хосталганы чаалап алырынга амы-тынын харам чокка бараалгаткан Фидель Кастро Рустун революсчу эштери Эрнесто Че Геваранын, Камилло Сьенфугостун болгаш өске-даа революсчуларнын чуруктарын аскаалаан.

«Уруглар — келир үевис, идегеливис, чоргааралыбыс» деп бижээн лозуннар школаларда бо-ла көстүп турар. Монкаданын казармазында кайгамчык чараш школа-интернат бар. Шагда патриоттарны, революсчуларны хоругдап турган кара-бажыңнарны эде кылгылааш, школалар, интернаттар кылгылап каан. Чүс-чүс школаларда маадырлыг куба революсчуларнын салгалы, чурттуң келир үезин тургузар сая-сая уруглар өөрөнип турар. Бирги класстан чеди класс чедир уруглар — кызыл гал-

стуктарлыг, оларны монкадачылар дээр, чеди класстан өрү уруглар — көк галстуктарлыг, оларны хосемартичилер дээр. Школаларда эң эки өөредилге дээш дээди шаңнал — Совет Эвилелинче баар путевка.

Кубаның революсчу төөгүзүн Гаванада революция музейинде төөгүп көргүскени кайгамчык солун. Куба улус келир үезинге ханы бүзүрелдиг, эрес-дидим; кадыг-берге тулчуушкуннарга чаалап алган аас-кежин, хосталгазын камгалап алырынга кезээде белең.

Шак мындыг эрес-дидим, маадыр, социализмнің оруун шилип алган, ону чеднишкиниг тургузуп турар куба чон-биле чоок ужуражып таны-жар аас-кежиктиг болдувус. Хосе Марти аттыг аэродромга бисти үдеп келген куба аныяктарның төлээлери самолет ужуп үнгүже чедир быжыг туттунган холдарын өрү көдүрүп алган: «Байырлыг!», «Хосталга орту-луунче база катап чалап тур бис» деп найыралчы, акы-дуңмалышкы ёзу-биле бисти үдеп турдулар.

ХИВАКОАНЫҢ ТАНЦЫЧЫЛАРЫ

Кубада танцы билбес, танцылаvas кижичок, биче чаштардан буурул баштыг кырганнарынга чедир танцылаар. «Музыка дыннап билбес кижичок танцы билбес, а танцы билбес болза, күш-ажыл кылыры берге» деп куба улус чугаалажыр. Ынчангаш танцыны Кубада спорт деп санаар.

Эрткен чылдың октябрь 10-да Гавана хоорайның эң эки өөредилгелиг ортумак школазының үнүүшкүнү Хивакоага болгаш ооң чоогунда дыштанылга черлеринге болган. Ол үнүүшкүннү төрелдер комитеди болгаш шефтеп турар фабриканың удуртулгазы-биле организаस्ताан. Кежээни эң-не бичинилер ажиткан. Мында бир солун чүве — Кубада школаның бирги клазынга беш хар четкен уруг кирер. Школачылар танцылап турда, кижичок кайгаар. Национал танцыларны, нарын шимчээшкиннерни олар чангыс кижичок дег күүседир.

Ол-ла кежээ чапсар аразында Хивакоаның ажилчыннары үш харлыг чаштарын чараштыр кедирип алган эккелгеннер. Музыка ойнап эгелээрге, демги чаштар ада-иелери-биле кады танцылааш турупту-ла. Кезек болганда демги чаштар көзүлбейн барды. Соонда сонуургап айтырарымыска, кубажылар уругларын бичизинден эгелээш танцыга өөредир, танцы залдарынга, уруглар театрларынга неделяда ийи-үш катап уругларын чедирер улус бооп-тур. Ада-иелери кежээ 8 шакка чедир уругларын танцылаткаш, бажыңнарынга аппарып каапкаш, чамдыктары катап кээп, орайга чедир танцылап турар. Кубаның кайы-даа провинцияларынга чоруурга, чону танцылаарынга кончуг ынак. Ынчалза-даа Хивакоаның танцычылары улуг, аныяа чок танцылаар. Ол кижилер биске уттундурбас болуп арткан. Хивакоага чүгле ол турист сууржугаштың чурттакчылары эвес, чоок-кавызының чону шупту кээп танцылаар. Оларның аразында агрономнар, саанчылар, аът, инек кадарчылары дээш, кымны чок дээр.

Октябрь 19-та Чита облазындан келген туристер-биле кады «Нептун» байырлалын белеткээш, Хивакоаның бүгү чурттакчылары-биле Атлант океанга байырлашкан бис. Ол-ла хүн Гавананың күрүне университетинге студентилер-биле бистиң тыва оолдар аът чарыжы организастан. Чарыш аьды мунарынга Эрзин районнуң Нарын чурттуг Гриша аваангыр, кашпагай болган. Кубажылар аът дерип, мунарынга ынак — чүген, чулары бистиң кылып турарывыс-биле база дөмей, сыдымны безин кештен ууштап кылып алган болур. Чигир плантациязында, кайда-даа специалистер аъттарын мунгулапкан, ажил кылган, черни хемчээген, ферманың инектерин кадарып, хавырып чоруур болдулар.

Хоорайлар, суурлар чаагайжыдылгазын чорударда безин аъттарны ажыглап турар, депутаттар бөлүктеринде аъттарны үлеп каан. Ол депутаттарны хамаарышкан округтарының кежигүннеринге суурлар аразынын, оруктар кыдынын чаагайжыдылгазын харыылаары-биле хуваап каан. Ынчангаш ажылчыннар, тараачыннар хувааттынган черлеринде кургай берген сизени, оңа берген чечектерни удур кезип, арыглап каапкаш, чаа үрезинни чажып, чечектерни удур олуртуп чоруп турар. Ынчангаш ол черде кургаг, куу ыяштар, оңа берген чечектер, оруктар кыдында өпегер бок-сүрээ чыдарын кижичерле көрбес.

Хивакоага бир воскресенье кежээзинде делегейниң бүгү чүктеринден келген туристерге тураскааткан дыштанылга кежээзи болган. Аргентин, испан танголар, венгер чардаш, чехословак полька, Кубаның «Айдың кежээ», «Аныктар ритми» дээш өске-даа танцыларны янзы-бүрү нацияларның төлээлери танцылап, ырлажып, хөглөп турдулар. Бир-ле дыннаарывыска «Русская плясовая», оң соонда «Волжская кадрили» дин миреп үндү. Төрөөн чериниң, төрөөн чонунуң аялгалары кижини чайгаарла кыйгыра бээр. Танцы залынче узбектер, буряттар, орустар, тывалар, украиннер шупту-ла ойнап үндүвүс. Тус черниң ээлери долгандыр туруп алгаш, адыш часкап, биске аян тудуп турдулар.

— Силер чүге танцылавыс силер?— деп айтырарывыска:

— Билбези танцыны ойнаарга, силерге, өнүктүргө, хүндүлөп чок апар, совет эштерниң орус плясказы бистерниң сагыш-сеткиливишти көдүрүп, хөглөдип турар-дыр, ол дээш улуу-биле четтирдивис — дей-дирлер.

Музыка училищезиниң сургуулу Саида Хөртээзин «Ээлдек шыңгыраашты», Узбекистанның комсомол Төп Комитединиң ажилдакчызы Карим Мухтар узбек танцыны ырлавышаан, күүседирге, Сергей Ооржак сыгыртырга, кежээниң киржикчилери дыка сонургааннар. Ол кежээге тыва оолдар, кыстар эки ырлааннарның одуруунга демдеглеткеннер. ГДР-ден дыштанып келген офицерлер бистиң уругларывыска эң эки ыраажылар дээш найыралдың фестивалчы аржыкылдарын, оолдарывыска найыралдың демдектерин (значоктарын) белекке бергеннер. Узбекистанның комсомол ТК-ның, Чита облазының комсомол обкомунуң төлээзи,

ВЛКСМ Тыва обкомунун ийиги секретары, бистиң туристерниң удуртукчузу Владимир Глущенко — Кубаның комсомол Төп Комитединге, комсомолчу куба, совет туристерни, комсомолчуларны эң-не чылыг, эвилең хүлээп алганы дээш, туристерниң мурнундан өөрүп четтиргенин илереткеш, социалистиг Кубага экономика, культура талазы-биле моон-даа соңгаар улуг чедишкиннерлиг болурун күзеп, найыралдың сөзүн тутканнар.

ДОПЧУЗУ

РОМАННАР, ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Степан Сарыг-оол.</i> Алдан-дургуннар	3
<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Ырлыг-Булак	39
<i>Салим Сүрүң-оол.</i> Баржак	72

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛӨЛДӨР

<i>Степан Сарыг-оол.</i> Алдан чылда ырлап чор мен	77
<i>Юрий Кюнзегеш.</i> «Черге чорааш...»	78
Аас-кежини ышкынмас мен	79
<i>Александр Даржай.</i> Авамның йөрээли	80
Шончалайлар	81
Сайзанактаан шүлүктөр	82
«Бөмбүрзекти чырыткан хүн...»	83
<i>Салчак Молдурга.</i> Партияга айыткал	83
Сылдыс биле сылдыс ийи	84
Ийи мерген	85
«Чест праце — ишке алдар!»	85
<i>Монгуш Өлчей-оол.</i> Доза турар	86
Коргар чүвөм	87
Четтирбээн мен	88
<i>Виктор Сагаан-оол.</i> Шүлүктөр	88
<i>Мунзук Кара-кыс.</i> Эргим хүн ол	91
Өөрүмнүң деткимчези	91
Ырым болган чуртум	92
<i>Иргит Бадра.</i> Сылдыстар	92
<i>Антон Уержаа.</i> Авам — сеткилимде	93
Кандаашкында	93
<i>Биче-оол Монгул-оол.</i> Чуртталгавыс чечээ болзун	94
<i>Кызыл-оол Калындүү.</i> Черим-чуртум сакты бээр мен	94
<i>Ондар Охемчик.</i> Майның чечээ болуп алгаш	95
Ыржым кежээ	95
Сээң чүрээң көзей берзе	96
<i>Раиса Чудак.</i> Хадыңчыгаш	97
Харжыгаш	97
<i>Калдар Каадыр-оол.</i> Судак унунга	98
Амырагым эвес сен бе?	98
<i>Кара-оол Натпий-оол.</i> Мочургалаар тенек уруг	99

<i>Зоя Намзырай. Ачам</i>	101
Кыстарымга	103
Эдискилеп турганзыг сен	103
<i>Чыргал Серен-оол. Санчаа мөге</i>	104

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Кечил-оол Экер-оол. Шо-Шо</i>	105
Үрер-Ирей	107
Чалгаапайның күзелдери	109
<i>Монгуш Эргеп. Чүрекпен</i>	110
<i>Куулар Аракчаа. Чанып келген</i>	116
<i>Ондар Сеглеңмей. Арбакоглу</i>	120
<i>Сарыг-оол Артына. Иениң үнү</i>	129
<i>Анзалбаа Ооржак. Иешкилер</i>	130

ШООДУГЛАР

<i>Олег Сувакпит. Аас-биле аал көжүрбес</i>	131
Чөптүү-биле	133
Амыдыралывыс хөлөгезинде	134
Чөгели төнмөс кижиге	136
Кым буруулугул?	138
Бак сеткил	140
<i>Василий Монгуш. Дээвириде хевис</i>	141
Душтук херек	142
Өскээр чарыгдалкан	143
Харыгы чагаа	144
Суглук	145
<i>Куулар Орзу. Бак сагыш башка халдаар</i>	147

ОЧУЛГАЛАР

<i>Еврипид. Медея. Ю. Ш. Кюнзегеш очулдурган</i>	151
--	-----

ОРУК ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИ

<i>Наталья Тыртык-Кара. Москва — Гавана</i>	160
---	-----

65 коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРӨР
ЧЕРИ